

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ **Könül Rəşid qızı Sadıqova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Elbrus İslam oğlu Əzizov

Sumqayıt – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT BÖLÜNMƏSİNDƏ ŞİMAL-QƏRB ŞİVƏLƏRİ QRUPUNUN YERİ VƏ ONUN LEKSİK TƏRKİBİ HAQQINDA.....	8
1.1. Şimal-qərb şivələri qrupu və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	8
1.2. Şimal-qərb şivələrinin mənşəcə lüğət tərkibi.....	15
1.3. Şimal-qərb şivələrində tematik söz qrupları.....	35
II FƏSİL. ŞİMAL-QƏRB ŞİVƏLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALILIQ VƏ OMONİMLİK.....	54
2.1. Çoxmənalı sözlər.....	54
2.2. Şimal-qərb şivələrində omonimlər.....	75
III FƏSİL. ŞİMAL-QƏRB ŞİVƏLƏRİNDƏ SİNONİMLİK VƏ ANTONİMLİK.....	97
3.1. Mütləq və nisbi sinonimlər.....	97
3.2. Şimal-qərb şivələrində antonimlik.....	114
NƏTİCƏ.....	127
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	130
ƏLAVƏLƏR.....	143
İXTİSARLARIN SİYAHISI.....	144

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Şimal-qərb şivələri dedikdə Azərbaycan Respublikasının Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax və Balakən rayonlarının şivələri nəzərdə tutulur. Bu şivələr dilimizin digər şivə qrupları ilə müqayisədə istər fonetik, istər qrammatik, istərsə də leksik özəlliyi ilə seçilir.

Bölgə şivələrinin lüğət tərkibində dilin çox qədim leksik qatının vahidlərinə tez-tez təsadüf olunur. Şimal-qərb şivələrində mütəmadi işləkliyi ilə fərqlənən bu cür sözlər öz arxaikliyi və türkmənşəli olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu şivələrin leksik tərkibində alınma sözlər də müşahidə olunur. Xüsusilə, bölgə şivələrinin qarışıq tipli dialekt xüsusiyyətlərinə malik olması müəyyən dərəcədə dialektin leksikasında sözlərin mənşə etibarilə müxtəlifliyinə gətirib çıxarır. Bu mənada şimal-qərb şivələrinin leksik tərkibinin mənşə baxımından öyrənilməsi bugünkü dilçiliyimiz üçün aktual problemlərdən biridir.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibi fonetik şəkli və ifadə etdiyi mənə ilə əlaqədar fərqlənən leksik-semantik söz qrupları ilə zəngindir. Həmin söz qruplarına aidliyi ilə seçilən və dialekt leksikasının tərkibinə daxil olan çoxmənalı sözlər yaranması və qrammatik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Çoxmənalı sözlərin leksik-semantik sistemin digər qruplarına təsiri (məs.: uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesində sözün mənalarının parçalanması və müstəqim mənə kəsb etməsi nəticə etibarilə omonimlərin yaranmasına səbəb olur) bölgə şivələrinin lüğət tərkibinə aid leksik vahidlərin əsasında əks etdirilir.

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənmə türkmənşəli və alınma sözlərdən ibarət omonimlərin eyni və ya müxtəlif nitq hissəsinə aidliyi və həmçinin bölgə şivələrində işlək olan sinonim cərgələr, cərgələrdəki dominant üzvlər və dubletlər arasındakı fərqlər həmin söz qruplarının nəzəri və müqayisəli şəkildə araşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlərin əsasında forma və məzmunca fərqlənən söz qruplarının, onların linqvistik əlaqə və spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqi dilçiliyimiz üçün zəruri problemlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 09 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 6.3.5 bəndində dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu mənada Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsinin şivələrinin leksikasının dövrün tələbləri baxımından araşdırılması aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri haqqında bu günədək bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Hələ keçən əsrin 20-ci illərində N.Aşmarinin Nuxa (Şəki) şəhər şivəsi haqqında ilk tədqiqatı vardır. Sonrakı dövrlərdə A.Ə.Hüseynov, M.İ.İslamov, S.M.Mollazadə və digərləri tərəfindən bölgənin şivələrinə dair tədqiqatlar aparılmışdır. Musa İslamov “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” adlı monoqrafiyasında Şəki dialektini geniş şəkildə araşdırmışdır. S.M.Mollazadənin Qax rayonu şivələrinə həsr olunmuş dissertasiyası da qiymətli tədqiqatdır. Həmçinin Azərbaycan dialektlərinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqatlarda şimal-qərb şivələri müəyyən problemlər daxilində tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksikasıdır. Tədqiqatın predmetini isə şimal-qərb şivələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, dialekt sözləri arasındakı semantik əlaqə və münasibətlərin təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin geniş və hərtərəfli təhlilini vermək və bu qrupa aid olan şivələrin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Şimal-qərb şivələrinin spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Bölgə şivələrinin təsnifatının elmi əsaslarını və tarixini tədqiq etmək;
- Şimal-qərb şivələrində işlək olan leksik vahidlərin tematik söz qruplarını müəyyənləşdirmək;
- Tədqiq edilən şivələrin leksik tərkibinə daxil olan bəzi sözlərin mənşəyini araşdırmaq;

- Şivələrin lüğət tərkibinə aid olan leksik-semantik söz qruplarını leksik və semantik cəhətdən təhlil etmək;
- Bölgə şivələrində işlək olan çoxmənalı sözlərin mahiyyətini açıqlamaq;
- Şimal-qərb şivələrində işlənən omonimlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirmək;
- Şivələrdə işlək olan sinonimləri və dubletləri fərqləndirmək;
- Bölgə şivələrində müşahidə olunan antonimləri linqvistik kontekstdə araşdırmaq;
- Şimal-qərb şivələrində leksik-semantik söz qruplarını təşkil edən vahidləri müqayisəli şəkildə təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Leksikoloji tədqiqatda qarışıq tipli bölgə şivələrinin digər ləhcə və dillərlə uyğunluq təşkil edən ümumiləşdirici xüsusiyyətlərini, leksik vahidlərin etnik mənşəyini, tematik məzmununu nəzəri cəhətdən şərh etmək məqsədilə təsviri metoddan istifadə edilmişdir. Şimal-qərb şivələrində dil elementlərinin semantikasına aydınlıq gətirmək üçün tarixin müəyyən dövrlərində müşahidə olunan fərqlərin izahını vermək, leksik-semantik söz qruplarını spesifik xüsusiyyətləri etibarilə sistemləşdirmək üçün tarixi-müqayisəli təhlil metodu ilə linqvistik təsvirə əsaslanan faktlar qarşılıqlı sürətdə təhlil edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Şəki-Oğuz, Zaqatala-Qax və Balakən regionunu əhatə edən şivələr dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq tipli şimal-qərb şivələri qrupu kimi öyrənilir.
- Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibinə əhalinin məşğuliyyəti, həyat tərzini, məişəti üçün səciyyəvi olan türk, Qafqaz, fars, ərəb mənşəli sözlər daxildir.
- Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrinin leksik tərkibində bir-biri ilə əlaqədə olan, bir sistemi təşkil edən forma və məzmunca söz qrupları müəyyən yeri tutur.
- Şimal-qərb bölgəsi şivələri metafora, metanimiya, sinekdoxa kimi mənə köçürmələri əsasında formalaşan çoxmənalı isim, söz birləşməsi və ya nitq situasiyası

daxilində mənə çalarları reallaşan çoxmənalı sifət, oxşar proses və ya hərəkətləri ifadə edən çoxmənalı feillərlə zəngindir.

– Bölgə şivələrinin lüğət tərkibində təsadüfi səs uyğunluğu əsasında yaranan, leksik və ya leksik-qrammatik, türkmənşəli sözlərdən ibarət olan omonimlər üstünlük təşkil edir.

– Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində işlək olan sinonimlər quruluşu, mənşəyi, yaranması, mütləq və ya nisbiliyi etibarilə bir-birindən fərqlənir, hətta həmin leksik vahidlərin təşkil etdiyi cərgələr tərkibinə, yəni üzvlərinin sayına görə müxtəlifdir.

– Şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən antonimlər əkslik dərəcəsinə, mənə növlərinə, quruluşuna, mənşəyinə, nitq hissələri və ya frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmasına görə müxtəliflik təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada qoyulan problem Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə müstəqil tədqiqat kimi öyrənilir. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlərin tematik qruplaşdırılması və araşdırılması Azərbaycan dialektologiyasında yeni problem kimi böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Tədqiqat işində şimal-qərb bölgəsi şivələrinin lüğət tərkibindəki forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları – çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonimlər sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Şimal-qərb şivələrində leksik-semantik söz qruplarından olan çoxmənalı sözlər ilk dəfə linqvistik təhlilə cəlb edilmiş, aidiyyəti üzrə nitq hissələrindən asılı olaraq məcazlaşma, söz birləşməsi və ya nitq situasiyası daxilində formalaşmasına görə təsnif edilmişdir. Habelə bölgə şivələrində işlənən omonimlər yaranması, etnik mənşəyi, eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aidiyyəti baxımından müxtəlif qruplarda təhlil olunmuş, sinonim və antonimlər, onların yaranma yolları sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələr dialektlər və onların leksikası ilə bağlı aparılacaq növbəti araşdırmalar üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Habelə ali məktəblərdə filologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, magistrantlar, habelə filologiya sahəsində çalışan elmi işçilər istifadə edə bilərlər. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinə aid lüğətlərin tərtibatında, müxtəlif

monoqrafiya və dərsliklərin yazılmasında hazırki tədqiqat işindən bəhrələnmək mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dilşünaslıq üzrə problem şurasında qeydiyyatdan keçmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və əldə edilmiş elmi nəticələr yerli, o cümlədən xarici dövrü elmi nəşrlərdəki məqalələrdə, respublika, habelə beynəlxalq konfrans materiallarında dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş – 5 səhifə (8271 işarə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil – 46 səhifə (85082 işarə), II fəsil – 43 səhifə (73614 işarə), III fəsil – 30 səhifə (50702 işarə), nəticə – 3 səhifə (4690 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 13 səhifə, əlavə və ixtisarlarnın siyahısı hər biri 1 səhifədən ibarət olmaqla 144 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 222359-dur.

I FƏSİL
AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT BÖLÜNMƏSİNDƏ ŞİMAL-QƏRB
ŞİVƏLƏRİ QRUPUNUN YERİ VƏ ONUN LEKSİK TƏRKİBİ
HAQQINDA

1.1.Şimal-qərb şivələri qrupu və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri Şəki-Oğuz, Zaqatala-Qax və Balakən regionunun şivələrini əhatə edir və dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdədir. Bu şivələrdə Azərbaycan dilinin müxtəlif ləhcələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Coğrafi amil (şimal-qərb), miqrasiya prosesləri, qohum dilə (qumuq dilinə) qismən də olsa yaxın yerləşmə, qohum olmayan bəzi Qafqaz dilləri ilə əlaqə – bütün bunlar şimal-qərb bölgəsi şivələrinin dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olmasını şərtləndirmişdir.

Bu bölgənin şivələrində Azərbaycan dilinin şimal-şərq, qərb və cənub ləhcələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin olması dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq E.İ.Əzizov tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir [42, s.290].

Tədqiqatlarda 1940-cı illərə qədər sistemli təsnifat olmadığı, M.Şirəliyevin ilk dəfə Azərbaycanın dialekt və şivələrinin bölgüsünü aparması öz əksini tapır. M.Şirəliyev tərəfindən 1941, 1947, 1960, 1967, 1983-cü illərdə müxtəlif dəyişikliklərlə dialekt və şivələrin təsnifatı verilir. O, ilk təsnifatlarının birində Azərbaycan dilinin şivələrini 5 şivə qrupuna bölür, qruplardan birinə - *şimal qrupu* dialektlərinə: Nuxa dialektini və Zaqatala, Qutqaşen (indiki Qəbələ) şivələrini daxil edir. İkinci dəfə 1947-ci ildə M.Şirəliyev yenə də 4 qrupdan birinə – Nuxa dialektini, Zaqatala, Vartaşen (indiki Oğuz), Qutqaşen şivələrini aid edir. 1960, 1967, 1983-cü il təsnifatında Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax şivələri şimal qrupuna daxil edilir. İstər 1967-ci il, istərsə də 1983-cü il – M.Şirəliyev tərəfindən aparılmış növbəti təsnifatda Vartaşen və Qutqaşen şivələri (indiki Oğuz və Qəbələ şivələri) şimal qrupundan çıxış edilir [43, s.287-289].

Prof. Abdulla Vəliyev Ağdaş keçid şivəsinin Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonunun cənubunda yerləşən kəndləri də əhatə etdiyini göstərmişdir [115, s.4].

Doğrudur, M.Şirəliyev “Dilin dialekt üzvlənməsi problemi” (1960) məqaləsində Nuxa (indiki Şəki) dialektinin Qutqaşen rayonu şivələrini də əhatə etdiyini göstərmişdir [150, s.100]. Ancaq bu özünü doğrultmayan fikirdir. Biz hesab edirik ki, bu məsələdə A.Vəliyevin fikri daha əsasdır.

R.Rüstəmov 1953-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dialektologiyası proqramı”nda aparılmış təsnifatında Nuxa, Qutqaşen, Zaqatala dialektlərini şimal qrupunda göstərir.

A.Hüseynov Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini əvvəlcə iki böyük ləhcəyə 1) qıpçaq əlamətini saxlayanlar; 2) oğuz əlamətini saxlayanlar adı altında bölür. Tədqiqatçının fikrinə görə, qıpçaq tipli dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi birinci ləhcə şivələrin şərq və əsasən, şimal qruplarını, oğuz əlamətlərinin qalıqlarını özündə saxlayan digər ləhcə şivələrin cənub və qərb qruplarından ibarətdir [50, s.114]. 1979-cu il təsnifatında isə müəllif 3 ləhcədən bəhs edir və şimal-qərb qrupunda Zaqatala-Qax şivələrini birləşdirir, Şəki şivəsi isə hər hansı bir ləhcəyə əlavə olunmur [51, s.20; s.32; s.36].

E.İ.Əzizov son illərin dialektoloji araşdırmalarının yekunu kimi Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsinin *şimal-şərq, qərb, cənub ləhcələrindən* və qarışıq tipli *şimal-qərb şivələri qrupundan* ibarət olduğunu göstərir [43, s.271]. O, Azərbaycan dilinin şivələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırır. *Şimal-şərq ləhcəsi* Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba-Xaçmaz və Dərbənd regionlarının şivələrindən, *qərb ləhcəsi* Kür və Araz çaylarının arasındakı ərazini əhatə edən Gəncə-Qarabağ, Qazax-Şəmkir, Gədəbəy-Daşkəsən regionlarının şivələri, habelə Gürcüstandakı Borçalı regionunun, Göyçə, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı) mahalları və Dağ Borçalısı azərbaycanlılarının şivələrindən ibarətdir. *Cənub ləhcəsinə* Lənkəran, Naxçıvan, İrəvan və Cənubi Azərbaycan regionları şivələri daxildir. Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələri isə *şimal-qərb şivələri* qrupuna aiddir [43, s.278].

E.İ.Əzizov M.Şirəliyev və R.Rüstəmovdan fərqli olaraq “şimal qrupu” kimi təsnif edilən şivələr qrupunu “şimal-qərb” şivələri adlandırmağı daha düzgün hesab

edir. Ərazinin coğrafi tərəfdən şimal-qərbdə yerləşməsi; bu səbəbdən şimal xüsusiyyətləri ilə bərabər qərb xüsusiyyətlərinin Şəki-Zaqatala regionu şivələrində müşahidə olunması təsadüfi deyildir. IV dialekt qrupu kimi səciyyələndirilən və Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən bölgələrini əhatə edən şimal-qərb şivələri müəllif tərəfindən dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq tipli şivələr hesab olunur. Buna səbəb əhalinin miqrasiyası dolayısı ilə həmin şivələrdə qərb və cənub ləhcələrinə xas xüsusiyyətlərin olmasıdır: *“Bu şivələr bir sıra yerli əlamətlərlə yanaşı (şimal xüsusiyyəti, spesifik intonasiya, substrat elementlər) Azərbaycan dilinin qərb və cənub ləhcələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə də malikdir. Bu şivələr dildə xüsusi ləhcə əmələ gətirmir, dil xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdədir”* [42, s.290]. Digər tərəfdən qarışıqlıq meyarı bu şivələrdə dialekt xüsusiyyətlərinin kəmiyyət baxımından üstünlüyü ilə ölçülür. E.İ.Əzizova görə, şimal-qərb bölgəsi şivələrinin ərazi baxımından əlaqədə olmadığı cənub ləhcəsi şivələrinin təsirinə məruz qalması və az da olsa Qafqaz dil mühitində yerləşməsi onu aralıq şivələrdən fərqləndirir.

Ümumiyyətlə, dialektlərin bölgüsü ilə əlaqədar olaraq dialektologiyada müxtəlif prinsip və münasibətlər mövcuddur. Azərbaycan dilinin dialekt qruplarının ümumi təsnifatı və şivələrin fərqləndirilməsi üçün tayfa əlamətlərinin əsas götürülməsi deyil, məhəlli prinsiplərə istinad etmək daha düzgün hesab olunur ki, bu prinsipi doğruran əsas cəhətlər kimi coğrafi amillər, tarixi səbəblər üstünlük təşkil edir. *“Azərbaycan dilinin əsas ləhcələrinin və ayrı-ayrı şivələrinin formalaşmasında fiziki-coğrafi sədlər, inzibati bölgülər, ətraf əhalini birləşdirən mərkəzlər, substrat təsir, əhalinin köçməsi və tarixi təcridolunma kimi amillər müəyyən rol oynamışdır”* [42, s.284] – təsnifatın səbəbləri kimi verilən bütün xüsusiyyətləri sadalayan müəllif şivələrin fərqləndirilməsi üçün tayfa əlamətlərinin əsas kimi götürülməsinə qarşı çıxır.

Dialektlərin qarışması dedikdə yerli sakinlərlə bərabər gəlmələrin dialektinin bir-birinə münasibətindən, həmçinin qohum və qohum olmayan dillərlə təmasdan yaranan proses nəzərdə tutulur ki, bu da dildə müxtəlif xarakterli dialekt xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına səbəb olur.

Şimal-qərb şivələrində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən bəziləri ayrılıqda Azərbaycan dilinin müxtəlif ləhcələri, digər türk dilləri və qohum olmayan dillər üçün spesifiktir.

Ümumən uzun müddətli mürəkkəb proseslərin nəticəsində meydana gəlmiş Azərbaycan dilinin istər yaranması, istərsə də inkişafı təbii ki, Azərbaycan xalqının tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu dil tarixən qədimliyini mühafizə etmiş, digər dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və nəticə etibarilə həmin dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Azərbaycan ərazisində başqa dil qruplarında danışan azsaylı xalqlar da yaşamışdır. Bütün bunlar şimal-qərb şivələrində qarışıqlıq faktorunun əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dilimizin şimal-qərb şivələrində şimal-şərq ləhcəsi ilə uyğun gələn və daha çox bu bölgənin (yəni şimal-qərb bölgəsinin) şivələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdən bəzilərini qeyd edirik:

1) $a > e$ əvəzlənməsi (*gəlin*), $e > i$ dəyişməsi (*nicə* – Ş., *iləmə* – B.-Sar.[108, s.19]). Şimal-qərb və şimal-şərq şivələrində əsasən sözün I və II hecalarında müşahidə edilən $a > e$ əvəzlənməsi Dərbənd dialektində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdən hesab olunur.

$o > u$ əvəzlənməsi (*suğan*) kimi xüsusiyyətlərin olması şimal-qərb şivələri ilə şimal-şərq şivələrini yaxınlaşdıran əlamətlərdir. Xüsusilə sözün birinci hecasında $o > u$ dəyişməsinin Dərbənd-Tabasaran (*ut*) [8, s.14], Quba-Qusar bölgələrinin şivələri üçün aktivliyi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir [44, s.13].

2) *Habi*, *ho*, *həblə* kimi işarə əvəzliliklərinin işlənməsi (Dərbənd-Tabasaran şivələrində daha çox özünü göstərir). Ümumən *ha+bu*, *ha+o*, *ha+belə* şəklində yuxarıdakı işarə əvəzliliklərinin formalaşması türk dilləri üçün xarakterik xüsusiyyət hesab edilir [8, s.93, 94].

3) Nəqli keçmiş zamanın III şəxs tək və cəmində işlənən *-itdi*⁴ şəkilçisi eynilə Dərbənd-Tabasaran, Quba, Qusar və Xaçmaz şivələrində özünü göstərir: *gəlirdi*, *alirdi*, *baxırdı* (Ş., Zaq., Oğ.).

4) Quba, Qusar, Xaçmaz şivələri üçün səciyyəvi olan *-a*, *-ə durur* indiki zaman şəklindən istifadəyə Zaqatala-Qax bölgələrində rast gəlinir. İndiki zamanın *-a*, *-ə dur*

formasını Dərbənd-Tabasaran şivələrində də var: *ala duradam // durasan*. Həmçinin *-a (-ə) var* formasında indiki zamanın ifadəsi Qax, Quba və Dərbənd şivələrində özünü göstərir: *ala varam (Dərb.) // ala varkan (Q.)* [8, s.161].

5) *-iban, -ibanı* feli bağlama şəkilçiləri Quba, Qusar, Xaçmaz bölgəsində daha çox işlənir. Bu şəkilçi *-ibanı, -ibəni, -ubanı, -übəni (-ıvanı, -ivəni, -uvanı, -üvəni)* fonetik tərkibində daha aktiv şəkildə Qax-Zaqatala, qismən isə Şəki şivələrində müşahidə olunur. Qədim feili bağlama şəkilçilərindən hesab olunan *-ibanı* Dərbənd dialektində də geniş yayılmışdır.

6) III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunarkən yiyəlik halda *-ım* əvəzinə *-in* şəkilçisini qəbul etməsi: *menin qız, bizim qız və s.* (əsasən, Qax, Zaqatala rayonları üçün spesifikdir). Birləşmənin ikinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməməsi Dərbənd dialektində də müşahidə olunur. Eyni zamanda bu xüsusiyyət Quba, Qusar, Xaçmaz rayon şivələrində *-i* şəklində özünü göstərir: *bizi kənt, bizi yer* [44, s.13]. Həmin qrammatik xüsusiyyət qumuq, türkmən, qırğız, qazax, uyğur, şor və tuva dillərində də müşahidə olunur [45, s.15].

Şimal-qərb şivələri qərb ləhcəsinin təsiri nəticəsində bəzi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir:

1) Əsasən qərb ləhcəsi üçün xarakterik olan velyar η səsinin [14, s.5] şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənməsi və bunun tədricən dialekt xüsusiyyəti kimi aktivliyini itirməsi həmin bölgədə müxtəlif dialektlərin qarışması faktını təsdiq edir.

2) Şimal-qərb şivələrində söz ortasında intervokal mövqedə müşahidə edilən *c* səsinin *j* səsinə keçidi qərb ləhcəsi üçün xarakterik olan əlamətlərdəndir. J-laşma hadisəsi, əsasən, Şəki rayonunun kəndlərində müşahidə edilir. *köçijix'di, ciji, baja və s.*

3) Söz ortasında və söz sonunda *v* səsinin *y* səsinə keçidi: *öy, öylat (Ş.)*.

4) Çoxhecalı sözlərin sonunda *b > f* səs dəyişməsi: (*boşqaf, kavaf, gəlif və s.*); sözdə iki sait arasında və təkhecalı sözlərin sonunda *b > v* səs əvəzlənməsi: (*civ, qav, qavix, zivil və s.*).

5) Şimal-qərb şivələrindəki qarışıq tipli izoqloslardan biri nəqli keçmiş III şəxin təkini ifadə edən *-ifdi, -ıfdı* şəkilçilərinin işlədilməsidir: *gəlifdi, gedifdi və s.*

Azərbaycanın cənub hissəsindən şimala olan miqrasiyanın nəticəsi kimi şimal-qərb bölgəsinin (qismən şimal bölgəsinin) şivələrində cənub şivələrinin xarakterik xüsusiyyətlərinə də təsadüf edilir.

1) *o>a* səs uyğunluğu cənub şivələri üçün xarakterik olsa da, Tabasaran rayonunun Məhrağa kənd şivəsində [44, s.16] müşahidə olunmuşdur: *davşan*.

2) Tabasaranın Məhrağa kənd şivəsində *y* səsinin təsiri ilə *a>ə* səs dəyişməsi: *qəynətmağ, qəytərmağ* [44, s.17].

3) *g* və *k* səslərinin *c* və *ç* səslərinə keçidi: *çeçi* (Ş.), *cəlin* (Ş.).

4) Saitlərin burun variantlarının işlənməsi: *dilã* (Ş.), *gördüüz* (Ş.), *əluũ* (Oğ.), *gəldüüz* (Zaq.), *adiã* (Q.).

5) İndiki zamanı ifadə edən *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçisinin Qax və Şəki şivələrində *-iy, -iy, -uy, -üy* şəklində işlədilməsi: *baxıy, biliy və s.* Bu xüsusiyyətin, əsasən, Ərdəbil, Astara, Lerik, Cəlilabad, Təbriz bölgələrinin şivələrində işləndiyi məlumdur.

6) Nuxa toponiminin mənşəyi cənub zonası və oradan köçərək Şəkidə məskunlaşan əhali ilə əlaqələndirilmişdir. Dialektoloq E.İ.Əzizov M.Vəlilinin (Baharlının) tədqiqlərinə istinad edərək bu adın "no xoy" kəlməsindən yarandığını vurğulamışdır. "Xoy" – sanki öz vətənlərinin adını andırmaq məqsədilə işlədilmişdir. Tarixi əlaqələrin əksi olan "Yeni xoy" birləşməsi fonetik formalaşma prosesində Noxoy, Noxa (hətta bəzi bölgələrdə bu fonetik tərkibdə işlənmişdir), Nuxa şəklində öz ifadəsini tapmışdır [44, s.16].

Şimal-qərb şivələrində nisbətən yaxın yerləşmiş qumuq dili ilə ortaq xüsusiyyətlərə də təsadüf edilir.

1) *nq* səs birləşməsinin işlənməsi: *donquz* (Ş.) (qumuq dilində: *донгуз*). M.İslamova görə, sağır *n* səsinin qədim şəkli olan *nq* səs kompleksinin bu kimi sözlərdə mühafizə edilməsi Şəki şivəsini digər şivələrdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdəndir [64, s.5].

2) Zaqatala və Qax rayonlarının şivələrində şəxs əvəzliliklərinin I və II şəxsin təkində yönlük halda *mağa, sağa* formasında işlədilməsi (qumuq dilində: *магъа, сагъа*).

3) Qəti gələcək zamanın III şəxs tək və cəmində *-cax (-ycax), -cix' (-icix')* şəkilçisinin indi də Şəki şivəsində müşahidə olunması: *görcaxdı, görüçix' və s.* Qumuq dilində bir neçə dialekt və ədəbi dil üçün qəti gələcək zamanın *-cak, -cek* formasında işlənməsi xarakterik xüsusiyyətdir [45, s.16].

4) Şəki şivəsində (Qışlaq qəs.) qeyri-qəti gələcək zamanın II şəxs tək və cəmində özünü göstərən *-a, -ə* şəkilçisi (*gələsən, gələsu:z*) qumuq dilində indiki zamanda işlənir: *barasan “gedirsən”, qelemen “gəlirəm”* [137, s.202].

5) II şəxsin tək və cəmində *-ğ, -iğ, -ıng, -ing (tək), -ingiz (cəm)* mənsubiyyət şəkilçisinin Qax rayonu şivələrində işlənməsi: *canığ, eviğ, ucaqıng, başingiz*. Tədqiqatçılar *-ğ, -iğ* mənsubiyyət şəkilçisinin türk tayfa dillərində, türk dillərinin yazılı abidələrində, *-gız, -qız* (ikinci şəxs cəmdə) mənsubiyyət şəkilçisinin qumuq dili ilə bərabər həmçinin başqırd, qaraçay-balkar, tatar kimi müasir türk dillərində də mövcudluğunu qeyd etmişlər [41, s.34]. Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, “Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə müqayisəsinin əsasını da məhz Azərbaycan dialektləri təşkil edir. Eyni sözləri müxtəlif türk dilləri, ümumiyyətlə, bütün dillər haqqında söyləmək mümkündür” [6, s.251].

6) Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə məskunlaşan türk tayfalarının adları ilə bağlı şimal-qərb bölgəsi şivələrində xeyli sayda toponimlər mövcuddur: *Bucaq* [114, s.53] (Oğ.), *Çay Qaraqoyunlu* [114, s.53] (Ş.). *Qaraqoyunlu* adı bayraqlarındakı qara rəngli qoyun rəsinə əsasən bayrağın mənsub olduğu türk tayfalarından birinə verilmiş addır [114, s.52].

Azərbaycanın Qax-Zaqatala zonasında Dağıstandilli tayfaların yaşadığı məlumdur. Nəticə etibarilə qeyri-qohum etnik qrupların dialektə birbaşa təsiri danılmazdır. Qafqaz dilləri ilə ortaq xüsusiyyətlərinin olması şimal-qərb şivələrinin qarışıq tipdə olmasını şərtləndirən amillərdəndir:

1) *ə>a: dars* (Zaq.); *ü>u: qun<gün* (Bal.); *ö>o: kohna* (Zaq.) əvəzlənmələri; *g* səsinin *q* səsinə keçməsi kimi fonetik xüsusiyyətlər bu qəbildəndir. Əsasən, Qax, Zaqatala, Balakən zonasında müşahidə edilən bu xüsusiyyətlərin mənşəyini araşdıran E.İ.Əzizov maraqlı açıqlama vermişdir: “Zaqatala-Qax şivələrində göstərilən əlamətlərin bir hissəsinin əmələ gəlməsində, bir hissəsinin isə fəal şəkildə

işlənməsində Qafqaz dilləri ilə əlaqənin müəyyən rol oynadığını saxur dilinin xüsusiyyətləri təsdiq edir. Saxur dilində Azərbaycan dilinə xas olan dilöni ə, ö, ü saıtları, dilortası k, g samıtları olmadığına görə, Zaqatala və Qax rayonlarında yaşayan saxurlar Azərbaycan sözlərini tələffüz edərkən ə>a, ö>o, ü>u, g>q səs dəyişmələri baş verir” [45, s.16].

2) Şəxsə görə uzlaşmanın pozulması: *menin atası, senin anası* [75, s.88-89], *men bilər, biz bilər* (Q.); – *Men qoca adamdı* (Zaq.). Qumuq dilində sonuncu *n* səsinin ixtisarı (*meni<menin*) müşahidə olunur.

3) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfində mənsubiyyət şəkilçilərinin ixtisarı: *baş ağrı, iş qün, Şeki yol* (Q.), *qalxoz idarə* (Zaq.).

Yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətlərdən başqa müşahidə nəticəsində və əvvəlki tədqiqatlara əsaslanaraq, məlum olur ki, şimal-qərb şivələrinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: 1) Söz əvvəlində *h-laşma* hadisəsi, burun səslilərinin olması Şəki şivəsini Azərbaycan dilinin digər şivələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdəndir.

2) Xüsusilə Şəki şivəsi üçün xarakterik olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də səs düşümü və mənə dəyişikliyinə əsaslanmayan fonetik mövqedən asılı olan uzanmadır. Fonetik mövqeyinə görə uzanma digər türk dilləri, habelə İraq-tükman ləhcəsində müşahidə olunur [63, s.48-49].

3) Zaqatalada, əsasən, ləzgilərin yaşadığı, məskunlaşdığı kəndlərdə *x, ğ* səslərinin tələffüzü: məs. *ğəlməx, ğəlməğ, getməx, getməğ* üstünlük təşkil edir. Dağətəyi, əsasən, azərbaycanlıların yaşadığı yerlərdə göstərilmiş fonetik hadisələr sait uzanması ilə müşahidə olunur: – Bizə mi *ğəlmə*: istiyirsən? və ya – Bizə mi *ğəlməx*’ istiyirsən?

1.2. Şimal-qərb şivələrinin mənşəcə lüğət tərkibi

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksik tərkibində türkmənşəli sözlərlə yanaşı alınma sözlər də (xüsusilə Qafqaz mənşəli) müəyyən yer tutur. Ümumiyyətlə, Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri etnik mənşəyi etibarilə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Türkmənşəli sözlər; 2) Qafqaz mənşəli sözlər; 3) fars mənşəli sözlər; 4) ərəb mənşəli sözlər.

Türkmənşəli sözlər şimal-qərb şivələrinin leksikasında üstünlük təşkil edir. Bu fakt şivələrdə həm arxaik leksik qatın mühafizə olunması, həm də qohum dillərlə dialekt leksikasının qarşılıqlı münasibətləri kimi öz əksini tapır [147, s.68].

Anaş Şəki rayon şivəsində “əzizləmə mənasında qız uşağına müraciəti” bildirir. M.Kaşğari *anaç* fonetik şəklinin “hamının anasıymış kimi özünü sevdiren, uşaqlıqdan böyük bir dərrakə göstərən qız uşağı” mənasını ifadə etməsini göstərmişdir. “*Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir*” [66, c.1, s.125].

Arıtdamax Şəki şivəsində “təmizləmək” (düyünü bişməmişdən qabaq saf-çürük etmək, qurumuş budaqları kəsmək) mənasında işlədilir: – *A gəlin, gəti, düyünü arıtdiyax*; – *Atan heyətin ağaşdarın atrıtdiyitdi* (Ş.). Qaraçay-balkar dilində eyni kökdən olan feil “təmizləmək” mənasının hər iki çalarlığını (daşlardan sahəni təmizləmək, qarğıdalını saf-çürük etmək) ifadə edir [130, s.80]. M.Kaşğari sözü eyni mənada verir: *Arıttı*: “arıtladı”, *ol tarığ arıttı* “o, buğdanı arıtladı” [66, c.1, s.252]. *Arıtğan* “təmizləyən, arıtlayan” *ol kişi ol tarığ arıtğan* “o adam durmadan buğda arıtlayandır, arıtlayır” [66, c.1, s.209]. Leksik vahid quruluşu etibarilə düzəltmə olsa da, görünür ki, “təmiz” mənasındakı *arığ* sifətindən törəmişdir. S.Y.Malovun lüğətində “təmiz” mənası *arıy* fonetik şəklində verilmişdir [138, s.360]. V.V.Radlov “təmiz” mənasındakı *arı* sözünün Osmanlı türkcəsində *aru* fonetik şəklində eyni mənada işləndiyini göstərir [141, s.266].

Şəki şivəsində *baylanmax* “kiminsə hesabına yaxşı yaşamaq, başqasının varını ələ keçirtməklə xoş gün keçirtmək” mənasında işlənir: – *Nəsil-kökün sə:n hesaba: baylantdı, da: dinən*. Sözü kökü “varlı” mənasındakı *bay* sifətidir [47, s.64-65], Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir: *yok çığay boduniğ kop kobartdım, çığay boduniğ bay kiltım, az boduniq üküş kiltım* “yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim” [95, s.348; s.71; s.78]. M.Kaşğarinin lüğətində *bayudi* “varlanmaq” mənasındadır: *ər bayudı* “adam varlandı” [68, c.3, s.251].

Bəbərçin sözü də Zaqatala, Qax şivələrində “qaranquş” mənasında qeydə alınmışdır. A.Hüseynova görə, *bəlbəkçin* sözündə *bəlbək* hissəsi, “*bal(çıq) – palçıq*” söz kökü ilə əlaqədardır, qaranquşun palçıqla yuva qurma xüsusiyyətinə görə bu cür adlandırılmışdır [50, s.73]. Sözdəki *-çin* hissəsinin mənşəyi hesab olunan *-uçqan*, *-üçkən* sözünün türk dillərində *uç-* felindən və *-qan* şəkilçisindən düzəldiyini, quş anlamı ifadə etdiyini və tədricən *uçqan→üçkən→üçən→çin // çin* şəklində şəkilçiləşdiyini izah edən Ə.Dəmiçizadəyə görə, söz kimi müstəqilliyini qoruya bilməyən şəkilçi öz mənasını saxlamışdır: “*quş*” anlayışını ifadə edən *-çin // -çin əvvəllər aktiv, hazırda isə passiv, daha doğrusu, arxaik bir şəkilçi kimi ancaq bir neçə quş adında qalmışdır*” [31, s.71].

Boğuşmax (Ş., Oğ.) “dalaşmaq” mənasında işlənir: – *Uşaxlar heyətdə boğuştdular* (Ş.). M.Kaşğari bu sözü *boğuşdı* fonetik tərkibində vermişdir: *olar ikki boğuşdı* “o ikisi bir-birini boğdular, boğuşdular” [67, c.2, s.131].

Böq Zaqatala şivəsində “bov” mənasındadır. M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *bi* [68, c.3, s.199], *boy // bög // böv* [68, c.3, s.144] fonetik şəkillərindəki söz “hörümçək fəsiləsindən bir həşərat” mənasında verilmişdir.

Qax şivəsində *buşxaq* “evin bucağı, bucaq” [18, c.1, s.260] mənasında müşahidə olunmuşdur. Arxaik və türk mənşəli hesab olunan bu söz “Divanü lüğət-it-türk”də *buçğak* fonetik tərkibində “bucaq, zaviyə” mənasında verilmişdir [66, c.1, s.453].

Şəki şivəsində “milçək” mənasında *çivin* sözündən istifadə olunur. – *Qanana çivindi, qanmiyənə nağara-qabal da azdı* [17, s.74]. Bu söz qədim türkcədə *çibin* şəklində “milçək; ağcaqanad” mənalarında işlənmişdir [135, s.147]. Masallı rayon şivəsində *çibin* fonetik şəkli “bal arısı”, Türkiyənin Van vilayəti şivələrində “milçək” [122, s.229] mənasını ifadə edir.

Çopuz Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində “keçədən tikilmiş geyim növü” mənasındadır. Əsasən, maldarlıqla məşğul olan əhəlinin istifadə etdiyi bu geyim növü yapıncının bir formasıdır [23, s.170]. A.Hüseynova görə, *çopuz* Zaqatalanın Çobanköl kənd şivəsində “qalın, isti geyim” mənasında, Qaxın Sarıbaş kənd şivəsində isə “yundan salınmış keçə” anlamında işlənir. Müəllif S.Y.Malova

istinadən uyğur dilində işlənən *çupur* (ilk qırkımda olan keçi tükü) sözü ilə çopuz sözü arasında uyğunluq görünür [55, s.106].

Şəki şivəsində *eşmax* “qazmaq” mənasında işlənir. M.Kaşğari *eştürmək* fonetik tərkibində verdiyi bu sözün eyni mənada işləndiyini göstərir: *ol kum eştürdi* “o, qum eşdirdi” [66, c.1, s.262].

İdmax (Ş.) “itələmək” mənasındadır: – *Duran yerdə gəldi məni iddi*; – *Məni idmə* [10, s.231]. S.Y.Malov “itələmək” mənasında *it* [138, s.382] (mək), *yd* [138, s.442], yakut dilində *ýt* [138, s.442] fonetik tərkiblərinin mövcudluğunu göstərmişdir. Orxon abidələrində *id* “göndərmək, yola salmaq” mənasında, Yenisey abidələrində isə *it* “itələmək” mənasında işlənmişdir [95, s.355-356].

İni Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində “qayın, arvadın ərinin qardaşı” mənasındadır. – *Zəhranın inisinin toyunda Bakidən gəlmişdi oxiyən* (Ş.); – *Qelin di:ki, menin inisi sizə qelipbi?* (Q.) [10, s.234]. Qədim türk sözlərindən *ini* “kiçik qardaş” [141, s.1444] anlamında işlənmişdir. “Kiçik qardaş” mənasında qumuq dilində [136, s.151], qaraqalpaq dilində [144, s.63], uyğur dilinin dialektlərində [148, s.71] də işləkdir.

Şəki şivəsində *qarğuloş*, *qarquloş* “qaranquş” mənasında işlənir. Həmin mənə “Divanü lüğət-it-türk”də *karğılaç*, *karlığaç* fonetik tərkibində verilmişdir [66, c.1, s.497].

Zaqatala şivəsində *qarpişmax* “güləşmək” mənasındadır. Türk dilinə məxsus söz *kapiş*, *kapiş* fonetik şəkillərində, eyni mənada öz əksini tapmışdır [142, c.2, s.413, 414].

Şəki şivəsində *qısmax*, *qırtmax*, *qırtdamax* “müəyyən hissədən kəsib xəlvəti götürmək”, *qırtatmax*, *qıtnəsibliy eləməx* “qənaət etmək” mənalarında işlənir. Orxon abidələrində *kıs* fonetik şəkli “qısmmaq, sıxışdırmaq, məcbur etmək, tikmək, qoymaq” mənalarında işlənmişdir: *Eçümüz apamız Bumın kağan tötr buluniğ kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs* “Əcdadımız Bumın (mətnə: Yamı) xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış (məğlub etmiş)” [95, s.368; s.53; s.54]. *Qısmax* feili “Divanü lüğət-it-türk” lüğətində *kısdı* fonetik şəklində, “müəyyən olunmuş ölçüdə az” mənasında verilmişdir: *ol anıq tonlukın kısdı* “o onun paltarlıq

parçasından bir az qısdı, oğurladı” [67, c.2, s.40]. V.V.Radlovun lüğətində *кыс* fonetik şəklində verilən sözün “sıxmaq, qısmaq” anlamında uyğur, türk, altay, qırğız, sor, saqay kimi türk dillərində işlənməsi öz əksini tapmışdır [142, c.2, s.801].

Porrammax feilinə Şəki və Qax rayon şivələrində “kiflənmək” mənasında təsadüf edilir: – *Çörəxlərin hamısı porrantdı* (Ş.). *Por* sözündən yaranan və quruluşu etibarilə düzəltmə hesab olunan bu leksik vahidin kökünü M.Kaşğari lüğətində *pow* fonetik tərkibində vermiş və mənanı “bayatlaşmaqdan və ya qoxumaqdan çörəyin üstündə yaranan yaşıl təbəqə” kimi izah etmişdir [68, c.3, s.136].

San (Q.) “say, miqdar”, *sanamax* (Ş.) “saymaq, hesablamaq, hesab etmək” mənasında işlənir. – *Hesab bəlli, qoz sanılı* [17, s.72]. *Sana* feili “sanamaq, saymaq” anlamında Orxon abidələrində öz əksini tapmışdır: *Sanağalı tüsürtimiz* “Saymaq üçün (atlardan) düşürdük” [95, s.373; s.119; s.124]. M.Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “say, hesab” mənasında *san* sözünü göstərir: “*koy sanı neçə*” qoyunun sayı neçədir [68, c.3, s.157]. S.Y.Malov *san-* kökünün isim və feil kimi “hesab və saymaq” mənalarında, *sana-* fonetik şəklinin türk dilində “saymaq, hesablamaq” anlamında, monqol dilində isə “düşünmək, fikrində olmaq” anlamlarını ifadə etdiyini, “hesablamaq” mənasındakı *sa-* kökünün qazax dilində *žy* fonetik şəklində işləndiyini göstərmişdir [138, s.418-419].

Saz (Ş., Oğ.) “qamış”, “qamışlıq” mənalarındadır: – *Donquzun meyli sazaydı, it də qo:dı saldı saza* (Ş.). “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində “qamışlıq” mənasında işlənmişdir: *Yalançıq oğlu Yalancuq bunu eşitdi. Beyrəgin, qorqusundan qaçdı, özini Tana sazına saldı. Beyrək ardına düşdi. Qoa-qoa saza düşürdi; Sazı oda urdılar. Yalançıq gördi kim, yanar, sazdan çıxdı* [70, s.66]. V.Qukasyan *saz* sözünü eyni fonetik şəkildə “qamışlıq, çöl, xam və ya şumlanmamış sahə” anlamında udin dilində işlənən və V-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilindən alınmış qədim türkiizmlərdən biri kimi göstərir. *Saz* və *sazlıq* sözləri özbək dilində *soz*, qaqauz, çuvaş, qırğız, türk və türkmən dillərində *saz* fonetik formalarında “bataqlıq, qamışlıq” mənalarında işlənir [133, s.75-76]. Türk dilində bu söz *saz* fonetik şəklində, “qamış” mənasında işlək olan leksik vahidlərdəndir [128, s.1716].

Sinsimax; *sinsiyə-sinsiyə qalmax* “ah-zar etmək” mənasında işlənir. V.Aslanov Şəki şivəsində işlək olan *sinsitmax* feilinin semantikasını dəqiqliklə ifadə edir, “özündən zəifləri incitmək” mənasında verir [7, s.116]. “İncitmək” mənası M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *samsıt*- fonetik şəkli ilə ifadə edilmişdir: *ol anı samsıttı* “o onu incitdi” [67, c.2, s.322].

Sirt “zirvə”, “təpə”, “yoxuş”, “istənilən əşyanın başı və yaxud hündür hissəsi” mənalarında Şəki, Oğuz, Qax rayon şivələrində işləkdir. Qədim türk sözlərindən olan *sirt* sözündə *ı>i* şəklində fonetik dəyişiklik özünü göstərir. Bu leksik vahid M.Kaşğarının lüğətində *sirt* fonetik tərkibində “bayır, yoxuş kimi yerlər və kiçik dərələr” mənalarında işlənmişdir [66, c.1, s.352].

“Evi boyamaq, rəngləmək və boya ilə naxış salmaq” mənasında Şəki şivəsində *şirləməx*’ sözü işlənir: – *Öyləri yaxşıca şirrədox*. Yaxın mənə M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *sırladı: ayakçı ayak sırladı* “dulusçu fincan, qədəh, kasa şirlədi (üstünə naxış salmaq üçün kasaya xüsusi məhlul vurdu)”, (*sırlar-sırlamak*) [68, c.3, s.267]; *sırlandı: ayak sırlandı* “qab şirləndi (qaba bəzək vuruldu)”, (*sırlanur – sırlanmaq*) [67, c.2, s.247] fonetik şəklində verilmişdir.

Şəki şivəsində *toxdamax* “özünü ələ almaq, sakitləşmək” mənasında işlənir: – *Qoy birəz toxdiyim ürəx’ sözdərimin hamısın diycəm*. *Toxdamax* feili *tokta* fonetik tərkibində eyni mənada Orxon abidələrində öz əksini tapmışdır: *Olurtukıma öltəçiçə sakınığıma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toxtamış közü yögərü körti* “Mən (taxta) oturduqda, öləcəyini düşünən türk bəyləri, xalqı öyünüb-sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı” [95, s.92; s.104; s.378].

Tüləməx’ feili “tükünü dəyişdirmək, tükünü tökmək” mənasındadır. *Tüləməx*’ feili qədim sözlərdən hesab olunur: M.Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk”də *tülədi* feilini atın qış tükünü töküb, yeni tük çıxarması kimi izah edir: *at tülədi* “at tükünü tökdü” [68, c.3, s.249].

Urux-turuğ Oğuz şivəsində “tayfa, nəsil” mənasındadır: – *Urux-turuğunu götürüb gəlmişdi* (Oğ.). Həmin mürəkkəb sözün birinci hissəsi *uruğ* Orxon abidələrində “qəbilə, boy, nəsil, soy” mənasında işlənmişdir: *Türk bodun, ölürəyin, uruğ-sıratayın, - tir ermis, yokadu barır ermis* “Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək, -

deyirmiş, yox olaraq gedirmiş” [95, s.381; s.72; s.79]. Qədim türk sözü *urux-turuğ* “Divanü lüğət-it-türk”də “qohum” mənasında *uruğ-turuğ* fonetik şəklində öz əksini tapmışdır [66, c.1, s.133]. S.Y.Malov *uruy* fonetik tərkibindəki sözün “qohum-əqraba, nəsil” mənalarında işləndiyini göstərmişdir [138, s.439]. K.Bəşirov bu leksik vahidin yaranmasına dair maraqlı açıqlama vermişdir: “*Uruğ-turuğ – tərkibin hər iki tərəfi “yeni gələn, yeni törəyən nəsil” mənalı qədim Azərbaycan (türk) sözüdür. Turuq törük (törəyən) sözünün fonetik deformasiyaya uğramış şəkli. Uruğ isə müasir dilimizdə arxaizm hesab edilən “nəsil, törəniş” mənalı ur sözündən yaranmışdır*” [24, s.150].

Dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olan bu şivələrin lüğət tərkibində yalnız türkmənşəli sözlər deyil, qohum olmayan bəzi Qafqaz dilləri ilə əlaqə nəticəsində alınma leksik vahidlər də müəyyən yer tutur. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində **Qafqaz mənşəli sözlərin** işlənməsi, ilk növbədə, respublikamızın şimal-qərb bölgəsində yerləşmiş saxur, avar kimi azsaylı xalqların dilləri ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu sözlərin bəzilərini nəzərdən keçirək:

Abacur Zaqatala və Qax rayon şivələrində “kök, yerkökü” anlamında işlədilir. Şəki şivəsində – *abajur*, Dağıstan dillərində – *abadjur* [140, s.211] fonetik tərkibində işlənən Qafqaz mənşəli bu söz həmin dillərdə də eyni mənanı ifadə etmişdir.

Adiy (Zaq.) “ana” mənasındadır, söz mənşəcə Dağıstan dillərindən alınma hesab olunur, muxax və saxur dillərində *adiy* fonetik tərkibində “nənə” mənasında işlədilir [131, s.205].

Axu, axı (Bal.) “meşəlik və kolluq yerləri təmizləyərək düzəldilmiş əkin sahəsi” mənasındadır. Gürcü dilində *axo* fonetik tərkibində, “dağ yamacındakı torpaq sahəsi” mənasındakı bu söz İber-Qafqaz dillərinin bölgə şivələrindəki substratı hesab olunur [131, s.206].

Didiy Zaqatala şivəsində “ata” mənasında müşahidə edilmişdir, eyni mənada, *didey* fonetik tərkibində muxax və saxur dillərində işlək olub, Qafqaz dillərinin Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında substratıdır [131, s.205].

Zaqatala və Qax şivələrində işlənən *balbacan*, *balbağan* “sağdış” sözləri də İber-Qafqaz dillərində *balbakan* // *bazbakal* fonetik şəkildə, “dost” mənasındadır [131, s.205].

Əbləbiç, *əravuc*, *hərnəvüc* (Q.) “soxulcan” mənasında qeydə alınmışdır, saxur dilində *abravuç* fonetik şəkildə eyni mənada işlənir [131, s.206].

Haratzi “qulplu saxsı qab”, *hərətsi* “saxsı suqabı” mənasında Qax rayon şivəsində işlədilməkdədir, alınmadır, gürcü dilindəki “qulplu saxsı qab” mənasında *aratzi* [55, s.100] sözüdür.

Xidva Qax rayon şivəsində “mətbəx” mənasında işlənir. İber-Qafqaz dillərində eyni fonetik tərkibdə “şkaf” mənasını ifadə edən söz saxur dilindən alınma hesab olunur [131, s.206].

Xogər (Ş.) // *xoğəri* // *xoqar* // *xuqari* (Zaq.) // *xuqarı* (Q.) “ağac qabığından düzəldilmiş silindr şəkilli qab” mənasındadır. Şəkinin Baş Göynük kənd şivəsində “gilas ağacının qabığından hazırlanmış səbət və ya zənbil” anlamında müşahidə edilən bu söz *xuqari* fonetik şəkildə, “səbət, zənbil” mənasında avar dilində işlənir [64, s.206].

Süfüllü (Ş., Oğ.), *sürfüllü* (Ş., Q.), *sürhü* // *sürhüllü* // *sürüllü* (Q.) “balıq qulağı formasına salınmış xəmirədən və qurudulmuş ətdən – qaxacdən hazırlanmış sulu xəmir xörəyi” mənasında işləkdir. Bu söz saxur dilinin şimal-qərb şivələrindəki təzahürü hesab edilir. Mənbə dildə “xəmir xörəyi” mənasında *sürhülle* fonetik şəkildədir [131, s.206].

Şin (Q.) “taxtabiti” mənasındadır, eyni fonetik şəkil və mənada saxur dilində işləkdir [131, s.206].

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində türk və Qafqaz mənşəli sözlərlə yanaşı **fars dilindən** keçmiş leksik vahidlər də müəyyən yer tutur. Bu sözlər, əsasən, bölgənin təsərrüfatı, əhəlinin məşğuliyyəti və məişəti ilə bağlı olan leksik vahidlərdir.

Aynabənt Şəki rayon şivəsində “şüşəli balkon” mənasında müşahidə olunur: – *Hola:ri aynabəntdə qoymuşəm, get gəti*. Söz *ayinəbənd* fonetik şəkildə fars dilində işlək olub, aid olduğu dildə də “şüşəbənd” mənasındadır [40, s.17].

Şəki şivəsində *badiyə* sözü “qulpsuz mis qab” mənasını ifadə edir. *Badya* (Ş.) həm də “toylarda bəyə və yaxud bəyin qardaşına qız evindən oğurlanıb satılan kiçik mis kasa” anlamında işləkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *badyə* “şərab və ya maye tökmək üçün istifadə olunan ağzı böyük qab” mənasındadır: Toqsan yerdə *badyələr* qurulmuşdı [71, s.28]. *Badya // badyə // badiyə* fonetik şəkillərində “içərisinə süd sağılan konus şəkilli mis qab” mənasında Dərbənd dialektində işlənir [8, s.278]. Bu söz fars dilində *badə* fonetik şəklində “şərab pialəsi” mənasını bildirir [40, s.31].

Beybut (Ş.) “qatlanmayan iri bıçaq” mənasındadır: – *Beybutu yerə qoy, elini keser* [10, s.47]. “Xəncərə oxşar iri kəsici alət mənasında” şərq qrupu şivələrində də işləkdir. Quruluşca sadə olan bu söz fars dilindən alınmadır, *behbud* fonetik şəklində “xəncərin bir növü” mənasını ifadə edir [40, s.39].

Dasdar // dastar Qax şivəsində “gəlin üçün baş örtüyü” mənasında müşahidə olunmuşdur, fars dilindən alınmadır. Bu söz həmin dildə *dəstar* fonetik şəklində işlənir və “əmmamə; çalma” mənalarını ifadə edir [40, s.148]. *Dəstar* Nəsiminin dilində “çalma, əmmamə, sarıq” mənalarında işlənilmişdir. *Hər kişidə bir cübbəvü dəstar olur, amma Min başda biri layiqi-dəstar bulunmaz* [61, s.17].

Şəki şivəsində işlək olan *dənəvar* “buğdanı samandan ayırmaq üçün sovurma” mənasındadır. B.Əhmədov həmin sözün fars dilindəki *dane* və *avər* (dən gətirən) tərkib hissələrindən yarandığını və üçüncü - dən suyunun taxıla verilən zamanı taxılın dənəvərləşməsi səbəbi ilə adlandırıldığını göstərir [35, s.120].

Dərvəçə Şəki rayon şivəsində “darvazada olan kiçik qapı” anlamını ifadə edir, fars mənşəlidir, *dərbeçə* fonetik şəklində mənbə dildə “kiçik qapı, qapıcıq” mənasında işlənir [40, s.144].

Xınabət (Oğ.) “üçkünc baş yaylığı” mənasındadır. *Xınabənt, xinəbənt* Şəki rayon şivəsində “saçı yuduqdan sonra qurutmaq məqsədilə başa bağlanan qırmızı rəngli, dördbucaqlı baş yaylığı” mənasında işlənir: – *Başo: xinəbəntnən bağla, saçın suludu, so:x olar*. Bu baş geyiminin mənası *xına* sözü ilə əlaqələndirilmişdir: “*Xınabəndi yaşlı qadınlar adətən başlarına xına qoyan zaman bağlayırlar*” [23, s.171]. B.Əhmədovun “ləçək” mənasında işlənən *xinəvən* sözünə verdiyi izah diqqəti

cəlb edir. Bu söz iki hissədən, iki kəlmədən ibarət olmuşdur: “*Xına* və *bənd* (f.). *Sözlər birləşərkən geri sait uyuşması ilə xına sözü xinə şəklini almış, bənd sözünün son qoşa samitinin biri düşmüş (bu qanuni haldır: vaxt - vax, kənd - kət və s. kimi), b~v əvəzlənməsi baş vermiş olur. Xinəvən yeni məzmunlu söz kimi tərəflərin ayrılıqdakı mənasından fərqli anlayış bildirir*” [36, s.36].

Şəki şivəsi üçün xarakterik olan *xuy* “xasiyyət, xarakter” mənasında işlənir. *Xuyulanmax* feili isə Qax, Şəki rayon şivələrində “həyəcanlanmaq” mənasında qeydə alınmışdır: – *Öz-özünənən xuylandı* (Ş.). *Xuyulanmax* feili *xuy-*, *xu-* köklərindən *-lan*, *-lən* şəkilçisi vasitəsilə düzələn fars mənşəli sözlərdəndir [40, s.702; s.704], şərq qrupu dialekt və şivələrində “dəli olmaq, özündən çıxmaq” mənasında işləkdir [110, s.51].

O:sar (Oğ.) “dəvənin noxtası” mənasındadır. Mənşəyi etibarilə fars dilindən alınma olan bu söz ədəbi dildə eyni mənada *ovsar* fonetik şəkildə işləkdir [12, c.3, s.536].

Sələ (Ş.) “nehrənin ağzını bağlamaq üçün nazik dəri” mənasında işlənir. M.Ə.Zeynalova görə, “*sələ* əslində *səllə* formasında olub, farsca “çalma” deməkdir. Güman ki, vəzifə oxşarlığı ilə əlaqədar küpənin ağzını bağlayan əşyaya bu ad verilmişdir” [119, s.124].

Simsar “qohum” mənasında Zaqatala rayon şivəsində qeydə alınmışdır: – *Ho bizə simsar adam döyü* (Zaq.) [10, s.438]. Fars dilinə məxsus olan söz “yaxın, doğma” mənalarını ifadə edir [13, c.4, s.120].

Şa:nişin (Ş.) “yüksək səviyyədə tikilmiş, dəbdəbəli (ev)” mənasındadır: – *Bi şa:nişin tikdirtdi ki, gəl görəsən*. Ümumiyyətlə, *şa:nişin* sözü “şahın oturduğu yer” mənasını ifadə edir: fars mənşəli *şah* (hökmdar) + *nişin* (sərnəşin sözündəki “oturmaq” anlamı ilə eynidir) morfemlərindən düzəlmişdir [35, s.317].

Şirdan Oğuz rayon şivəsində “mal-qaranın mədəsi ilə bağırsağı arasındakı hissə” anlamındadır, fars mənşəlidir. Eyni fonetik şəklə *malik* söz aid olduğu dildə “gövşəyən heyvanların ikinci mədəsi” mənasını ifadə edir [40, s.788]. *Şirdan* Dərbənd dialektində “qursağ” mənasında işlədilir [8, s.291].

Bölgə şivələrinin leksikasında az da olsa, elmi ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, **İranmənşəli** hesab edilən **sözlərə** təsadüf etmək mümkündür.

Ba:lı (Ş., Q., Bal.) “*gilas*” mənasındadır, İran mənşəli sözdür, şərq qrupu [110, s.39; s.85] şivələrində də işləkdir.

Qoduş (Ş., Zaq.), *goduş* (Oğ.) “balaca saxsı qab” mənasındadır: – *Qoduşda qatıx çaliylər* (Ş.) [10, s.306]. Astara şivələrində *gödüş* fonetik şəkildə “süd sağmaq üçün istifadə edilmiş gil qab” mənalarını ifadə edir, *qoduş* fonetik şəkli talış dilində müşahidə olunur [89, s.123; s.124]. Təbriz dialektində “su qabı” mənasında işləkdir [80, s.162]. Mənşəyi etibarilə İran dillərindən alınmış söz “inək” anlamlı *qo // ga // gov // qav + düş // duş* (“sağmaq” mənasındadır) köklərindən yaranmışdır [89, s.124].

Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrində fars dilindən keçmiş sözlərlə bərabər **ərəb dilinə məxsus leksik vahidlərin** işlənməsi müşahidə edilir. Ərəb dilindən keçmiş həmin sözlərin bəzilərini nəzərdən keçirək:

Ayar Oğuz rayon şivəsində “tez seçən, müəyyənləşdirən” mənasındadır. V.V.Radlovun lüğətində ərəb mənşəli bu söz *ajap* fonetik şəkildə “çoxbilmiş” anlamında verilir [141, s.211]. *Ayar II* (Zaq.) “ürəyiaçıq” mənasında müşahidə olunmuşdur [105, s.8]. Zaqatala şivəsində *ayar* sözünün “ürəyiaçıq” mənasında işlənməsini qərb xüsusiyyəti hesab etmək olar, belə ki, Borçalı şivəsində *ayar* “ürəyiaçıq, gülərzüzlü” mənasını ifadə edir [10, s.30].

Binə (Ş.) “çəltik biçini zamanı çöldə düzəldilən müvəqqəti yaşayış yeri” mənasında işlək olan leksik vahidlərdəndir: – *Biyil də binəni bildirki binə yerində tix'mişix* [10, s.56]. Mənşəyi etibarilə ərəb dilindən alınmadır. *Binə* ədəbi dildə “köçərilərin mal-qara ilə köçüb, kənddən kənarda məskən saldıqları yer; yurd, köç” mənasındadır [11, c.1, s.309].

Qılıf Şəki rayon şivəsində “yorğan-döşək astarı” mənasında qeydə alınmışdır: – *Yorğanın ikisinin qılıfını söküf yümüşəm* [10, s.296]. V.V.Radlovun lüğətində bu söz *kılıf* fonetik şəkildə “çarşaf” mənasında göstərilmişdir [142, c.2, s.779].

Səbi Qax rayon şivəsində işlək olub, “çağa” mənasında qeydə alınmışdır. Ərəb dilində eyni fonetik şəklə malik olan bu söz “uşaq” anlamındadır [40, s.541].

Şaqqa (Ş.) – 1. Mal-qara və yaxud qoyun-quzunun kəsildikdən sonra tən yarı bölünən hissəsi; 2. hissə, tərəf. – *Qoyunu tezə kəsmişdilər, elə bi şaqqasını ma: verdilər; – Holar kendin yuxarı şaqqasinnandı.* Ehtimal edə bilərik ki, söz “yarma, çatlama” mənasındakı ərəb mənşəli *şəqq* sözündəndir [40, s.776].

Tavaza etmək (Oğ.) “naz etmək, əda etmək, təşəxxüslənmək” mənasında işlənir: – Ə... *az tavaza eləsənə?* Ərəb dilindəki “təvazö” sözünün mənacə dəyişməsindən alınma hesab edilən söz Kəpənəkçi kəndində eyni fonetik şəkil və mənadə mövcuddur. – *Mağa tavaza eləmə, tez gəl* [54, s.83].

Zaftında olmaq (Q.) birləşməsi “öhdəsində, ixtiyarında olmaq” mənasında müşahidə edilmişdir [10, s.554]. Leksik vahidin ərəb dilindəki *zəbt* sözündən formalaşması güman olunur [140, s.211].

Fars və ərəb mənşəli sözlərin analitik yolla birləşməsi nəticəsində yaranan leksik vahidlərə (**hibrid sözlərə** [117, s.57]) bölgə şivələrində az da olsa, təsadüf etmək mümkündür. Şəki şivəsində *peşqurt* “taxılın novbarı” mənasında müşahidə olunmuşdur: – *Peşqurt çıxana kimi yiyəsi taxılıımız var* [10, s.396]. B.Əhmədova görə, *peşqurt* iki alınma sözdən əmələ gəlmişdir: *piş* (farsca – ön, qabaq, irəli, qənşər) və *qut* (ərəbcə – azuqə, qida, yeyilən şey). Nəticə etibarilə söz *peşqut // peşqurt* fonetik şəklində müəyyən dəyişikliyin nəticəsində formalaşmışdır [35, s.14-15].

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksikasında **arxaik sözlər** də müəyyən yeri tutur. Arxaik sözlər dedikdə müəyyən bir dövrdə ədəbi dildə işlənmiş, lakin sonralar dilin lüğət tərkibində passiv fonda keçmiş leksik vahidlər nəzərdə tutulur. Sözlərin öz işləkliyini itirməsi prosesi şivələrdən yan keçməyə belə, daha çox ədəbi dilə xasdır.

“Məlumdur ki, arxaizm adlandırılan bu və ya digər sözün konkret bir dilin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı mənbələrində işlənməsi əsas şərtidir. Müəyyən bir sözün yazılı abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, müasir şivələrdə işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsubluğuna dəlalət edir” [42, s.222-223]. Digər tərəfdən, bu fakt həm ədəbi dilin, həm də dialekt leksikasının zənginliyini göstərir. Bəzən ədəbi dildə lüğət tərkibinin aktiv fondunu tərk edən leksik vahidlər dialektlərdə öz işləkliyini qoruyur.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksikası ilk növbədə regionun tarixi, coğrafiyası və iqtisadiyyatı ilə sıx bağlıdır. Müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar dilin lüğət tərkibini tərk etmiş leksik vahidlər arxaizm və tarixizm adı altında iki qrupa ayrılır. Tarixizmlər hər hansı dövrlə, həmin dövrün ictimai-siyasi həyatı ilə əlaqədar işlənmiş sözlərdir. Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayon şivələrinin lüğət tərkibində bu cür sözlərə – **tarixizmlərə** təsadüf etmək mümkündür:

Xatın (Ş.), *xatınşı* (Q.) “arvad, qadın” mənasındadır. *Xatın* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da “xanım, arvad, qadın” mənalarında işlənmişdir: *Çağırıb xatunına soylar, görəlim, xanım nə soylar* [70, s.34]; *Qısırga yengə deərlər bir xatun vardı, anıa ayıtdılar* [70, s.64]. Qədim türk abidələrində “xanım, qadın, hökmdarın arvadı” mənaları *xatun*, *qatun* fonetik şəkilləri ilə ifadə olunmuşdur [138, s.412; s.442]. B.Məhərrəmliyə görə, qohumluq termini kimi işlənən bu sözün titul bidirməsi daha qədimdir [77, s.308]. Söz türk dilləri ilə bərabər monqol qrupu dilləri üçün müştərəkdir [118, s.9].

Ümumən dialekt leksikası uzun sürən tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab edilən xeyli sayda leksik vahidlər şimal-qərb şivələrinin və demək olar ki, bütün dialektlərin lüğət tərkibi üçün xarakterikdir, öz işləkliyini hələ də itirməmişdir. Beləliklə, bölgə şivələrinin dialekt leksikasında dilimizin əvvəlki dövrlərində işlənmiş fonetik, leksik, semantik arxaizmlər də müəyyən yer tutur.

Tarixizmlərdən fərqli olaraq arxaizmlərin ifadə etdiyi varlıqlar başqa fonetik şəkillə dildə öz əksini tapmış olur. Arxaizmlərin leksik, semantik və s. kimi növləri bölgə şivələrində üstünlük təşkil edir.

Sözün əvvəlki mənasını itirirərək, yeni məna ifadə etməsi semantik arxaizmin yaranması deməkdir. Məs.: *Yemiş* Balakən rayon şivəsində “hər cür meyvə” mənasındadır. – *Bu il yemişimiz bol olur. Yemiş* qədim türk sözlərindəndir [135, s.255-256]. Söz “meyvə, məhsulun barı” mənasında klassik ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır: *“Tuba ağacının nədir yemişi, Həq anı ər yaratdı, yoxsa, dişi; Şirin həlavət ol yemiş imiş ki, sidrəsi Zatında xub xilqətü şirinüsul ola”* (Nəsimi, XIV əsr) [83, s.125]. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *yemiş* sözü “ağacın meyvəsi” mənasında da verilmişdir [68, c.3, s.20]: *yığaç yemişləndi* “ağac meyvə tutdu, meyvə

verdi” [68, c.3, s.123]. Nəticə etibarilə, leksik-semantik proses (məna daralma) nəticəsində cins bildirən sözün növ bildirən sözə keçərək ilk mənasını itirməsi ilə nəticələnən *yemiş* sözü qədimə doğru getdikcə türk dilləri üçün səciyyəvi olan semantik arxaizmlərdən yalnız biri hesab olunur [87, s.71-72]. B.Məhərrəmliyə görə, “bu sözün prasemantikası “yem, ərzaq”-dır. *Yemiş* ismi *ye-* feil kökünə *-miş* şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranmışdır: *ye+miş*” [77, s.95]. Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar şivəsində Novruz bayramında qoz, fındıq və kişmişdən hazırlanan xonça “bayram yemişi” adlanır [20, s.112]. Beləliklə, ədəbi dildən fərqli olaraq *yemiş* sözünün ümumən “meyvə” mənasını saxlaması şivələrimizdə mühafizə olunmuşdur [26, s.56].

Şəki şivəsində *bəliyə // bəlyə // bəlgə* “qız evinə oğlan evindən aparılan nişan” mənasında işlədilir. Naxçıvan şivələrində “oğlan evindən qız evinə aparılan ilk nişan şeyləri” *bəlgə* fonetik şəklində ifadə olunmuşdur [15, s.73]. M.Kaşğarının *bəlgü* fonetik tərkibində verdiyi söz “bəlgə, nişan, əlamət” mənasındadır; “*kut bəlgüsü bilig*” kəlamında göstərdiyi ifadənin mənası “*qut bəlgəsi bilikdir*” [yəni bilik qutun əlaməti, nişanəsidir] [66, c.1, s.422] deməkdir. Söz *bəlgə // belqi // belqe // beleq* fonetik şəkillərində türk-monqol dillərinin leksikasındakı müştərək isimlərdəndir [118, s.11].

Biçə Şəki şivəsində “əmi və ya dayıarvadı” mənalarında qeydə alınmışdır: – *Biçəm hindi bizdədi* (Ş.) [10, s.55]. M.İslamova görə, *biçə* fonetik tərkibində Şəkinin Baş Göynük kəndində müşahidə edilən sözün mənası semantik dəyişikliyə uğramış, bəzi türk dilləri ilə müqayisədə daralmışdır [64, s.184].

Dədə (Ş.) “ata” mənasında işləkdir: – *Sa: bir toy tutaram, dəda: toyu yada: düşər* [17, s.76]. Qədim türk sözlərindəndir [135, s.160]. XI əsrdə oğuzların dilində eyni fonetik tərkib və mənada işlənilmişdir [68, c.3, s.209]. Müasir türk dilində *dədə* fonetik şəklində “qan qohumluğunun dikinə xətti üzrə yüksələn istiqamətdə” [27, s.13] “ata və ya ananın atası” (“baba”), “ulu baba” anlamlarında işlənir. *Dada* fonetik şəklində (“ata” mənasında) erməni dilinə də keçmişdir [72, s.37]. Karluq qrupu dillərindən uyğur dilində “ata, baba” çalarlıqlarında çoxmənalılıq qazanmışdır [78, s.84]. K.Bəşirov sözü semantik arxaizm hesab edir [25, s.41].

Eşix' Oğuz, Şəki, Zaqatala şivələrində “həyət” mənasında işlənir: – *Uşaxlar eşix'də oyni:llər* (Ş.). – *Eşix'ə çıx* (Oğ.). M.Kaşğarının lüğətində *eşik* sözü “astana” mənasındadır [66, c.1, s.207]. V.V.Radlov *äuiik, äxik, euik, iuik, ecik, ezik* fonetik şəkillərinin türk, karaim, cığatay türklərinin dilində “astana, qapı, bayır” anlamlarında işlək olduğunu göstərmişdir [141, s.908]. Söz qaqauz [129, s.181], qırğız [145, s.149], qumuq dilində [146, s.170] *eşik* fonetik şəklində “qapı” anlamındadır. *Eşik* “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində və “qapı önü, astana, həyət” mənasında işlənmişdir: *Babamın, ağ-ban eşiginə düşdügin,də, Oğuzun, ala gözli qızı-gəlini bildıqda*, [70, s.92]. Sözü mənşələri və klassik ədəbi nümunələrlə müqayisədə semantikasının genişlənməsi prosesi özünü göstərir [141, s.66]. Bu leksik vahid “qapı” mənasında *işik* fonetik şəklində fars dilində işlək olmuşdur: *Həm cəlali qədr ilə qədrin işikidir fələk, Həm kəmani əmn ilə mülkin hərimidir hərəm* “Həm qədrin (etibarlılığın) gözəlliyi ilə etibarın qapısıdır göylər. Həm əminlik oxu ilə mülkün mərhəm (yaxın) yeridir müqəddəs məkan (ziyərətgah)” [1, s.604]. *Eşik* XIV əsr Nəsimi dilində də işlənmişdir: *Eşigində bən onun bir gədayəm, Nə kim lütf eyləsə, ehsan onundur; Aşiqin yar eşigidir Kəbəvü bütخانəsi* [83, s.111].

Yanşax Şəki rayon şivəsində “yaltaq” mənasında işləkdir. – *Ho da çox yanşaxdı, huna görə də zəhləm geyir. Yanqşak* fonetik şəklində “çoxdanışan” mənasında M.Kaşğarının lüğətində öz əksini tapmışdır: *yanqşak ər* “yanşaq, gəvəzə adam” [68, c.3, s.332]. “Çoxdanışan, boşboğaz, çərənçi” mənasındakı *yanşaq* qədim türk sözlərindəndir, XV-XVI əsrlərə aid oğuz atalar sözlərində də eyni mənanı ifadə etmişdir [46, s.67].

Yengə (Zaq., Q.) “qardaşarvadı”, “əmi və dayının arvadı” mənasında qeydə alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində “qardaşarvadı” mənasındadır: *Qarındaşım Qıyanı öldürmüşsən. Ağca yüzli yengəmi tul eləmişsən* [70, s.103]. Ümumən türk dilləri üçün xarakterik olan sözə Şəki rayon şivəsində “toy zamanı gəlini bəyin evinə qədər ötürən qadın” mənasında rast gəlinir. Prof.E.İ.Əzizov “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində “qardaşarvadı” mənasında işlənən leksik vahidin yeni məna qazanmasına maraqlı açıqlamasını verir: “*Dilin inkişafının ilk çağlarından “böyük qardaşın arvadı” mənasında olan yengə sözü sonralar mənasını*

genişləndirərək toy günü gəlini oğlan evinə aparən qadın mənasında da işlənmişdir. Toy zamanı həmin vəzifəni əsasən böyük gəlin, böyük qardaşın, əminin və ya dayının arvadı icra etdiyinə görə yengə sözü yeni məna qazanmışdır” [42, s.246-247].

Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrində əşyanın ifadə edildiyi sözlərin köhnəlməsi nəticəsində əmələ gələn leksik arxaizmlərə daha çox təsadüf edilir. Burada semantik arxaizmlərdən fərqli olaraq sözün mənasının deyil, fonetik şəklinin işləkliyini itirməsi əsas şərtlərdəndir.

Yazı Oğuz rayon şivəsində “çöl, səhra, düzənlik” mənasını ifadə edir. Orxon və Talas abidələrində *yazı* fonetik tərkibində verilən söz “çöl, səhra” anlamında işlənmişdir: *yazı konayın, tisər, türk bodun, üləsigig anta ayığ kisi ança boşğurur ermis* “düzünə yerləşək, desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədirmiş” [95, s.358; s.71; s.77]. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində *yazı* yaban leksik vahidləri birgə işlənmişdir: *Gəldik, ol kim, necə söylərsən, bayağıdır: ötə yazıdan-yabandan bir udlu qonuş gəlsə, ər adam evdə olsa, aña disə ki, dur ətmək gətir, yiyəlim, bu da yisin* [70, s.23]. *Dirsə xan, görürmüsin oğlanı, yazıda-yabanda keyiki qovar, sənün öñüñə gətirər* [70, s.30]. Klassik ədəbiyyatda *yazı* “çöl, düzənlik” mənasındadır: *Tağ ilə həm yazı bənəm, bən külli-dövrən olmuşam* (Nəsimi) [83, s.123]. H.Həsənova görə, bu leksik vahid sözün omonimlər həlqəsinə düşməsi səbəbilə arxaikləşmişdir [48, s.156].

Ün “səs” mənasında Şəki, Oğuz şivəsində qeydə alınmışdır: – *Elə yerdə ol, ünüm sa: çatsın* (Ş.). “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində eyni mənədadır: *Ünüm anıla, sözüüm dinlə!* [70, s.45]; *Avazım gödəlmədin, ünüm boğulmadın bir atdır, əlümə girdi, ilətim, saqlıyayım*, – *dedi* [70, s.60]. Leksik arxaizmlərdən hesab olunan bu leksik vahidə M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində rast gəlinmişdir [25, s.20]. *Ün* “səs” mənasında XVIII əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi Vaqifin dilində də işlənmişdir: *Ünümdən titrədi tamam vilayət, Elə sandılar ki, qopdu qiyamət* [90, s.37]; *Yanarsan tərədən çıxar tütünün, Tutuşar boğazın, kəsilər ünün* [90, s.224].

Şəki şivəsində əqrəb, ilan kimi zəhərli heyvan və ya həşəratların cəmini ifadə etmək üçün *ilan-çayan* sözü işlənir. B.Əhmədova görə; bəzən tərkib hissələri

sinonim kimi işlənən bu mürəkkəb sözün ikinci tərəfi - *çayan* ilan kimi sancan əqrəb növüdür [36, s.54]. B.Xəlilov tədqiqatlarında *çayan* sözünün Ə.Yəsəvidən verdiyi nümunə əsasında *çıyan* fonetik tərkibində “əqrəb” mənasında işləndiyini qeyd edir [58, s.30]. S.Y.Malov tədqiqatlarında “əqrəb” mənasındakı bu sözün *çadan*, uyğur dilində *çajan* fonetik şəkillərində işlək olduğunu göstərmişdir [138, s.375]. “*Dilimizin qədim dövrlərində xeyli aktiv olan çayan sözü sonralar ərəb mənşəli əqrəb sözü ilə əvəzlənmişdir. Onu da deyək ki, dilimizdə əqrəb sözü ilə yanaşı “çəmbərquyruq” sözündən də istifadə edilir. İlan-çayan tərkibi ilə zəhərli heyvan və ya həşəratların cəmi nəzərdə tutulur*” [24, s.81].

Ərdəm Şəki şivəsində “hünər, güc, qüvvə” mənasındadır. – *Elə halsızam ki, ərdəmə çatmır bir işi görəəm. Ərdəm* “cəsarət, hünər” mənalarını ifadə edən arxaizmlərdəndir [91, s.69]. Quruluşu etibarilə düzəltmə olan bu söz [109, s.79] yazılı abidələrdə “iqtidar, şücaət, qabiliyyət, bacarıq” mənalarını ifadə etmişdir [138, s.365]. V.V.Radlov *ərdəm* sözünün “bacarıq, məharət” anlamında uyğur dilində *ərdəm* fonetik şəklində işləkliyini göstərmişdir [141, s.794-795].

Kəndi Şəki şivəsində “öz” mənasında qeydə alınmışdır. Orxon-Yenisey abidələrində *kəntü* fonetik şəklində işlənmişdir [95, s.363]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “öz” mənası *kəndü* fonetik tərkibindədir: *Salur Qazan nə atın ögdi, nə kəndin ögdi* [70, s.104]; *Mən mun₁a bitəkəllif yapışmayım* – *deyüb kəndü qılıcın çıxardı, tutdı* [70, s.102]. Bu söz Nəsiminin qəzəllərində *kəndi* // *kəndü* fonetik şəkillərində “özü” mənasındadır: *Kim ki, bilməz özünü, bilməyə pirlər sözünü, Kəndisin anlamayan bilmədi hər kar nədir. Hər nəyə qılсан nəzər ol bigüman, Kəndü kəndözün verir sana nişan* [61, s.16; s.314]. F.Cəlilova görə, türk dillərində qayıdış şəxs əvəzliyi kimi çıxış edən *kəndi* (*kəndü, qəndi, kənti, kənsi*) və *öz* (*ez, iz, ö:z*) qayıdış əvəzliyi “bədən” anlamı daşıyan sözün sonrakı transformasiyasıdır [29, s.160].

Şəki, Zaqatala, Qax rayon şivələrində işlək olan arxaik feillərdən biri də *yığla* feilidir. Yenisey abidələrində *iğla, yığla* (*yuğla – dəfn etmək*) fonetik şəklində işlənmişdir [95, s.356; s.361; s.362; s.72; s.78]. Söz M.Kaşğari tərəfindən də eyni mənada izah edilmişdir: *oğlan yığladı* “uşaq ağladı” [68, c.3, s.276; 69, c.4, s.678]; *yığlattı* “*ol anı yığlattı* “o onu ağlatdı”, (*yığlatur – yığlatmak*) [67, c.2, s.335]. Qədim

türk qatına məxsus olan söz ilkin mənasını və fonetik tərkibini mühafizə etmişdir [46, s.126]. R.Rüstəmovaya görə, *yığla-* feli “ağlama, oxşama, ah-zar” mənalarında *yığ* ismindən düzəlmişdir [96, s.65-66].

Şivələrin lüğət tərkibində leksik-fonetik [48, s.157] və ya fonetik [25, s.8] arxaizmlərə təsadüf etmək mümkündür. *Göyüm* Zaqatala şivəsində “kürəkən” mənasındadır. Bu leksik vahid eyni mənada *göygi* fonetik şəklində “Kitabi-Dədə Qorqud” leksikasının səciyyəvi sözlərindən biri kimi abidənin dilində işlənmişdir: *Gördi düğündə göyü ox atar; Məgər göyginin yüziginə nişan atarlardı* [70, s.63]. Deməli, *göyüm* şimal-qərb şivələrində işlək olan fonetik arxaizmlərdəndir. Qeyd etməliyik ki, “kürəkən” mənasındakı *göyüm* sözünün müxtəlif fonetik şəkilləri qırçaq dil qrupuna aid dillərdə geniş yayılmışdır: *kiyəü* (tatar), *küyev // kiyev* (qaraçay-balkar dili və onun dialektləri) [76, s.124-125]. E.Ələkbərovaya görə, *köyü // giyov* fonetik şəkillərindəki bu söz “qızı qoruyan adam” anlamını ifadə etməkdədir [39, s.163].

Zaqatala şivəsində *düş* sözü “yuxu, rəya” mənasındadır. M.Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk”də sözü eyni mənada *tüş* fonetik şəklində vermişdir: *tüş yordı* “yuxu yozdu” [68, c.3, s.133]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *düş* fonetik şəklində, eyni mənada işlənmişdir: *Bilürmisin, qarındaşım Qaragünə düşimdə nə göründi?* [70, s.44]; *Bu düşi Yegnək yoldaşlarına hekayət eylədi* [70, s.96]. *Düş* sözü ədəbi dil üçün arxaikləşsə də, şivələrimizdə hələ də eyni mənada müşahidə edilməkdədir. Yazılı dil nümunələrində *duş // düş* fonetik şəkillərində, eyni mənada işlənmişdir: *Bir gecə yatır ikən ol düş görür, Ertə durur, anı Yaquba yorur* (XIII əsr “Yusif və Züleyxa”); *Duşda görmüş idi məgər ol bəg anı* (“Vərqa və Gülşah”); *Duşda Həzrət şeyxi gördüm* (“Şeyx Səfi”) [106, s.79]. *Gər səni görsə idi duşda pəri, Oda salaydı otuz iki pəri; Bir əcaib söhbət oldu guşeyi-cənnətdə duş* (Nəsimi, XIV əsr). Bu leksik vahidə XIX əsrə qədər yazılı dil nümunələrində mütəmadi halda rast gəlmək mümkündür: *Xəyalındır mənəm ya duşda gördüm, Bihəmdü Allah cəmalın üstə gördüm* (X); *Xah dərviş olavü, xah qəni. Usu azar duşunda görsə, səni* (F); *Duş gördüm gecə məhparə edər seyri-çəmən* (Zak.) və s. [83, s.110-111].

Kələz (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “kərtənkələ” mənasındadır. – *Eşix'-baca:n kələz basıtdı* (Ş.). Arxaik hesab olunan bu söz eyni mənada “Divanü lüğət-it-türk”də *kələz*

fonetik şəklində öz əksini tapmışdır [66, c.1, s.369]. Ə.Abdullayev türk dilləri üçün səciyyəvi r~z əvəzlənməsi nəticəsində sözün *kələz* fonetik tərkibində işlənməsini təsdiqləmiş, Azərbaycan və türkmən dilləri üçün bu fonetik xüsusiyyətin səciyyəvi olduğunu göstərmişdir [2, s.33; s.34]. *Kələz* orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində – Vaqifin dilində də Qax, Oğuz, Şəki, Zaqatala şivələrində olduğu kimi “kərtənkələ” mənasında işlənmişdir: *Kələz ilən, əqrəb ilən, mar ilən, Ağzınadək qəbrin dolar, ağlarsan* [90, s.227].

Sıtqamax Zaqatala rayon şivəsində “ağlamaq” mənasında işlənir: – *Ağlıyif sıtqama*. *Sıtqamax* arxaik sözlərdən hesab olunur. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində *sığta* “ağlamaq” mənasında verilmişdir [109, s.318].

Önəlməx (Zaq.) “yaxşılaşmaq, sağalmaq (xəstə və xəstəlik haqqında)” mənasındadır. M.Kaşğari tərəfindən “yaxşılaşmaq, düzəlmək, yaxşı olmaq” mənaları *onqul*- fonetik şəkli ilə ifadə olunmuşdur [69, c.4, s.393]. *Önəlməx* feili “sağ; uyğun gələn, yararlı, uyğun; sağ-salamat” mənalarındakı *ön_i* (on_i) kökündən və *-ər* şəkilçisindən düzəlmişdir [96, s.118]. *Önəlməx onqarmak* fonetik şəklində “düzəltmək, sağaltmaq, yaxşılaşdırmaq” mənasında uyğur dilində də işlənmişdir [123, s.141].

Şəki şivəsində *yaşırmax, yeşirməx* “gizlətmək”, *yaşınmax* “gizlənmək” mənasındadır. – *Uşaxla:n əlinnən yeşirirəm; – Elə horda yaşındım ki, mə:n görməsinnər*. M.Kaşğari *yaşurdı* sözünü “gizlədi” mənasında verir [68, c.3, s.66]. *Kitabi-Dədə Qorqud*’un dilində “gizlətmək” mənasında *yaşurmaq* feili işlənmişdir: *Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyb olur, Adın₁ nədir, yigit, degil man_{1a}? – dedi* [70, s.102]. Bu leksik arxaizm *yaşırmaq* fonetik şəklində M.Füzulinin dilində də müşahidə olunmuşdur [25, s.26]. Vaqifin dilində “gizlənmək” mənasında işlək olmuşdur: *Niqab çəkib məndən yaşınma, zalım, Pərişan olubdur mənim əhvalım* [90, s.36]; *Qaçar ilim-ilim itər Maliki, Yaşınıb bir yerdə yatar, ağlarsan* [90, s.227]. *Yaşınmaq, yaşırmaq* Nəsimi dili üçün işlək sözlərdəndir [104, s.126], “gizlənmək, örtünmək, gizləmək, örtmək” mənalarında işlənmişdir: *Əhli-nəzərdən yaşırma, aç üzünü gəl, Gül gəlicək əndəlib zar ilə xoşdur* [60, s.231]. Y.Məmmədova görə, türk dillərində *yaşın-*, *yaşur-*

// *yaşır*- fonetik şəkillərindəki törəmələrin meydana gəlməsi XII əsrdən etibarən özünü göstərir [87, s.40].

Örənə Şəki, Zaqatala rayon şivələrində “xaraba, viranəlik” mənasındadır. M.Kaşğari oğuzca *örən* fonetik şəklində “hər şeyin pisi, xaraba” mənalarını göstərir və açıqlama verir: “*Bu sözün fars dilindən alınmış olduğu fikrindəyəm. Çünki farsca xarab olan şeyə “viran” deyirlər. Oğuzlar farslarla çox qarışmış olduqları üçün bir çox türkcə sözləri unutmuşlar, əvəzində farsca sözlər işlədirlər*” [66, c.1, s.144]. A.Hüseynov *örənə* sözünü *örənə qalmış* birləşməsinin tərkib hissəsi kimi vermiş və mənbələrə əsaslanaraq türk dilinin dialektlərində eyni mənanın öz əksini tapmasını göstərmişdir [53, s.71].

Şəki rayon şivəsində *vağiyə* // *vağyə* “yuxu” mənasında müşahidə olunur. – *Gecə yuxumda vağyə görmüşəm, honunçün nəzir çıxıcam.* Söz “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də həmin mənanı ifadə edir: *Gecə yatırkən Qaracıq çoban qara qayğulu vaqiə gördi* [70, s.38]. *Vaqiə* mənşəyi etibarilə ərəb dilinə aiddir, aid olduğu dildə “yuxu” mənasında işlənir. Nəticə etibarilə, türk mənşəli *duş* // *düş*, ərəb mənşəli *vaqiə* leksik vahidləri şimal-qərb şivələrində mühafizə olunan fonetik arxaizmlər hesab olunur.

Adna (Ş.) “cümə axşamı” mənasındadır. – *Büyüm holarda adnadı, getmax istəsən diyərsən.* *Adna* bəzən “cümə” anlamını da ifadə edir [18, c.1, s.44]. *Adinə* orta əsr yazılı mənbələrində və Nəsiminin dilində də işlənmişdir: *Adinə neçün oldı, adinənin adın ayıt. Adinə günü gördü camalım Nəsimi.* Mənşəyi etibarilə alınma arxaizmlərdəndir.

Deməli, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında qədim dövrün lüğət tərkibinə məxsus kifayət qədər sözlər vardır. Hazırda ədəbi dilimizdə öz işləkliyini başa vurmuş bu cür leksik vahidlər şimal-qərb bölgəsi şivələrinin lüğət tərkibində müəyyən yeri tutmaqdadır.

1.3. Şimal-qərb şivələrində tematik söz qrupları

Ümumən Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilin lüğət tərkibindəki sözlərin leksik-semantik sistemləşdirilməsi və ya qruplaşdırılması yeni addımlardan biri hesab olunur. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin də leksik-semantik sistemi indiyədək tam olaraq müəyyən edilməmişdir.

Hər hansı bir dialektin leksikasında əhalinin məşğuliyyəti, həyat tərzi və məişəti üçün səciyyəvi sözlər daha çox üstünlük təşkil edir. Məsələn, Şəki bölgəsi şivələrinin leksikasında baramaçılıq, ipəkçilik, tütünçülüklə əlaqədar elə sözlər işlənir ki, digər rayonların şivələrində və eləcə də ədəbi dildə belə sözlərə rast gəlinmir. Ümumən şimal-qərb bölgəsi şivələri leksikasında əkinçilik, heyvandarlıq, xüsusilə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə aid məişət əşyaları, adət-ənənə adları, yerli landşaft, müxtəlif tikililərlə ilə bağlı olan sözlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir.

Yəni semantika ilə dilin lüğət tərkibi arasındakı əlaqə və münasibət, həmçinin onun inkişafına göstərdiyi təsir danılmazdır. Bu xüsusiyyət nəinki ədəbi dilin lüğət tərkibində, həm də dialektlərdə özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dilçilikdə sözlər arasındakı əlaqənin vertikal əlaqə (paradiqmatika), horizontal əlaqə (sintaqmatika) [81, s.7] şəklində təsnif edilmiş izahı mövcuddur. Paradiqmatika, yəni vertikal əlaqədə leksika və semantika arasındakı münasibətlər öz əksini tapır, yəni sözlərin müəyyən semantik mənalarına, ümumiliyinə görə qruplaşmanı nəzərdə tutur.

Zaqatala-Qax şivələrini şimal-qərb zonası şivələri hesab edən A.Hüseynov N.İ.Aşmarinə əsaslanaraq leksik materialların təsnifatını verir: “*a) məişət leksikası b) təsərrüfat leksikası v) ictimai quruluş və sistemlərə aid leksika q) təbii və ictimai bilikləri və təsəvvürləri özündə cəmləşdirən leksika və s.*” [51, s.72; s.74].

Qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər. Azərbaycan dilinin leksik tərkibində qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər (qohumluq terminləri) müəyyən yer tutur. Ədəbi dillə müqayisədə şimal-qərb şivələrində belə sözlərin miqdarı daha çoxdur. Şimal-qərb şivələrində işlənən qohumluqla əlaqədar olan sözləri Q.Cəfərovun “Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi” əsərinə istinad edərək qruplaşdırmaq olar. Q.Cəfərov

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qan qohumluğunu ifadə edən sözləri leksik semantik cəhətdən sistemləşdirərkən aşağıdakı meyara əsaslanmağı lazım bilir:

“*Qan qohumluğu terminlərinin mənsub olduqları tematik qruplar içərisində məxsusi semantik başlanğıcları vardır. Qan qohumluğunun dikinə xətti terminləri silsiləsində yüksələn istiqamətdə semantik başlanğıc ata / ana, alçalan istiqamətdə isə oğul / qız terminləridir. Birinci və ikinci köndələn xətlərlə qardaş, bacı, əmi, bibi, dayı və xala terminləri müvafiq sözdüzəltmə sıralarının başlanğıclarıdır*” [27, s.13].

Şimal-qərb şivələrində *bova, buba, buva* (Bal.) “ana”, *lələş* (Oğ.) “ata”, *çöçüy* (Q.) “qardaş” mənasında işləkdir. A.Hüseynov *çöçüy* sözünü saxur dilindən alınma hesab edir. Onun fikrinə görə, *çöçüy* sözü saxur dilində “qardaş” mənasında işlənən *çoc* sözü ilə bağlıdır [55, s.107]. “Qardaş” mənasındaki *çöçüy* // *çücey* sözü Zaqatala şivəsində işləkdir [105, s.17].

Balakən şivəsində *nənə* sözü müraciət məqamında “böyük bacı” mənasında işlənir.

Badiy (Q.) “bacı” mənasındadır, S.Mollazadəyə görə, söz mənşəcə Dağıstan dillərindən alınma hesab olunur, *badiy* fonetik tərkibində, eyni mənada Qafqaz dillərində mövcuddur [140, s.211].

Şimal-qərb şivələrində “bibi” mənasında çoxlu sayda sözlər qeydə alınmışdır. Zaqatala şivəsində “bibi” mənasında *mama* sözündən istifadə olunur və dialektlərdə həmin sözün işlənmə arealı genişdir: Ağcabədi, Ağdam, Ağdərə, Balakən, Başkeçid, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Füzuli, Göyçay, İmişli, Qax, Qarakilsə, Qazax, Laçın, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Tərtər, Ucar, Yevlax, Zaqatala, Zəngilan [10, s.343].

Əmə (Ş., Oğ., Q., Zaq.), *əməsi* (Q.), *həmşirə* (Ş.), *mama* (Ş., Q., Zaq., Bal.) sözləri “bibi” mənasında işlənir. – *Mən əməngilə gedirəm* (Q.) [10, s.160]; – *Əməsinin qada oxumağa gedəsidi, honnan göz-qulax ol sen* [10, s.160]; – *Mamam oğlu əsgərdi, bir ildi gidən* (Ş.) [10, s.343]. Təbriz dialektində “bibi” mənası *əmmə* fonetik şəkildə ifadə olunur [80, s.155]. *Əmə* sözü *emme* // *amme* // *emmey* fonetik şəkildə türkmən dilində [134, s.528], *eme* fonetik variantında həmin mənada İber-Qafqaz dillərində də işlədilməkdədir [140, s.211].

Qoca baba (Bal.), *ocu* (Zaq.) sözləri “nənə”, *qoca dədə* (Bal.) “baba”, *pətə* (Q.) “xala” mənələrindədir.

Şimal-qərb şivələrində nikah qohumluğunu ifadə edən leksik vahidlər aşağıdakılardır:

İciley, yengə (Z., Q.) “qardaşarvadı”, *baca* (Bal.), *singil* (Q., Zaq.) “bacanaq”; *bada* (Zaq.) “əmiarvadı”, “əmidostu”; *dayıdostu, dostu* (Oğ.) “dayıarvadı” mənələrindədir. Şəki şivəsində bəzən *ciyi* sözünün əvvəlinə *bōx'* əlavə edilərək “əmi və ya dayıarvadı” mənasını daşıyır [64, s.182].

Elti (Ş., Q., Zaq.) qardaşların arvadlarının bir-birinə münasibətdəki adıdır. Bu sözün işlənmə arealı genişdir [10, s.151], İraq-türkman ləhcəsində “qardaş arvadı”, “qayın arvadı” mənələrində işlənir [63, s.285].

Gə:ñbacı Şəki şivəsində dayı və ya əmiarvadına deyilir: – *Gə:ñbacın gəltdi, gör nə isdiyir?!* Qax rayon şivəsində bəzi fonetik dəyişikliklərlə *gelmacı* şəklində işlənir .

Şimal-qərb şivələrində **əkinçiliklə** bağlı sözlər üstünlük təşkil edir:

Atavül (Zaq.) “15-20 dərzdən ibarət taya”, *balbi* (Zaq.) “darı küləşi”, *bana* (Bal.) “dərz”, *belbi // belvi* (Ş.) // *bəlbi* (Q.) “çəltik küləşi”, *bö:lü* (Bal.) “çovdar”, *cirək* (Q.) “payız şumu”, *coqay* (Q.) “dəni təmizlənmiş qarğıdalı qıçası”, *çətəmə* (Bal.) “bostanda, tarlada şax-budaqdan düzəldilmiş yer”, *çala* (Ş) “lək, çəltik ləki”, *geş* (Ş.) “qamışlıqda bitən nazik və uzun ot (bafa bağlamaq üçün istifadə olunur)”, *gəmə* (Oğ.) “yarımdərz, dərzin yarısı”, *güləmbir* (Ş.) “taxıla verilən ikinci su”, *güngənə* (Zaq.) buğda növü, *həşən* (Oğ., Ş.) “döymək üçün xırmana tökülən taxıl dərzi”, *hörmüş* (Ş.) “sünbüllü ot adı”, *xarbaq* (Q.) “yonca toxumu”, *xora* (Oğ.) // *xorala* (Ş.) // *xoralı* (Q. – Lək.) “əkin sahəsinə tökülüb qalmış sünbüllərdən öz-özünə bitən taxıl”, *qabar* (Bal.) “yoğun qarğı, qamış”, *qağ* (Zaq.) “yarpaq (qarğıdalı qıçasında)”, *qoğ* (Bal., Zaq.) “saman ovuntusu”, *qod // qot* (Zaq.) “qarğıdalı qıçası”, *marğız* (Ş.) “qamış”, *paxal* (Q.) “saman qırıntısı”, *perekal* (Ş.) “kiçik sahədə taxıl”, *pünə* (Bal.) “çəltik kəpəyi”, *sıyırma biçmə* (Oğ.) “taxıl biçmə üsulu”, *sinsilə* (Ş.) “sünbüllü yabanı bitki”, *tanqılıx* (Q.) “əkilməyən boş sahə”, *ura* (Q. – Alm.), *xora* (Zaq. – Qan.) // *xorala* (Zaq. – Lah.), *xoradan bitən* (Zaq. – Muğ.) “yerdə yerə

tökülən taxıldan bitən arpa, buğda”, *vağan* (Oğ.) “həddindən artıq yetişmiş, biçilmək vaxtı keçmiş (taxıl)”, *yazdax* (Zaq.) “yazlıq taxıl”, *zərdə* (Bal.) “təmiz buğda”.

Bəlim (Ş., Oğ., Bal.) “xırmanda taxıl döyüləndən sonra qalan küləş” mənasındadır, Naxçıvan [15, s.73] və Gəncəbasar [57, s.16] şivələrində eyni mənanı ifadə edir.

İkiləmə (Oğ., Zaq.) “ikinci şum” mənasındadır. Söz eyni fonetik tərkib və mənada qərb ləhcəsinə aid olan Füzuli və Tovuz şivələrində də işləkdir: – *İkiləmədən sonra toxumu səpirix', çıxanda görürüx', hayıqqatan çıxdı* (Tov.) [10, s.232].

Məkə Qax rayon şivəsində “qarğıdalı” mənasında işlənir. Eyni fonetik şəkil və mənada cənub ləhcəsinə aid Naxçıvan Ordubad, Culfa, Şərur, qərb ləhcəsindən İrəvan, Zəngilan, Astara şivələrində də qeydə alınmışdır: – *Məkədən silos basdırerix* (Zən.); – *Məkə payızda yetişer* (Şər.); – *Qarğıdalını biz demirix, bizdə məkə deyrix* (Ord.); – *Məkəni yaz əkərix, payız piçərix* (Cul.) [10, s.350].

Sertməc (Ş. – Qox.) “biçilib (və ya çalınıb) səliqə ilə sərilmiş ot və ya taxıl” mənasındadır. Quruluşu etibarilə düzəltmə isimdir, *-məc* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir [64, s.73].

Bəndəm (Ş., Zaq.) “dərz və ya bafa bağlamaq üçün kökündən çıxarılmış sünbüllü küləşdən və ya uzun otdan düzəldilən bağ” mənasındadır. Düzəltmə isim *-əm* şəkilçisi vasitəsilə bənd etmək mürəkkəb feilinin birinci tərəfinə qoşulmaqla bənd edən, bağlayan anlamında leksik vahid kimi formalaşmışdır [64, s.77]. *Bəndəm* fonetik şəklində Naxçıvanın Şahbuz rayon şivələrində [15, s.73], *bəndənə* fonetik şəklində Dərbənd dialektində [8, s.265] və Gəncəbasar şivələrində [57, s.16] eyni mənanı ifadə edir. Söz N.İ.Aşmarinin lüğətində (ATXŞL) *bəndəm // bəndam // bəndəmə* fonetik şəkillərində “meyvə saplağı” mənasında göstərilmişdir [18, c.1, s.139]. Astara şivələrində *bəndəm // bəndən* fonetik şəklində “daladan və ya liğ bitkisindən eşmək, əyirmək üsulu ilə hazırlanan və əkinçilikdə istifadə edilən kəndir” mənasında işlədilir [89, s.122].

Həşəvər (Ş.) // *həşəvarı* (Oğ.) “zir-zibil, çör-çöp” mənasındadır. *Həşəvər* tarixən mürəkkəb söz hesab olunur. Sözü birinci hissəsi *həş* (Zaq.) “zibil” mənasında, *avar // havar* hissəsi isə keçid şivələrində “qamışın kiçiyi” anlamındadır.

Nəticə etibarilə, *həşavar* // *haşvar* iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş sadələşmiş sözdür [36, s.13].

Ot və bitki adları: *Ala* (Ş.) “göyərtili, tərəvəz”, *çüyüt*, *eyməotu* (Q.), *taraxot* // *tərəxut*, *süzmat* (Zaq.) “şüyüd”, *çandaq* (Zaq.) “bitki adı”, *dəmirotu* (Oğ.) “dərman bitkisi adı”, *xımxımı* (Oğ., Zaq.) yeməli yabanı bitki adı, *xorasan* (Ş.) “dərman bitkisi adı”, *inçixov* (Ş.) “dağlarda bitən yeməli yabanı bitki”, *kinz* (Zaq. – Bəh.) “keşniş”, *qızılpencər* (Oğ.) “yeyilən yabanı bitki adı”, *qulənçər* (Oğ.) “yeməli yabanı bitki adı”, *quzuqarnı* (Zaq.), *quzuqarnı*, *quzuqulağı* (Ş.) “yeməli göbələk növü”, *ləbədə* (Ş.) “yarpağı xörəyə tökülən göyərtili növü”, *mödux* (Oğ.) “yerkökünə oxşar bitki”, *pərpətöyün* (Zaq.) “bişirilib yeyilən balaca yarpaqlı bitki adı”, *niyaxor* (Zaq. – Bəh.) “kərövüz”, *pıtırax* (Zaq.) “yabanı bitki adı”, *pitnə* (Zaq.) “yarpız”, *sarağan* (Bal.) “bitki adı”, *şeytanpapax* (Q.) “göbələk növü adı”, *yağlıca* (Oğ., Q.) “yeməli dərman bitkisinin adı”, *yarpızıyarpağı* “bağayarpağı”, *zizamat* “vəzəri”.

Xalyar // *xəlyar* (Zaq.) “sarımsaq iyi gələn, qovurma hazırlanarkən istifadə olunan yeməli bitki” mənasındadır. – *Xəlyardan göyqovurma edirlər* (Zaq. – Qan.).

Köndəri (Zaq. – Muğ.) // *kondəri* (Zaq. – Qan.) “ətotu, bibəriyyə” mənasında işlənir: – *Buğlamiyə kondəri töksax yaxşı olar* (Zaq. – Qan.).

Unnuca (Zaq. – Muğ.) // *unduca* (Zaq. – Qan.) “yarpız” mənasındadır: – *Doğaya unnuca tökəx'mi?* (Zaq. – Muğ.); – *Doğiyə unducanı tökəsiyixmi?* (Zaq. – Qan.).

Bağçılıqla bağlı olan sözlərin tematik qruplarına aşağıdakılar daxildir:

Meyvə və giləmeyvələrlə əlaqədar olan sözlərə bu şivələrdə daha çox təsadüf edilir: *Ayalması* (Oğ.) “cır alma”, *buzoyburnu* (Oğ.) “alma növü”, *cicil* (Oğ., Ş.) “itburnu”, *cicmay* (Q.) “cır alma”, *cürcümay* (Q.) “az qurumuş meyvə”, *çəqələm* (Zaq.) “çiyələk”, *çiyid* (Bal.) “meyvə çəyirdəyi”, *ənzili* (Zaq.) “yabanı giləmeyvə adı”, *göləs* (Q.) “əvəlik”, *ilig* (Q.) “çəyirdək”, *kasa* (Bal.) “qarağat”, *kitix* (Oğ.) “cır əzgil”, *künük* (Ş.) “xırda tənəyin kötüyü”, *qumacex* (Ş.) “meyvənin (alma, armud və s.) yeyiləndən sonra qalan tullantı hissəsi, cecəsi”, *qunceq* (Zaq.) “meyvənin (alma, armud və s.) yeyiləndən sonra qalan tullantı hissəsi, cecəsi”, *quzugörən* (Oğ.) “alma növü adı”, *lətənz* (Ş.) “armud növü”, *mancalax* (Zaq.) “armud növü”, *miqal* // *miqo:l*

(Zaq.) “böyürtkən”, *şaqov* (Q.) “müxtəlif növ meyvə”, *şorba:lı* (Ş.) “albalı”, *tiyeng* (Bal.) “tənək, meynə”, *tuşbalı* (Zaq., Bal.) “albalı”, *tümə* (Q.) “saplaq, meyvənin saplağı”, *zəgəl* (Q.) “nar qabığı”, *zərniş* (Oğ.) “zirinc”, *zurup* (Oğ.) “cır armud” mənələrindədir.

Bidana Şəki rayon şivəsində “toxumsuz tut, üzüm” mənasında müşahidə edilmişdir. N.İ.Aşmarinin lüğətində *bidanə // bidana // bedana* fonetik şəkil və “toxumsuz meyvə, tut, üzüm” mənələrində verilmişdir [18, c.1, s.159]. Naxçıvan şivələrində *bedana* fonetik şəklində “iri, dənəsiz tut və ya üzüm” mənasında işlənir: – *Əvin dalındakı bedana tutdu* [15, s.71].

Kura (Q., Zaq.) // *qura* (Zaq.) “moruq”, *kuralıx* (Zaq.) “moruqluq, çox moruq olan yer” mənələrindədir. Qax və Zaqatala şivəsində *kura // qura* fonetik cildində, Dağıstan dillərindən: ləzgi dilində *xырба* fonetik variantında işlənən bu sözün qırğız dilində *kurray* şəklində varlığı onun türkmənşəli olmasını təsdiqləyir. S.Mollazadə sözün Qax şivəsinə ləzgi dilindən gəlməsini deyil, mənşə etibarilə türk dillərinə mənsubluğunu göstərir [140, s.211].

Qurqu (Ş.) “çəyirdək” anlamındadır. M.İslamova görə, *-qu* şəkilçisi vasitəsilə quru sifətindən yaranmış düzəltmə isimdir [64, s.77]. – *Qurqu:n mütlax döyərsən* (Ş. – B.Z.).

Mürəkgəf (Ş.) “böyürtkən” mənasındadır: – *Birəz mürəkgəf almışam, mürəpbə bişircağam* (Ş. – Qışl.).

Quru meyvələrlə bağlı olan sözlərə aşağıdakılar daxildir: *qaramac* (Oğ.) “ağacdan tökülən şabalıd”, *qartzax* (Zaq.) “yetişməmiş qoz”, *qarsax* (Q.) “qozun yaşıl qabığı”, *qarzax* (Zaq.) “fındığın yaşıl qabığı”, *qarzax* (Oğ., Zaq.) “fındığın yaşılı”, *qırca* (Zaq.) // *qırcap* (Zaq.) “qərzək”, *pəpəl* (Zaq., Q.) “qozun və ya fındığın qabığı”.

Bostan bitkiləri ilə əlaqədar olan sözlər: *abajur* (Ş.), *xinacur* (Q.) “yerökü, kök”, *atdı yerpənəx'* (Ş.) “şaxa dırmaşan uzun tağlı xiyar”, *bəcəli* (Q.) “lobya”, *cücük* (Q.) “körpə xiyar”, *dosducan* (Ş.) // *dostucan* (Zaq.) “yemiş növü”, *güləbəsdə* (Ş.) “şamama”, *kəlix'* (Oğ., Zaq.) “yetişməmiş qovun və ya qarpız”, *qazanşamba* (Zaq.) “şamama növü adı”, *maş-maş* (Bal.) “lobya”, *nərgi* (Ş., Q.) “toxumluq soğan”, *parçi*

(Ş.) “balqabağın yeyilməyən növü (içərisi çıxarılıb suqabı kimi istifadə edilir)”, *piley* (Q.) “yabanı soğan”.

Atdı: *atdı lobya* (Ş.) “ağaca və ya kola dırmaşan uzun samaşılıq lobya” mənasındadır. Söz türk leksik qatına aiddir.

*Baldırca*n Balakən rayon şivəsində “pomidor” mənasında işləkdir. Bu söz qaraçay-balkar dilində *badrajan* şəklində eyni mənada işlənir [149, s.231].

Yeralma // *yeralması* (Zaq.) “kartof”, *zılx* (Ş.) “çuğundur” mənasındadır. *Yeralma* “kartof” mənasında Təbriz [80, s.160], *zılx* eyni fonetik tərkib və mənada İraq-türkman [63, s.293], *zalx* fonetik şəklində isə Göyçay şivələrində işlənir. *Yeralması* Lənkəran şivələrində “kartofa oxşar kökü olan dərman bitkisi” anlamındadır [89, s.77]. Qaraçay-balkar dilinin dialektlərində “kartof” mənası *yeralma* fonetik tərkibi ilə ifadə olunur [134, s.279].

Şamba Zaqatalanın Qandax, Muğanlı, Faldarlı kənd şivələrində “iyli şamama növü adı” mənasında işlənir: – *Habı nə qəşəx' iyli şambadı?!*

Ağacla bağlı olan sözlər: *baltabiç* (Zaq.) “cökə ağacının çiçəyi”, *burc*, *qunut* (Ş.) “tumurcuq”, *cağan* (Ş., Oğ.) “yabanı ağac adı”, *çatdağan* (Oğ.) “yabanı ağac adı”, *çitar* (Oğ.) “yabanı ağac adı”, *dağdağan* ağacı (Ş.) “ağac növü (guya bədnəzərdən qoruyur)”, *dəmgal* (Ş.) “ağac növü”, *əbrimüş* (Ş.) “qovaq ağacının bir növü”, *gərməşoy* (Oğ., Zaq.) “qəhvəyi rəngli, yumşaq qabıqlı ağac növü”, *xazal* (Zaq.) “yarpaq”, *kötməx'* (Oğ.) “ağacın kötüyü”, *kunə* (Zaq.) “tut ağacı zoğlarının yarpaqlarını barama qurdu yedikdən sonra qalan ağac hissə”, *qıntzal* (Zaq.) “kiçik zoğ”, *qucix' // muçix'* “ting”, *şupur* (Q. – Qıp.) “ting, ağac şitili”, *qurtbağrı* (Oğ.) “yabanı ağac adı”, *lapan* (Oğ., Zaq.) “çinara oxşayan kövrək ağac”, *mantax* (Q.) “budaq”, *novça* (Q.) “ağac oyuğu”, *partdağan* (Oğ.) “içi qamış kimi boş olan ağac”, *puçur* (Zaq.) “tumurcuq”, *tozağan* (Oğ.) “çinara bənzər ağac adı, tozağacı”, *vərx* (Oğ.) “çinara bənzər ağac adı”.

Bacğın (Zaq.) “xırda, quru budaqlar” mənasındadır. – *Bacğını samovara atırlar*.

Duma Şəki rayon şivəsində işlək olub, “saplaq” mənasını ifadə edir: – *Dumasınnan tut, yi*.

Heyvan adlarını bildirən sözlər şimal-qərb bölgəsinin şivələrində xüsusilə işləkdir. Həmin sözlərin işlənmə dairəsinin genişliyi ərazi və ərazidə yaşayan xalqın həyat tərzilə bağlıdır.

Ev heyvanları ilə bağlı sözlər: *burmanc* (Oğ.) “axtalanmış qoyun”, *böti* (Q.) “küçük”, *çaxu* (Bal.) “doğar qoyun”, *əbrəş* “təpəl, başında ağ xalı olan heyvan” (Q.), *ətəx’li* (Oğ. – X.) “qoç”, *xocu* (Q.) “donuz balası”, *xotək* (Zaq.) // *xötəx’* (Oğ. – P.) “iki yaşına qədər camış balası”, *kəlin qoyun* (Q.) “buynuzlu qoyun mənasında”, *kərə* (Oğ.) “qısaqulaq (qoyun)”, *kurix’* (Oğ.) “at balası”, *qanğur* (Q.) “böyük öküz”, *qoci* (Zaq.) “kiçik donuz balası”, *qorğax* (Bal.) “qəfildən tutan, qapan (it)”, *qulix’li* (Ş.) “balası olan (at)”, *qurik* (Zaq.) “qulun”, *matzi* (Zaq. – Kəp.) // *matziy* (Zaq. – Mux.) “sifətcə tamam ağ olan qoyun” [52, s.120], *sağın* (Ş.) “sağılan heyvan”, *saqalav* // *saqalov* (Q.) “yemək üçün çobanların növbə ilə kəsdikləri heyvan”, *salğarı* (Oğ.) “sümsük (it)”, *şıldır* (Zaq.) “işə yaramayan at”, *ulax* (Ş.) “qoşqu heyvanı”, *uyra* (Bal.) “ikiyaşar erkək at”, *zağlı* (Q.) “it”.

Biçəx’ (Zaq., Q.) “dördyaşar camış” mənasındadır, Dərbənd dialektində *biceg* fonetik şəklində “iki yaşacən olan qaramal” mənasında işlənir [8, s.252].

Davar (Zaq.) “dişi qoyun” mənasında müşahidə edilmişdir. Söz eyni fonetik tərkib, “erkək və ya dişi qoyun” mənasında Təbriz dialektində işlənir [80, s.158].

Düyə Şəki rayon şivəsində “ikillik dişi dana” mənasında işlənir. M.Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *düyə* sözünü *tügə* fonetik şəklində “iki yaşına çatmış buzov” mənasında göstərmişdir [68, c.3, s.216].

Gedəx’ // *gedex’* (Ş.) // *gədək* (Q.) “camış balası” mənasında qeydə alınmışdır. Dərbənd dialektində *gedeg* // *gədəg* fonetik şəkillərində “balaq, camışın körpə balası” mənasını ifadə edir [8, s.253].

Öyəc (Ş.) “iki-üçillik erkək qoyun” mənasındadır. Söz eyni fonetik tərkib və mənada Təbriz dialektində də işləkdir [80, s.158].

Toflu Şəki şivəsində “toğlu, altıaylıq quzu” mənasında işlənir. Bu leksik vahid M.Kaşğarının lüğətində eyni mənada *toklı* fonetik tərkibindədir [66, c.1, s.424].

Heyvandarlığa aid sözlər: *Cığa* (Zaq.) “böyük buynuz”, *cıqırı* (Q.) “qoyunun quyruğu”, *çöçə* (Ş.), *pətaç* (Q.) “pəncə”, *danqa* (Oğ.); *kata* (Bal.) “mal aşığı”, *ged*

(Zaq.) “qoyun və keçinin boğazından sallanan vəzlər”, *kəlləqıtza* (Q.) “kəlləpaça”, *qızılıfürüx* (Oğ.) “qida borusu”, *qucu* (Zaq.) “çinədan”, *qurtyeməz* (Q.) “qida borusu (heyvanlarda)”, *naxna* (Q.) “heyvanın gözünün kənarında əmələ gələn yumru ət”, *pamış* (Q.) “qoyunun dırnağı”, *parsalax* (Ş.) “içalat”, *part* (Oğ.) “ciyər”, *pənq* (Zaq.) “iribuynuzlu heyvan aşığı”, *pürtü* (Ş.) “ağciyər”, *sanbud* (Q.) “qoyunun bir şaqqası”, *uca* (Zaq.) “heyvanın fəqərə sütununun yanlarında olan ət”.

Dadax // *dadıx* // *dədix* (Ş.) “ayaq” mənasındadır: – *Qoynun dadıxlarnı da pişirmişəm*. Söz həmin şivədə həm də cansız əşyaların hissələrini ifadə etmək baxımından diqqəti cəlb edir: – *Dört dadıxları olannara diyillər kürsü* [10, s.110]. Q.Cəfərova görə, bu cür sözlər semantik izomorfizm kimi adlandırıla bilər [27, s.60].

Üfürdex (Ş.) “çinədan, quşun dənliyi” mənasındadır, qeyri-məhsuldar şkilçilərdən *-dex* şkilçisi ilə düzələn düzəltmə sözdür.

Yelək (Ş., Zaq., Q.) “lələk” mənasındadır, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində eyni mənada işlənmişdir: *Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi* [70, 50]; *Ağ yeləklü ötkün oxlar atışaydıq* [70, s.108].

Çatma (Zaq.) “ov tələsi”, *çertmə* (Ş., Zaq.) // *çətmə* (Oğ.) “quş tutmaq üçün at tükündən düzəldilmiş cələ”, *çompuz* (Zaq.) “çoban çomağı”, *domrux* (Oğ.) “qaçmaması üçün inək və ya camışın ayağına bağlanan kiçik ağac”, *iyar* (Q., Zaq.) “yəhər”, *qoqax* (Zaq.) “cilov”, *suğurtma* (Zaq.) “öküz və s. sürmək üçün nazik çubuq”.

Bitey (Zaq.) “arı pətəyi”, *sığırxana* (Zaq., Q.) “qaramal tövləsi”, *tinə* (Zaq.) “4-5 baş qoyun və ya buzov tutan yer”.

Gəmirə Qax rayon şivəsində “açıq hava şəraitində qoyun saxlanılan yer, ağıl” mənasında qeydə alınmışdır. *Gəmirə* şimal-şərq bölgəsi şivələrindən Dərbənd dialektində də işləkdir [8, s.263].

Çöpük (Zaq. – Qan.) “pitraxlı yun”, *coqal* (Q.) “yun çıxdaşı”, *kartı* (Q.) “qoyunun qarnının altındakı yun”, *kəçtük* (Q.) “keçi qılı”, *tetir* (Zaq.) // *teter* (Bal.) “xarab olmuş, yararsız yun”, *süməx* (Q.) “daranmış yun”, *yapağı* (Zaq.) “bütöv, təmiz yun” mənalarında işləkdir. M.İslamova görə isə, payızda qırılan yun *güzəm*,

yazda qırılan isə *yapağı* (Ş., Zaq., Q., Bal.) fonetik tərkibində işləkdir [65, s.19]. Quruluşu etibarilə hər iki söz düzəlmədir.

Xacu (Zaq.) “təzə doğmuş inəyin ilk südü, ağız”, *qitdix* (Q.) “quşqun (yəhərdə)”, *navala* (Oğ.) “mala vermək üçün arpa unundan hazırlanan yem”, *yalama* (Zaq.) “heyvana verilən daş duz”.

Xotmar (Zaq.) “kiçik ot tayası (bir yaba həcmində)” mənasındadır: – *Bir xotmar ot gəti* (Zaq.).

Kəm (Zaq.) “heyvanlarda olan xəstəlik”, *öpgəqara* (Zaq.) // *öx'bəqara* (Ş.) “keçi xəstəliyi adı”.

Bölgə şivələrində heyvandarlıqla əlaqədar kəmiyyət və keyfiyyəti ifadə edən aşağıdakı sözlər işləkdir: *çənbərbuynuz* (Ş.) “buynuzu qabağa əyilmiş (heyvan)”, *dümbəx'* (Ş., Oğ.) “lümə”, *pələ* (Ş.) “buynuzları yanlara əyilmiş qulaqları sallaq (heyvan)”, *sağinnux* (Ş.) “sağmağa yararayan (heyvan)”.

Vəhşi heyvanlarla bağlı sözlər: *çoxnax* (Zaq.) “canavar sürüsü”, *daptanay* (Q.) // *dapdapa* (Zaq. – Qan.), *kecegən* (Q.), *taptaptay* (Q.) “siçovul”, *davdav* (Q., Zaq.) “yumşaq və uzun tüklü dovşan”, *gədir* (Q.) “dağ keçisinin balası”, *gələz* (Q.) “kərtənkələ”, *gəzir* (Oğ.) “dağ keçisinin balası”, *kilpik* (Zaq.) “kirpi”, *qacir* (Q., Zaq.) // *qajir* (Oğ.) “quzğun”, *qırpa* (Zaq.) “başaq”, *qolan* (Oğ., Q.) “gödək örkən”, *məkərcin* (Bal. – Qul.) “dişi (vəhşi) donuz”, *pələqulağ* (Q.) “qoca çaqqal”, *satgin* (Bal.) “cüyürəoxşar dağ keçisi”, *sıqı* (Bal.) “vəhşi heyvan adı”, *turux* // *turuğ* (Zaq.) “sürü, dəstə”, *uxra* (Bal.) “dələ cinsindən kiçik heyvan”, *zıqı* “dələ cinsindən olan meşə heyvanı”.

Dafdafə Zaqatalanın Muğanlı kənd şivəsində, *mişo:l* Qandax kənd şivəsində “siçovul” mənasındadır. *Kəsəyən* Faldarlı kənd şivəsində “(balaca) siçan” mənasında işlənir. – *Taxçadan dafdafə düşdü*; – *Fındığı pütün mişo:l yiyipdi*; – *Öy-eşiyi kəsəyən basıfdı*.

Pare Şəki şivəsində “siçan balası” mənasındadır. Müasir türk dilində “siçan” mənası *farə* sözü ilə ifadə olunur.

Yalğuzax // *yalquzax* Oğuz, Qax rayon şivələrində “təkgəzən canavar” mənalarında qeydə alınmışdır. – *Yalquzax kimi oturma* (Oğ.).

Ev və çöl quşlarının adları.

Ev quşlarının adları: *irəş: irəş to:x* (Ş.) “cins toyuq”, *susar* (Oğ.) “qırqovulaoxşar toyuq cinsi”.

Çöl quşlarının adları: *Bəbərçin, böbəgül* (Q.) “qaranquş”; *çintal* (Oğ.) // *çiltan, qaqac, qotoxlu* (Z.) “ağacdələn”, *burqana* (Oğ.), *çaydaçapan* (Oğ.), *mollaquş* (Zaq.) // *mollaquşu* (Oğ.), *vıtvıdit* (Oğ.), *yön:g* (Oğ.) “quş adı”, *çil* (Oğ., Zaq.) “vəhşi qaz”, *çılxıçapar* // *çıldırçapar, yelasən* (Z.) “yarasa”, *dağto:ğı* (Ş.) “kəklik”, *gelinsərçə* (Q.) “şanapipik”, *hacıoqqar* (Oğ.) “hacileyləyə oxşar quş”, *xoca-xoca* (Oğ.) “quş adı, zığzığ”, *ilallouv* (Zaq.) “sarıköynək”, *iyidoğlan* (Zaq., Bal.) “quş adı, boz qaratoyuq”, *kekli tarax* (Zaq.) // *kəkildarax* (Q., Zaq.) “şanapipik”, *qacqac, zıxızıx* (Z.) “sağsağan”, *qunqrex'* (Oğ.) “çöl quşu adı”, *quşdədə* (Q.) “çöl quşu adı”, *odunquşu* (Zaq.) “birəbitdən” [53, s.70], *övex'* (Zaq.) “çöl göyərçini”, *tarax-tarax, taraxçın* (Oğ.) “hop-hop, şanapipik”, *tuqquy* (Q.) “quş adı”, *yaraxsan* (Oğ.) “yarasa”, *zığzığ* (Oğ., Zaq., Q.) “alabaxta, quş adı”.

Sülə Qax, Zaqatala rayon şivələrində “çöltoyuğu” mənasındadır. Qaxın Sarıbaş kənd şivəsində *sölə* fonetik şəkli “dağ toyuğu” mənasında qeydə alınmışdır [53, s.83].

Həşərat adları: *çeş* (Q.) “milçək sürfəsi”, *ciyənqala* (Ş.) “soxulcan”, *çiyirddex'* (Zaq. – Muğ.) // *çiyirtdex'* (Bal.) “çəyirtkə”, *diddili* // *dıtdılı* // *ditdili* (Oğ.) “ağcaqanad”, *give:in, korkö:ng, uxlo:* (Oğ.) “mozalan”, *xorviçə* (Zaq.) “arı beçəsi”, *işildavuc* // *işildo:uz* // *işillo:uz* (Q.) “gecələr işıq verən cücü”, *kabay, kabalak, pəmpəlik* (Z.) “kəpənək”, *kümeyil* (Ş.) “ağacların kökünü kəsib qurudan qurd”, *qarapatma* (Q.) “cırcırma”, *qarayava* (Oğ.) “həşərat adı”, *qarğuşa* (Zaq.) “qarışqa”, *qudul* (Zaq.) “hörümçək”, *sillo:ş* (Ş.) “gecələr işıqverən cücü”, *uçaqan* (Oğ.) “qara xalı olan balaca qırmızı böcək”, *üçüç* (Q.) “parabüzən, kiçik xallı böcək”, *varvar* (Oğ.) “heyvanları sancan qanadlı həşərat”, *zazaka* (Bal.) “erkək arı”.

Bö:ələx' (Oğ.) “mozalan” mənasındadır, *bökə* sözünə *-lək* şəkilçisi qoşulmaqla yaranan *bögələk* düzəltmə ismi və onun fonetik variantları bir çox türk dillərində işlək olmuşdur və qədim türk leksik qatına aid edilir [39, s.165].

Sus (Ş., Zaq.) “güvə” mənasındadır: – *Xalçiyə sus düşütdü* (Ş.). Həmin söz *süs* fonetik tərkibində Zaqatala şivəsində eyni mənada işlədilir. Həmçinin Şəki şivəsində

xarab olmuş qida qalıqları üzərinə yığılan xırda həşəratları ifadə etmək üçün *hünü* sözündən istifadə edilir: – *Xurniyin üstünə hünü yığılıtdı*. Sözü “ağcaqanad” mənasında Zaqatalanın Kəpənəkçi kənd şivəsində [53, s.69], *hüni* fonetik şəkildə Göyçay şivəsində və tat dilində [56, s.67] işlənildiyi qeydə alınmışdır.

Suda yaşayan heyvanlarla bağlı bu şivələrə məxsus sözlər o qədər də zəngin deyildir. *Terlan* (Oğ.) “kiçik, xırda balıq” mənasındadır.

Baramaçılıqla əlaqədar sözlər. Şimal-qərb rayonlarının əsas iqtisadi sahələrindən olduğu üçün həmin bölgənin şivələrinin, xüsusilə, Şəki rayon şivəsinin lüğət tərkibi üçün bu tematik qrupa daxil olan sözlər səciyyəvidir:

Basna // basni (Ş.) “keyfiyyətsiz, aşağı növ barama və ya ipək”, *boş* (Ş.) “içərisindən qurdu çıxarılmış barama”, *cabal // caval* (Ş., Zaq., Q.) “çəkil, cır tut ağacı”, *caballıx* (Oğ., Zaq., Q.) “çəkillik”, *davel* (Ş.) “barama açan sex”, *geci* (Zaq.) “bişirilmiş barama”, *xirex' // xirix' // xirix'* (Ş.) “baramaqurdunun dördüncü yuxusu”, *ke:ci* (Ş.) “bişirilmiş barama”, *kuney* (Zaq.) “tut ağacı zoğlarının yarpaqlarını baramaqurdu yedikdən sonra qalan ağac hissə”, *qırqıra* (Ş.) “sarı barama”, *mançılıxçı* (Ş.) “baramanı döyüb sap açan dəzgahda işləyən adam”, *mərrə* (Ş.) “kələfçə”, *morza* (Ş.) “toxumdan təzəcə çıxmış baramaqurdu”, *müca* (Oğ.) “toxumdan yenicə çıxmış baramaqurdu”, *niğni* (Zaq.) “tərəcə”, *özməc* (Q.) “ipək sap”, *parakal* (Zaq.) “üçüncü yuxudan durandan sonra baramaqurdunun qoyulduğu yer”, *pürix' // pürüx'* (Ş.) “təzəcə açmış tut yarpağı”, *tompal* (Ş.) “iki qurdun birlikdə sarıdığı çıxar barama”, *ulu* (Ş.) “baramaqurdunun son yuxusu”, *uydur* (Ş.) “baramanın ipəyi alınandan sonra yerdə qalan çıxar hissə”, *vaz* (Ş.) “keyfiyyətsiz sapdan toxunmuş kobud ipək”.

Kümdar (Ş.) “baramaçı, baramaqurdu bəsləyən” mənasındadır, quruluşu etibarilə *-dar* şəkilçisi ilə düzələn və vəzifə, peşə, sənət bildirən düzəltmə isimlərdəndir.

Tütüncülüklə əlaqədar sözlər: *doğanax* (Ş.) “tütün düzölmüş iplərin keçirildiyi ağac qarmaq”, *do:rux* (Oğ.) “tütünün ən yaxşı baş yarpağı”, *farmator* (Oğ.) “ovulmuş quru tütün”, *oddanı* (Oğ.) “tütün qurutmaq üçün tikilmiş xüsusi bina”, *orabaş: orabaş eləmax* (Zaq., Q., Bal.) “tütünün ucda qalmış son yarpaqlarını dərmək”, *pat* (Zaq., Q.) “ipə düzölmüş tütün yarpağı”, *sartey* (Bal. – Pb.) “tütün

düzmək üçün kəndir”, *vaqun* (Ş.) “tütün yarpaqlarını qurutmaq üçün ağacdan hazırlanan çərçivə”.

Geyim və bəzək əşyalarının adları. *Çəpgən* (Oğ.) “qolsuz qadın paltarı”, *kaval* (Oğ.) “isti geyim növü”, *labada* (Ş., Zaq., Q.) “qısaqollu, üzəri qaytan və bafta ilə işlənmiş qadın paltarı”, *mayzər* (Z.) // *mezər* (Q.) // *mezzər* (Z., Q.) // *meyzər* (Ş., Zaq., Q.) // *məzər* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “döşlük, önlük” (söz *mezer* // *mezar* fonetik şəkildə Türkiyənin Çorum, Çankırı vilayəti şivələrində işlənilməkdədir [121, s.242]), *pambıxlı* (Zaq. – Muğ.) “sırıqlı”, *puxan* (Q.) “qadın alt paltarı”, *saltuk* (Bal.) “gənc qadınların toy paltarı”, *yayköynəx'* (Oğ.) “kofta”, *zircama* (Oğ.) // *zircamı* (Oğ.) “qədim qadın paltarı”.

Ağdizdix' (Oğ.) “kişi alt tumanı” mənasını ifadə edir, eyni mənada *ağ dizdig* fonetik şəkildə Dərbənd dialektində işləkdir [8, s.271].

Döşdix' (Zaq.) “önlük” mənasındadır, quruluşca *-dix'* (<*lük*) şəkilçisi vasitəsilə düzələn isim Şəki şivəsində həm də “qışda pencək və ya köynəyin altından geymək üçün içinə pambıq qoyulub tikilmiş qolsuz geyim” anlamında işlədilir [64, s.78].

Lavada (Ş.) “qısaqollu, jilet formasında üst geyimi kimi üzəri zərli naxışlarla işlənmiş və məxmərdən hazırlanmış qadın paltarı” mənasında işlənir.

Əntər (Ş.), *xəpəçə* (Bal. – Qaz.), *qoltaca* (Bal. – Qaz.) // *qoldaca* (Bal. – T.), *zıbın* (Oğ.) // *zıvını* (Ş.) “sırıqlı, qolsuz üst geyimi”.

Baş örtüyü adları: *düyməçə* (Bal. – T.) [9, s.253] “ləçək”, *ehram* (Oğ.) “şərf”; *irat* // *irət* (Ş. – A.K.) “kəlağayı”; *qatar* (Q. – Sb.) [9, s.253] “baş örtüsü”, *qədər* (Zaq.) “qadın çalması”, *qıyqac* (Q. – Qç.) [9, s.253] “baş örtüsü”; *pitə* // *pütə* (Bal.) “tənzifdən baş yaylığı”, *tayqa* (Zaq.) “araqçın”, *tülü* (Q. – G.) [9, s.253] “baş örtüsü”, *türməndix'* (Q.) “çalma”.

Çalma (Ş. – B.G.) “baş yaylığı” mənasındadır. M.İslamova görə, *çalma* kəlağayının altından bağlanan yaylıq növü olub, *-ma²* şəkilçisi vasitəsilə feilə əlavə edilməklə düzələn düzəltmə isimidir [64, s.76]. *Çalma* Naxçıvan şivələrində də işlənir [16, s.219].

Gülbəngi (Bal. – Kat.) “gəlinlərin üzünə salınan ipək örpək” mənasında müşahidə edilmişdir [52, s.113]. *Gülbəndi* fonetik şəklində Dərbənd dialektində “ipək kəlağayı” mənasında işləkdir [8, s.272].

Daqqa, buxara (Ş.) “kişilərin istifadə etdikləri qaragül dərisindən tikilmiş papaq” mənasındadır. Hər iki söz Dərbənd dialektində işlənir [8, s.270].

Bəzək əşyalarının adları: *dixa* (Q.) “boyunbağı”, *əngiştənə* (Oğ.) “üzük”, *imarət* (Zaq.) “qadınlar üçün qiymətli metallardan hazırlanan bəzək şeyləri”.

Tana (Ş., Q.) // *tənə* (Ş., Zaq., Q.) “sırğa” mənasını ifadə edir: – *Gəlnin qula:na tanasın da taxdım*; – *Al, tənələrə: da tax, gedax* (Ş.). *Tana* fonetik şəklində “sırğa” mənasında tat dilində işləkdir [56, s.51-52].

Çütqabax (Q.) “alına bağlanan bəzək” mənasındadır, quruluşu etibarilə *çütqi* + *qabax* sözlərindən yaranmış mürəkkəb sözdür. S.Behbudova görə, “sözün birinci komponenti *cüt* Şamaxı və Dərbənd dialektlərində *çütqi* formasında “qadın baş yaylığı” mənasında, *qabax* sözü isə tədqiq etdiyimiz şivələrdə “alın” mənasında işlənir. Demək, hər iki söz birləşərək “alına bağlanan bəzək” mənasında işlənən *çütqabax* şəklində formalaşmışdır” [23, s.173].

Ayaqqabı adları: *hətəl* (Q.) “ev ayaqqabısı”, *köməç, ləpix'* (Q.,) “köhnə ayaqqabı”, *lafçin // lafçin* (Ş.) “ev ayaqqabısı”, *ləpix'* (Zaq. – Qan.) // *ləpiş* (Zaq. – Muğ.) “həyətdə, evdə geyilən başmaq”.

Məs (Ş.) “xromdan tikilmiş yumşaq ayaqqabı” mənasında qeydə alınmışdır: – *Hindi də məs giyən var kəntdə* [10, s.353]. *Məs* Zaqatala rayon şivəsində “uzun və cod parçadan corab” mənasında işlənir: – *Məsi rezin çəkmə altınnan geyirlər* (Zaq.). Söz *maxser* fonetik şəklində “yumşaq dəridən tikilən dabansız çəkmə” mənasında erməni dilinə keçmişdir [8, s.271].

Ləpix' (Ş.) “daban hissəsi basılıb, əzilmiş və ya kəsilmiş, həyətdə geyilən köhnə ayaqqabı” mənasındadır. – *Əyakqavo: davanı: basdaliyif ləpix' eləmə*; – *Köhnə əyakqavlarınınan biri:n davanı: kəsif ləpix' ilə, ver uşağa həyə-t-bacada giysin*; – *Tükana-bazara giyməğa rahat bi ləpix' alcam*.

Qondara // qundara (Oğ.) “dikdaban ayaqqabı” mənasındadır. *Qondara* fonetik şəklində eyni mənada Qazax, Dərbənd dialektində [8, s.274] və İraq-türkman

[63, s.300] ləhcəsində də işləkdir. Müasir türk dilində *kundura* şəklində işlənilib “ayaqqabı, başmaq” mənasını ifadə edir [112, s.76].

Məişət əşyalarının adları.

Ev əşyalarının adları: *alaqoca* (Zaq.) “ev avadanlığı”, *barmaxçılıx*, *əngiştə* (Ş.) “üskük”, *çəngəl* (Ş., Zaq.) // *çəngəl* (Ş.) “paltarasan”, *çilçirə* // *çinçira* (Ş.) “çıraq”, *çirhlik* (Oğ. – B.D.) “döşəkağı”, *daxıl* (Zaq.) “şkafın siyirməsi”, *dördöşəyi* (Ş. – O.Z.) “döşəkçə”, *əməsalax* (Ş.) “ləvazimat, ev avadanlığı”, *gəlti* (Q.) “palaz”, *kənarə* (Q.) “kiçik xalça”, *kitpan* (Bal.) “böyük sandıq”, *kunt* (Q.) // *künt* (Zaq.) “saçaqlı, tüklü palaz”, *nazbalış* (Ş.) “qu tükündən düzəldilmiş iri balış”, örümçəx' (Bal. – Kt.) uşağı yatırtmaq üçün beşik, *partal* (Ş.) “yorğan-döşək”, *püşdi* (Ş.) “böyük yasdıq”.

Çirabban (Ş) “üstünə çıraq qoyulan üçayaqlı dəmir alət” mənasındadır, *-ban* şəkilçisi ilə düzəlmiş düzəltmə isimdir. *Tuğ* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “narın süpürgə” mənasındadır: – *Tuğun başına ağacı keçirt, duharrarın tor-tozunu da al. Çix'lix'* (Ş) “örtük, çexol” mənasındadır, *-lix'* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş düzəltmə isimdir.

Qab-qacaq adları: *alxıt* // *arxut* (Ş., Oğ.) // *arxıt* (Ş.) “ağac nehrə”, *astam* // *astamur* (Zaq.) “ərsin”, *avşala* (Q.) “çömçə”, *badiçə* (Oğ.) “mis piyalə”; *çapacax* (Ş., Zaq.) “ət doğrayan alət”, *çöcə* (Oğ.) // *çögəcə* (Q.) // *çöycə* (Ş., Oğ., Zaq.) “mis piyalə, kasa”; *dələciy* (Zaq., Q.) // *dələncik* (Q.), *dolça* (Ş.) “suqabı”; *doquş* (Ş.) “balaca saxsı qab”, *dopbu* (Zaq.) “saxsıdan hazırlanmış piti qabı”, *dö:rə* (Ş., Zaq.) // *döyrə* (Ş.) “iri saxsı boşqab, dövrə”, *güdüil* (Zaq.) “qulpu sınıq saxsı suqabı”, *xart* (Ş.) “kəsicici alətləri itiləmək üçün daş”, *kasrı* (Q.) “taxıl saxlanılan qab”, *katda* (Q.) “süd ölçmək üçün qab”, *kəsdi* (Zaq.) “gil sac”, *koçerey* (Zaq.) “kiçik saxsı qab”, *kövri* (Zaq., Q.) “ağzı enli saxsı qab, sərnici”, *külçəbasan* (Ş.) “külçəyə naxışlar vurmaq üçün saxsı alət”, *qaldal* (Q.) “sərnici”, *qa:n* (Q.) “yuxayayan”, *qəlyabadya* (Q.) “mis kasa”, *qılan* (Q.) “taxta boşqab”, *qilətzə* (Q., Zaq.) “saxsı suqabı, *qoduş* (Ş., Zaq.) “balaca saxsı qab”, *qoşala* (Zaq.) “çömçə”, *qozey* (Q.) “qoz ləpəsi döymək üçün qab”, *quflucə* (Ş.) // *qupluca* (Zaq. – Muğ.) “qulplu mis və ya gil qab”, *qumquma* (Ş.) “səfər zamanı işlədilən qab” [7, s.116], *lağan* // *laqan* (Q.) “ləyən”, *ləngəri* (Zaq.) “xəngəl tökən sini”, *ləpədöyən* (Oğ.) “dibək”, *mağalax* (Q.) “balaca saxsı qab”,

məşrəf (Oğ., Q.) // *məşrəfi* (Q.) “su içmək üçün mis qab”, *oğluğ* (Zaq.) // *oxlux* (Q., Zaq.), *vələncik* // *vələntik* (Q.) “oxlov”, *sağana* (Oğ.) “ərzaq saxlamaq üçün iri qab”, *saxsıçəp* (Ş.) “səhəng”, *saqan* (Zaq., Q.) // *səqan* (Ş.) “ərzaq saxlamaq üçün iri qab”, *sancax* (Zaq.) “çəngəl”, *serpiş* // *sərpış* (Ş.) “konussəkilli mis qab”, *şərvəti* (Zaq.) “kiçik kasa, piyalə”, *sibri: sibri cam* (Q.) “ağzı enli balaca cam”, *tas* (Q.) “su içmək üçün qulplu qab”, *tasar* (Zaq., Q.) “uzun qulplu tava”, *tayqulp* (Oğ. – Buc.) “su içmək üçün qulplu mis qab”, *tençe* (Zaq.) “kiçik mis qazan” // *tə:nçə* (Zaq., Q.) // *təyənçə* (Q.) “kiçik qazan, qazança”, *tovsar* (Q., Bal.) “uzun qulplu tava”, *uşdop* (Oğ.) “üç litr yarımliq şüşə qab”, *yaxal* (Zaq.) “bülöv”, *yarcəmi* (Oğ.) “dəyirmi, dərin mis qab”, *yez* (Zaq., Q., Bal.) “mis (qab)”.

Ərşin (Ş., Zaq.), *əsdəmi* (Q.) “xəmiri bölmək üçün ərsin” mənasında işlədilir. *Ərşin* sözü bolqar dilinə keçən türk sözlərindəndir [139, s.70].

Qudxa // *qufta* // *qutğa* // *qutxa* (Q.) “səhəng, güyüm” mənasında qeydə alınmışdır. *Qutğa* fonetik şəkildə Dərbənd dialektində də işlənir [8, s.277].

Baqala (Ş.) “kiçik saxsı qab” mənasındadır. “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”ndə eyni fonetik şəkil *baqala* “moruq mürəbbəsi” mənasında verilmişdir [18, c.1, s.14]. T.Əhmədova görə, tat dilində *bəqələ* fonetik şəkildə “böyürtkən meyvəsi” mənasını ifadə edən söz şivələrin leksikasına alınma söz kimi daxil olmuşdur, Quba dialektində də eyni fonetik şəkil və mənada işlənir [38, s.87].

Qağala (Ş.) “balaca saxsı qab” mənasında müşahidə olunmuşdur. *Qağala* sözünün tat dilindən alınma olduğu güman edilir [116, s.59].

Qazay Qaxın İlisu kənd şivəsində “sarımsağı əzmək üçün taxtadan oyularaq hazırlanmış qab” mənasındadır. – *Qazayı gətir, sarımsağı əzəcəyəm*.

Xayra (Zaq.) // *xeyrə* (Ş., Zaq., Q., Bal.) “saxsı qab” mənasındadır. Söz *xeyrə* fonetik şəkildə və “kasaya bənzər saxsı qab” mənasında Dərbənd dialektində də işləkdir [8, s.277].

Tiyan (Zaq. – Muğ.) “iri həcmli emallı və ya alimium ləyən” mənasında işlədilir. Astara şivələrində eyni fonetik tərkibdə “məişətdə istifadə olunmuş iri mis qab” mənasını ifadə edir [89, s.128].

Güyüm (Ş., Oğ., Q., Bal.) “mis səhəng” mənasındadır. Bu söz bolqar dilində türk dillərindən alınma söz kimi işlədilir [139, s.69]. *Güyüm* “səhəng” mənasında Təbriz dialektində də işləkdir [80, s.162].

Bərni (Ş.) “böyük həcmli banka (5 litrlik)” mənasındadır. Bu söz Təbriz dialektində də işləkdir [80, s.162].

Şəki rayon şivəsində *məcməi, sini* (Ş.) sözləri, Qaxın İlisu kənd şivəsində isə eyni mənada *həzapeşə* sözü işlənir: – *Həzapeşəni ver, ıstakan-bölməni yığım* [55, s.100].

Tepci (Bal.) sözü “saxsı qab” mənasındadır. *Tepci* eyni mənada türkdilli xalqlar, Şimali Qafqaz xalqları və kabardinlər arasında işlək sözlərdəndir [54, s.85].

Şəki rayon şivəsində *sənəx'* “gildən hazırlanmış su qabı”, *dö:rə* “iri, dayaz, boşqab formalı qab”, *mərdənə* “xəmiri yaymaq üçün dairəvi taxta”, *uxley* “oxlov” mənalarında işlənir: – *Dö:rələri gəti, aşı verax*; – *Mərdənəynən uxleyi gəti, xamırı yayax*; – “*Sənəyə verə-verə güyümün bahası çıxdı*” [17, s.76].

Müxtəlif tikililər və onların hissələri ilə bağlı sözlər:

Barı Oğuz, Zaqatala, *ba:rı* Şəki rayon şivələrində “divar” mənasındadır. N.İ.Aşmarinin lüğətində (ATXŞL) *barı* // *bardi* fonetik şəkildə “hasar, sədd, divar” mənasında verilmişdir [18, c.1, s.53].

Şəki şivəsi üçün işlək olan sözlərdən biri də *surahı* sözüdür ki, ədəbi dildəki qarşılığı *məhəccədir*: – *Surahıdan tut qalx*.

Adar (Ş.) “evin qabaq hissəsi” [105, s.6], *addamaş* (Oğ.) “tapdanma nəticəsində çəpərdə əmələ gəlmiş keçid” // *adlamanc* “çəpər yolu, çərərin üstündən keçilən yol” [18, c.1, s.45], *a:lət* (Ş.) “qapı və ya pəncərə çərçivəsi”, *aval* (Q.) “məhəllə”, *bajqın* (Zaq. – Qan.) “çəpər çəkmək üçün kol və ya çırpı topası”, *barmax* (Oğ.) “pəncərə çərçivəsində şüşəni saxlamaq üçün ensiz taxta”, *bazu* (Zaq.) “qapının yan taxtaları”, *boytur* (Q.) “çardağın üst dirəyi”, *bulu* (Oğ.) “əsas tiri saxlamaq üçün onu altına qoyulan ağac”, *çartambul* (Zaq.) “kiçik talvar”, *dam* (Ş.) “tövlə”, *dəyə* (Zaq.) “balaca ev, daxma”, *dilavasari* (Q.) “çatlamamaq üçün divarın ortasına qoyulan ağac”, *əngirəş* (Oğ.) “əhəng və kirəcin qarışığından düzəldilən məhlul”, *gə:m* (Q.) “çox balaca və darısqal otaq”, *gəz* (Oğ.) “çəpərin tapdanmış, iz düşmüş yeri”, *gilhi*

(Bal.) “evin tavanı”, *halatdar* (Q.) “pəncərə çərçivəsi”, *hambal* (Bal.) // *hambala* (Ş., Oğ.) “döşəmənin altından qoyulan tir”, *hava* (Bal.) “evin üstündə kirəmit düzülən hissə, yer, dam örtüyü”, *həmgələ* (Q.) “yaylaqda bir-birinə yanaşı olan çoban binələri”, *xana* (Ş.) “çardağın kənarındakı açıq yer”, *xaraxara* (Zaq.) “çıraq qoymaq üçün divarda düzəldilmiş xüsusi yer”, *xiy* (Q.) “eyvan”, *xuçə* (Bal.) “uçuq-sökük ev, bina”, *katıl* (Oğ.) “qapının çərçivəsi altına qoyulan enli taxta”, *keb* (Q.) “evin bünövrəsi”, *kuzmax* (Zaq.) “baca”, *qarab* (Bal.) “kəndin kənarında qoyunlar üçün tikilmiş daş bina”, *qirəmət* (Ş.) “kirəmit”, *qodu* (Ş.) “çəpər çəkmək üçün yerə basdırılan ağac”, *quç* (Oğ.) “daşdan tikilmiş çoban dəyəsi”, *qulla* (Q.) “su saxlamaq üçün qazılıb düzəldilmiş xüsusi yer”, *lana* (Q.) “çardağın girəcəyi”, *laxa* (Zaq., Q.) “qışda evin ortasında düzəldilən ocaq, kürsü”, *miyançı* (Oğ.) “su çıxmayan çəltik zəmilərinə suyu qaldırmaq üçün çəkilmiş hasar”, *salğar* (Zaq., Q., Bal.) “binanın ən yüksək hissəsi”, *sarğal* (Ş.) “evin çardağında ən uca yer”, *suluf* (Oğ.) “tavanda taxtalar arasına vurulan nazik taxta”, *şennix'* (Oğ.) “kənd, oba, yaşayış məntəqəsi”, *şidan* (Q.) “talvar”, *tamasa* (Bal.) “taxta haşiyə”, *to:la* (Ş.) “evin zirzəmisini”, *tüb* (Zaq.) “künc, bucaq”, *ukna* (Z.) “mağara”, *yantay* (Ş., Oğ.) “qış fəslində araba, kotan, bəzən də mal-qara saxlanılan tikinti”.

Cəbir (Zaq.) // *cəvir* (Zaq. – Muğ.) // *cavır* (Zaq. – Qan.) “daş barı” mənasındadır: – *Ho cəvirdən boylan gör Dilbər xalan evdədirmi?* A.Hüseynov tərtib etdiyi lüğətdə [55, s.108] *cəbir* sözünün müxtəlif fonetik variantları olan *cabur* formasının Yuxarı Tala kəndində, *cəvir* fonetik tərkibinin Lahic kəndində və türk dialektlərində işləndiyini göstərir.

Xəfənəx' (Oğ.) // *xəfəng* (Ş.) “evdən çardağa çıxmaq üçün tavadan açılan kiçik qapı” mənasında qeydə alınmışdır. Müxtəlif fonetik şəkillərdə əksər dialektlərdə işlənən *xəfəng* leksik vahidinin “gizli, örtülü, məxfi, görünməz” mənasındakı ərəb mənşəli *xəfa* sözündən törəmə olduğu güman edilir [117, s.125].

Xoruq (Q.), *lampa* (Oğ., Zaq.) // *ləmpə* (Ş.) // *lənpə* (S., Q.), *pərdi* (Ş.), *taxtaperdi* (Zaq.) “tavan” mənasındadır, eyni bir anlayış müxtəlif sözlərlə və ya bir sözün müxtəlif fonetik variantları ilə ifadə olunmuşdur.

Qoc (Zaq.) // *qoj* (Ş., Oğ.) “evin tikintisi zamanı, kirəmitli (və ya şiferli) evlərin üstünə şaquli düzülən ağac” mənasındadır. Avar dilində *qoci* fonetik şəklində işlənən bu leksik vahidin həmin dildən alınma olduğu ehtimal edilir [64, s.206]. Söz Dərbənd dialektində də işləkdir [8, s.292].

Qulaça Zaqatalanın Qandax kənd şivəsində “talvar” mənasındadır: – *Hasan Sultan babanın ziyarətində çoxlu qulaçalar var.*

Şəhri Qaxın İlisu kənd şivəsində “(asfalt) küçə, yol” mənasında işlənir. – *Özünü itirme, get şəhriyə bax, uşağ orda olacax.*

Şimal-qərb şivələrində bəzən eyni bir anlayış müxtəlif sözlərlə və ya eyni sözün müxtəlif fonetik variantları ilə ifadə olunur: *ağızdıx* (Oğ.), *dablı* (Q., Zaq.), *zabır* // *zəbru* (Bal.) // *zabrı* // *zabru* (Q., Zaq.), *zib* (Q.) “qıf”; *düşbalan* (Oğ.), *palankaş* // *palankeş* // *palankəş* (Zaq., Q.), *süzəx'* (Ş.), *yezdən* (Bal.) “aşsüzən”; *çəmçi*, *qanab* (Zaq.), *örmə* (Zaq.) “səbət” və s.

Ağızdıx sözünün Çənbərək şivəsində [21, s.36] və digər qərb şivələrində (Füz., Cəb., Şş.) “qıf” mənasında işlənməsini şimal-qərb bölgəsinin şivələrində qərb xüsusiyyəti kimi qeyd etmək olar.

II FƏSİL

ŞİMAL-QƏRB ŞİVƏLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALILIQ VƏ OMONİMLİK

2.1. Çoxmənalı sözlər

Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsinin şivələrinin leksik tərkibində forma və məzmunca söz qruplarına aid olan – çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlər müəyyən yeri tutur.

Çoxmənalı sözlər müxtəlif mənə çalarlığına, eyni fonetik tərkibə malik olan sözlərdir. Linqvistikada ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə polisemiyanın zəruriliyi ilə ölçülür: “...*dildə çoxmənalılığın səbəbi real aləmin sonsuz müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə məhdudluğudur*” [113, s.113].

Ədəbi dilimizdə və şivələrimizdə işlənməsindən asılı olmayaraq bütün polisemantik sözlər özünəxas semantik quruluşa malikdir [100, s.96]. Həmin semantik quruluşun və ya strukturun özəyində nominativ (və ya həqiqi, əşyavi-məntiqi, müstəqim, sərbəst) mənə dayanır. Həqiqi mənaya tabe olan törəmə mənalar kəmiyyəti etibarilə müxtəlif olur.

Çoxmənalı sözlər üçün zəruri şərt leksik-semantik əsasla digər mənalar arasındakı bağlılığın olmasıdır. Mənalar arasındakı əlaqələr baxımından nominativ və törəmə mənə çalarlıqları bir-birindən fərqlənir: “...*sözün həqiqi nominativ mənası geniş qrup sözlərlə işləndiyi halda məcazi mənə ondan fərqli olaraq öz əlaqələrində bir qədər məhduddur*” [92, s.148]. Həmin fərqlərə baxmayaraq polisemantik sözlərin vahid fonetik tərkibə və oxşar semantik xüsusiyyətlərə malik olması ilkin, törəmə və ya məcazi mənaların eyni mərkəzin ətrafında birləşməsinə şərait yaradır.

Çoxmənalı sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir, hətta frazeoloji vahidlərin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxmənalı sözün yaranması üçün məcazlaşma əsas amillərdən biridir. Məcazlaşma hər hansı əşya və ya hadisəyə aid olan istər zahiri, istər daxili

keyfiyyətlərin oxşarlığına əsaslanır. Məna köçürmələri həm də zaman, məkan, proses və s.-in oxşarlığı əsasında əlamətlərin ümumiləşdirilməsi yolu ilə həqiqi məna vasitəsilə reallaşdırılır. Məcəzi mənanın yaxınlıq münasibətləri, yaranma yolları etibarilə metafor, metonimiya və sinekdoxa kimi növləri vardır.

Metafor hər hansı bir əşya, hadisə və ya əlamətə aid olan xüsusiyyətlərin digər əşyanın, hadisənin və yaxud əlamətin üzərinə köçürülməsidir. Metaforik köçürmə prosesində eyni fonetik tərkibli polisemantik sözlərdə bənzərlik əsas şərtədir. Müəyyən bir əşya, hadisə, hal-hərəkətin adı ilə ona bənzər başqa bir əşya adlandırılır. Metaforik məna canlılardan cansızlara, cansızlardan canlılara köçürülür. Metaforlar ismi və feili metaforlar olmaqla, bir qismi adlandırmağa, digər bir qismi səciyyələndirmə spesifikasiyasına malikdir.

Polisemantik sözlərin əksəriyyəti metaforlar əsasında yaranır və polisemiyanın metaforik köçürmə yolu ilə formalaşma prosesində zahiri bənzərliklər əsas meyar kimi özünü göstərsə də, proses bütünlükdə *“dildaxili hadisələrlə də əlaqədardır, yəni dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən asılıdır”* [113, s.133].

Metonimik köçürülmə prosesində məkan, zaman faktoru əsas amillərdəndir. Çoxmənalı söz məkanın adı ilə bərabər “tərkib”ini əhatə edərsə məkanla bağlı metonimiyalar yaranır. Hadisənin adı və onun nəticəsinə əsaslanan metonimiyalar isə zamanla əlaqədar oxşarlıq nəticəsində yaranmış olur.

Dilin bütün ləhcə və şivələrində, həmçinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində çoxmənalı sözlər üstünlük təşkil edir. Polisemantik sözlərə xas olan məna dəyişmələri həmin sözlərin daha çox məna kəsb etməsinə gətirib çıxarır və belə məna dəyişmələri, xüsusilə, isimlər, sifətlər, feillər üçün xarakterikdir. Say, əvəzlik, zərf kimi nitq hissələrinin polisemantikliyinə gəldikdə isə məna köçürmələrinin isim, sifət, feillərlə müqayisədə səciyyəvi olmadığı özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, şimal-qərb şivələrində işlək olan çoxmənalı sözləri əsasən aid olduğu nitq hissələri baxımından qruplaşdıraraq tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur.

İsmlərin çoxmənalılığı.

İsmlərdən ibarət çoxmənalı sözlər şimal-qərb bölgəsi şivələrində üstünlük təşkil edir. Əsas nitq hissələrindən olan ismin özünəməxsus leksik və qrammatik

xüsusiyyətləri vardır. Bu mənada çoxmənalı isimlər ilk növbədə müxtəlif cəhətlərdən bir-birinə oxşar olan əşyaları adlandırmağa xidmət edir. Ümumi qrammatik mənasına görə ad bildirən söz isə konkret və mücərrəd olmaqla iki yerə bölünür. İsmi polisemantikləşmə prosesi zamanı əsas və törəmə mənaların müəyyən edilməsində də maddilik və mücərrədliyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Müəyyən mənə köçürülməsinin, yəni məcazlaşmanın əsasında formalaşan polisemiya prosesində nəticə etibarilə isim məcazi mənə kəsb edir. Polisemantikləşmə zamanı əşyaya xas xarakterik xüsusiyyətlərdən biri maddi əsasa çevrilir. İsmi məcazlaşması prosesində səciyyəvi cəhət sözün bir neçə mənada məcazlaşa bilməsidir. Bu zaman “*mənalar bəzən bir-birinə yaxın, bəzən uzaq, bəzən isə hətta zidd ola bilir*” [93, s.191].

Ağıl (Bal.) – 1. yay fəslində mal-qaranın saxlanması üçün ətrafı hasarlanmış, üstüaçıq yer. – *Ramazan inəxləri ağıla salıb darvazanı bərkitdi*. Çoxmənalı sözün digər mənası “tövlə” Şəki şivəsində qeydə alınmışdır: – *İneyi ağıla bağlı:f qavağına ot töhdü* [10, s.14]. Orxon abidələrindən hesab olunan Süci yazılı abidəsində və “Kitabi Dədə Qorqud”da *ağıl* “qoyun salınan yer” anlamında verilmişdir: *Ağılım on, yulkım sansız erti* “Ağılım on, ilxım saysız idi” [95, s.165, 166, 345]; *Ağılın qapusını bərkitdi* [70, s.43]. Fars dilində də *ağel*, *āğāl* fonetik şəkillərində “dağda və çöldə qoyunlar üçün tikilən yataq” mənasında işlənmişdir [120, s.140]. *Ağıl* sözünün ifadə etdiyi mənə çalarlıqlarının nümunəsində deyə bilərik ki, ümumən polisemantik sözlərin semantik quruluşunda daxili əlaqə olmasa, onda çoxmənalılıq da labüd deyil [74, s.215]. Bu baxımdan *ağıl* və *tövlə* arasındakı məkan baxımından daxili əlaqəni görməmək mümkün deyil.

Alafa – 1. “zərif ipək parça” mənasında Zaqatala rayon şivəsində işlədilir; 2. Şəki şivəsində “toy zamanı gəlinlərin üzünə salmaq üçün zərli naxışlarla işlənmiş al qırmızı nazik duvaq” mənasında müşahidə olunur. Oxşarlıq əsasında “alafa”ya aid keyfiyyət mənə köçürülməsinə, yəni daxili əlaqə əsasında polisemiyanın yaranmasına gətirib çıxarır.

Ala – 1. göyərtili; 2. “alaq otu” mənə çalarlarında Şəki rayon şivəsində işlənir. Polisemiyanın yaranmasına səbəb olan forma, rəng və s. kimi müxtəlif cəhətlərdən oxşarlıq, daxili əlaqə labüddür.

Bağanax (Ş.) – 1. “qoşadırnaqlı heyvanlarda iki dırnağın arası” mənəsində Azərbaycan dilinin Gəncə, Qazax, Şuşa kimi şivələrində işlənir. 2. iki barmağın arası; 3. “qılçanın bədənə birləşən yeri” mənələrində işlədilir. Qədim türk mənşəli sözlərdəndir. M.Kaşğari *bakanak* fonetik tərkibindəki sözü “iki dırnağın biri” və “qoşadırnaqlı heyvanlarda iki dırnağın arası” mənələrində vermişdir [68, c.3, s.172].

Linqvistikada tarixi hadisə kimi dəyərləndirilən çoxmənəlilik bir daha sözün “*çoxpilləli inkişaf*” [92, s.146] nəticəsində forma ilə bərabər mənə dəyişikliyinə uğramasını təsdiq edir. Məsələn: *Bağanax* sözündə “qoşadırnaqlı heyvanlarda iki dırnağın arası” leksik-semantik özək hesab olunur, digər mənələr demək olar ki, tarixi inkişaf prosesinin nəticəsində semantik mərkəzə birləşdirilmişdir. Beləliklə, müəyyən dövrdə işlək olan hər hansı bir sözün tarixi-ictimai proseslər nəticəsində yeni mənələrdə işlənilməsi reallaşır: “*dilin lüğət tərkibində yeni sözlər və ifadələrin əmələ gəlməsi ilə yanaşı, sözlərin semantik quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Bu da köhnə sözlərin yeni mənə kəsb etməsi ilə bağlıdır*” [92, s.146].

Bərə – 1. qonşu çəpərlər arasında suyun axması üçün borudan düzəldilən arx. – *Bərə tutuldu, honu açmaq lazımdı, su evin dalına yığılmasın*. 2. arx vasitəsilə ləkə su buraxılan yer; 3. “çəpərin keçid yeri” mənələrində Şəki rayonu şivəsində işlənir. Eyni fonetik şəkillə ifadə olunmuş isimdə əşyaya aid olan hər hansı oxşarlıq əsasında sözün semantikasi genişləndirilmişdir.

Buracax – 1. meyvənin dərilməsi üçün ucu haça uzun ağac. – *La:f üsdəki almaları buracaxnan yerə sal*; 2. “təndirin odunu qarışdırmaq üçün ağac” mənəsində Şəki şivəsində işlədilir. – *Buracağı gəti, təndiri qarışdırım* [10, s.66]. -*acax* leksik şəkilçisi hesabına yaranan, yəni quruluşca düzəltmə olan bu ismin polisemantik söz kimi “əsli təbiəti cümlə daxilində, məndə özünü tam şəkildə büruzə verir” [92, s.154].

Deyə (Ş.) – 1. daxma; 2. “talvar” mənə çalarlarında konkret isim olub, Şəki şivəsində işlənilən çoxmənəli sözlərdəndir. Nominativ və törəmə mənələr arasındakı

bağlılıq linqvistik baxımdan polisemiyanın şərtini tamamilə ödəyə bilmişdir: “Daxma” – nominativ mənə, “günəş, yağış, qardan qorunmaq məqsədilə üstü çardaqla örtülü yarım tikili” – törəmə mənədir, mənalar arasındakı xarakterik oxşar əlamətlər sözün mənə çalarlarını bir-birinə bağlayır.

Dümə (Ş.) – 1. boğaz; 2. boyun.

Həng (Q.) – 1. musiqi; 2. toylarda rəqs etmək üçün çalğıçılara verilən sifariş.

Bu çoxmənalı sözdə semantik mərkəzə bir-biri ilə bağlı mənalar birləşir.

Külçə – 1. qəbiristanlıqda paylanan halva-çörək (B.); 2. təndirdə bişirilən yağlı çörək (Ş., Q.).

Küşat (Oğ.) – 1. gəlir; 2. var-dövlət.

Qalax (Ş., Oğ., Q.) – 1. belin ağac hissəsi (Ş.); 2. topqalaq oyununda top vurmaq üçün ağac (Oğ., Q.).

Qam (Q.) – 1. daxma; 2. hin.

Qaraso: (Oğ., Ş.) – 1. suvarılan yer (Oğ.); 2. əkin yeri adı (Ş.); 3. aran, düzəngah (Oğ.).

Maxara (Zaq., Bal.) // *məkərə* (Zaq.) – 1. südlə undan bişirilmiş yemək; 2. qutab.

Məğəl (Q., Bal.) – 1. heyvan saxlamaq üçün çəpərlənmiş yer; 2. günün isti vaxtında mal-qaranın axşam sərinə düşənə qədər saxlandığı kölgəlik.

Mindov (Zaq.) – 1. çiyin; 2. boyun.

Müşəbağı (Ş.) – 1. gözəmə; 2. hörmə.

Şaraf (Zaq.) – alçadan hazırlanan turşu; 2. narşərab.

Şirda (Q.) – 1. qoyunun mədəsi; 2. yoğun bağırsağ.

Zala (Zaq.) – 1. əmiarvadı; 2. dayıarvadı.

Çoxmənalı isimlər, xüsusilə, metafor, metonimiya və sinekdoxa kimi məcazlaşma əsasında yaranır.

Ümumən metaforlar 1) zahiri oxşarlığa əsasən; 2) daxili keyfiyyətlərə görə (yaranan metaforlar, əsasən, cansızlara məxsus əlamət və ya keyfiyyətlərin canlıların üzərinə köçürülməsi əsasında müəyyən mənəni ifadə edir və belə metaforlar

sinestetik metaforlar adlanır [92, s.165]); 3) canlılara məxsus hal-hərəkətlərin cansızların üzərinə köçürülməsi ilə yaranır.

Metaforlar da öz növbəsində quruluşca sadə, mürəkkəb olur: Bir leksik vahid məcazlaşarsa – sadə metaforlar, sözlərin birləşdirilməsi, assosiasiyası yolu ilə formalaşarsa – mürəkkəb, yəni morfoloji-sintaktik metaforlar yaranır.

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində metafor vasitəsilə yaranan çoxmənalı isimlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür.

1. Metaforik köçürmə əsasında formalaşan çoxmənalı isimlər:

Bəbə – 1. körpə uşaq, çağa. – *Bəbə gələnən öy şingamni olutdu*; 2. gəlincik. – *Nəna: incitmiyərsən; bəbənnən oyniyərsən, so:ra bir əz yatıf dincalarsan!* Məcəzi mənə köçürülməsi əsasında polisemantikləşən *bəbə* sözünün nominativ, ilkin mənası “çağa” olub, əlamət oxşarlığına əsasən “gəlincik” törəmə mənası yaranmışdır. Beləliklə, sadə metaforlardan hesab olunan *bəbə* çoxmənalı ismi tam xarici bənzərliyə əsaslanır [113, s.131].

Kan – 1. eyvanın sütunlarının altına üfüqi şəkildə qoyulmuş taxta. – *Kan seyvanda olur, sütunnarın altına qoyulur*; 2. “suyun ətrafa yayılmaması üçün arxın kənarına qoyulmuş ağac” mənalarında Oğuz rayon şivəsində işlənir. – *Kanı qoyullar ki, arxın suyu kənara dağılmasın* [10, s.242]. “əşya və hadisələrin vəzifə oxşarlığı” *kan* sözünün çoxmənalılıq kəsb etməsinə səbəb olmuşdur [48, s.39].

Kiriş – 1. cəhrəni işlədən ip (Q.); 2. “qoyun bağırsağından bağ” mənasında geniş işlənmə arealına malik olub, Gəncə dialektində və başqa şivələrdə, işləkdir. *Kiriş* həm də Şəki rayon şivəsində “hər hansı bir şirniyyat məhsuluna toxunan zaman əldə və ya süfrədə qalan yapışqanlığa” deyilir.

Kilit (Q.) – 1. açar (Kür., Ord.); 2. qapıya daldan keçirilən uzun dəmir. E.Əzizova görə, sözün ilkin fonetik şəkli *kirit* olmuş, *r>l* səs dəyişməsi nəticəsində *kilit* fonetik tərkibində formalaşmışdır [43, s.248]. Mənşəyi etibarilə türk sözü olan *kilit* vəzifə oxşarlığına əsasən çoxmənalılıq kəsb etmişdir.

Köynəx' – 1. baramaqurdunun üst təbəqəsindəki nazik pərdə. – *Qurdun üsdündə cığara kimi qalır, una diyillər, köynəx'* [10, s.263]. 2. “paxla dənələrinin nazik qabığı”

mənalarında Şəki şivəsində işlədilir. – *Köməx' eliyin paxla:n köynə:yin çıxardax*. Çoxmənalı isim xarici oxşarlıq əsasında yaranmışdır.

Muçul (Q.) – 1. qoyun yunu; 2. “saç” mənasında zahiri bənzərlik əsasında, yəni metaforik məcazlaşma yolu ilə yaranan polisemantik isimdir.

O:sallıx – 1. səhlənkarlıq; 2. “tənbəllik” mənalarında Oğuz şivəsində keyfiyyət oxşarlığı əsasında yaranmış metaforlardır. Metaforda ümumi gizli əlamət özünü büruzə verir [48, s.38].

Osav – 1. ütölmüş odun; 2. “kösöv” mənalarında Qax rayon şivəsində işlənir. Polisemantik sözün strukturuna daxil olan törəmə mənə əsas mənaya tabe olub, ondan asılıdır. Ümumiyyətlə, semantik strukturun özəyində əsas, yəni həqiqi mənənin dayanması polisemiya üçün vacib şərtlərdən biridir.

Metaforik köçürmə zamanı əşyaya məxsus bütün cəhətlər deyil, yalnız bir və ya bir neçəsi əsas götürülür. *Süysün* - 1. peysər (Gən., Qaz., Tov.); 2. boyun (Bor., Füz., Gən., Qaz., Şəm.); 3. onurğa sümüyünün boyuna birləşən yeri (Oğ.). *Süysün* forma oxşarlığına əsasən yaranmış ümumişlək metaforlardan hesab olunur. T.Əfəndiyevaya görə sözün məcazi mənasından törənmiş, lakin artıq sabitləşmiş, hətta bəzən terminə çevrilmiş metaforlar səciyyəsinə görə ümumişlək metaforlar hesab edilir [32, s.19].

Şaqqa – 1. kəsilib soyulmuş mal-qara, qoyun kimi heyvanların yarı hissəsi; 2. “hissə, tərəf” mənalarında Şəki şivəsində müşahidə olunur. Forma etibarilə oxşarlığına görə əlavə mənə kəsb edərək məcazlaşan bu çoxmənalı söz mənşəyi baxımından ərəb dilinə məxsus alınmalardandır.

Sunqurux – 1. “lağ” mənasında Oğuz şivəsində işlədilir; 2. “kimsə barədə uydurulan söz” mənasında Şəki rayon şivəsində müşahidə olunur. Nominativ mənəsi Oğuz rayon şivəsində işlənən “lağ” mənasıdır, törəmə mənada işlənən “kimsə barədə uydurulan söz”ün semantikasında ilkin mənada olduğu kimi rişxənd çalarlığı var. Bu mənada müəyyən bir əşyanın adını başqasının üzərinə köçürüb işlətmək üçün həmin əşyaya aid olan əlamətlərdən birisi əsas ola bilər.

Tax – 1. yığılmış otu sürümək məqsədilə istifadə olunan ağac budağı; 2. “kəsilən, qol-budağı budanan kiçik ağac” mənalarında Qax rayon şivəsində işlənən

çoxmənalı sözlərdəndir. Forma etibarilə metaforik məcazlaşmanın əsasında yaranmış polisemantik sözdə əlamətlər ümumiləşdirilmişdir.

Zəngəl (Q., Ş.) – 1. ayağı isti saxlamaq məqsədilə geyilən meşin boğazlıq (Q.); 2. keçədən ayaqqabı (Ş.). Metaforik məcazlaşma vasitəsilə yaranan çoxmənalı sözdə əlamətlər vəzifə oxşarlığının əsasında ümumiləşdirilmişdir.

2. Metonimik məcazlaşma. Məna köçürmələrindən biri olan metonimiyalar əşya və hadisələr arası əlaqələrin əsasında yaranıb, metaforlardan fərqlənir. Metaforik köçürmə prosesi zamanı bənzərlik əsas meyar kimi götürülürdüsə, metonimik köçürmələrdə zaman, məkan münasibətlərinə əsaslanmaq vacib şərtlərdəndir. Metonimik məna köçürmələrinin, xüsusilə, çoxmənalı isimlər üçün səciyyəviliyi öz əksini tapmışdır [93, s.140].

Ağız (Ş., Zaq.) – 1. “qaramal doğduqdan sonra ilk südü”. – *Ağızdan yaxşı maxara oluy* (Zaq.); 2. yeni doğan qaramal südündən bişirilən yemək (pendirə bənzəyir) (Ş., Q.). – *Bi qazan ağız pişirmişdim, hamısını payladım* (Ş.) [10, s.15]. Çoxmənalı sözün nominativ mənası – südlə, törəmə mənası – ondan hazırlanan yeməklə əlaqədar olan çalarlıqlardır. Qədim türk sözlərindəndir [135, s.365]. M.Kaşğari bu leksik vahidi “inək və yaxud qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk südü” mənasında, *ağuz* [66, c.1, s.127] fonetik tərkibində verir. Yağlılığı və keyfiyyətli olması ilə fərqlənən *ağız* (südü) [58, s.81] fars dilində *āğoz* şəklində işlənir [120, s.138].

Xata – 1. çay, quru çay; 2. “çayın cecəsi, puçalı” mənasında Oğuz rayon şivəsində işlənir. Sözü əsas, yəni ilkin mənası “quru çay”; törəmə, ikinci mənası “çayın cecəsi, çayın puçalı”dır. *Xata* sözünün metonimik köçürülmə əsasında formalaşması Şimali Çini işğal edən tunqus qəbiləsi və onun adı ilə bağlanmışdır [113, s.169].

Burma – 1. zoğlarından tənəyin və göyerti dəstəsinin bağlanması məqsədilə istifadə olunan söyüdəoxşar ağac növü (Ş.); 2. burma ağacının nazik zoğu (Ş., Zaq.). – *Burmanı eş, odunnarı bağla* (Zaq.); – *Tənəx' burmasını suda saxliyəllər ki, sınımasın;* – *Hər ağaşdan burma olmaz, sınımiyənnən olar* (Ş.) [10, s.67]. Söz quruluşca düzəltmə olub, -ma² şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir [64, s.76].

Calğa – 1. calağ, peyvənd (Ş., Q.). – *Yaxşı calğa əzgilimiz var* (Ş.); 2. calağ edilmiş tut ağacı (Oğ., Ş.). – *Calğa bu yerrərdə çox olur* (Oğ.); – *Eşiyi:n qava:ndakı calğadan düz üş tehnə tut çıxır* (Ş.) [10, s.71]. Polisemantik sözdə törəmə mənə olan “calağ edilmiş tut ağacı” mənəsi ilkin mənənin (“calağ, peyvənd” mənəli) leksik-semantik variantıdır. Quruluşu etibarilə düzəltmədir, *cala-* feilinə qeyri-məhsuldar şəkilçi hesab olunan -ğə şəkilçisini əlavə etməklə düzəlmişdir [64, s.78].

Çayotu – 1. çay dəmləmək məqsədilə istifadə olunan ətirli ot (Oğ.); 2. quru çay (Zaq.) [9, s.195]. Bir-biri ilə bağlı olan əşya və yaxud hadisələrin əlamətlərinin qarışıq şəkildə birləşməsi hesabına yaranan metonimiyalardandır [48, s.39].

Keci – 1. bişirilmiş barama (Zaq.); 2. bişirilmiş baramadan ayrılan sap (Oğ.). Çoxmənalı söz əsas mənədə barama ilə bağlı olan hər hansı bir element və yaxud çalarlığın törəmə mənədə inkişaf etdirilməsi yaranmışdır [48, s.35].

Kesix' – 1. qohum (Ş.); 2. övlad (daha çox qız övladına aiddir) (Q.). *Kesix'* sözü *-ix'* şəkilçisi ilə düzəlmiş düzəltmə isimlərdəndir [64, s.75]. S.M.Behbudova görə “qohum” və “övlad” mənələrindəki *kəsix'* sözü omonim hesab olunur [22, s.101]. Semantik quruluşun əsasında qohumluq münasibətləri dayandığı üçün bu versiya özünü doğrulda bilmir; bu mənədə sözün mənə çalarlıqları arasındakı əlaqəni sezməmək mümkün deyil və mənələr arasındakı bu cür əlaqələr sözlərin çoxmənalılığına dəlalət edir.

Qoma (Ş.) – taya, bir şeyin bir qədər yığılaraq toplanılmış qalağı [7, s.116]; 2. tütün yarpağının düzöldüyü 4-5 ipin bağlaması. – *Tütün qoması bağlı:llər doğanağa* [10, s.308]; 3. saplaqda olan topa meyvələr. Semantik strukturun əsasında, özəyində “taya, bir şeydən bir qədər yığılıb toplanılmış qalağ” mənəsi dayanır. Sözün digər mənələri semantik mərkəzə əşyanın oxşar elementi sayəsində tabelilik əlaqəsi ilə bağlanmışdır, amma törəmə mənələrin özlərinin aralarında tabelilik əlaqəsi mövcuddur [48, s.36].

Oymax – 1. nəsil, tayfa; 2. “oba, kənd” mənələrində Şəki, Oğuz rayon şivələrində işlənən çoxmənalı sözlərdəndir. Məkan əlaqəsi etibarilə metonimik köçürülmə əsasında yaranmışdır. Ümumiyyətlə, şimal-qərb şivələrində, əsasən, məkana görə əmələ gələn metonimiyaların işlənilməsinə təsadüf olunur [151, s.72].

Metonimiya köçürülməsi məkanla əlaqədar olduqda, polisemantik söz həm məkanın adını, həm də həmin məkanda müvəqqəti və ya daimi yaşayan əhalini əhatə edir [33, s.105]. *Oymax* sözü “nəsil, tayfa” anlamında müasir türk dilində də işləkdir [128, s.1524].

Metonimiyaların istifadə dairəsinə görə iki növü vardır: 1) sabit, ümumişlək metonimiyalar; 2) obrazlı metonimiyalar [32, s.46]. Bölgə şivələrində işlək olan metonimiyalar sabit, ümumişlək metonimiyalardandır.

Hər hansı əşyanın hazırlandığı materialla onun arasındakı əlaqə və münasibətlərin əksi, assosiasiyası metonimiyanın yaranmasına gətirib çıxarır. *Pitə* (Zaq., Bal.) – 1. tənzip; 2. tənzipdən baş yaylığı. Çoxmənalı sözdə metonimik mənə köçürülməsi zamanı mənalar arasındakı daxili və xarici əlaqələr əsas götürülmüşdür. Demək, bəzən metonimiyalar material və həmin materialdan ibarət əşya və ya əlaqədar hadisəni ifadə etməklə əmələ gəlmiş olur [113, s.165-166].

Saxa – 1. görkəm, forma, görünüş; 2. “boy-buxun, qamət” mənalarında Şəki rayon şivəsində işləkdir. Rayonun Kiş kəndində sözün “nüfuz, hörmət, görkəm” mənalarında işlənməsi müşahidə olunur [7, s.101]. Sabit, ümumişlək metonimiyalardan hesab olunan çoxmənalı söz fərqli mənə çalarlarının qarşılaşdırılması nəticəsində daxili və zahiri əlaqələr əsasında yaranmışdır.

Metonimiyalar bir-birindən fərqlənən əşya və hadisələrin arasındakı əlaqə və münasibətlərə əsaslanır. *Şakka* (Ş.) – 1. tərəf; 2. nəsil. Bu çoxmənalı söz əşya və hadisələrin əlamətlərinin qarışıq şəkildə birləşməsindən yaranmış məcazlaşma növü – metonimiya əsasında formalaşmışdır.

Tabın – 1. tayfa, nəsil; 2. “məhəllə” mənə çalarlarında Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrində işlənilir. M.Şirəliyevə görə, türk mənşəli söz aid olduğu dildən rus dilinə keçmişdir [107, s.318]. Əslində qazax dilində “sürü” anlamını ifadə edən *tabun* sözü rus dilində “at ilxısı, at sürüsü” mənasında işləkdir. *Tabun* məkan əlamətləri əsasında məcazlaşan metonimiyalardandır.

3. Sinekdoxa məcazların bir növü olub, metaforlardan fərqlənir. Belə ki, metonimiyalar kimi sinekdoxanın da yaranması əşyalar arasındakı əlaqə və münasibətlərdən asılıdır. Metonimiyalardan fərqli olaraq burada məkan, məntiq və s.

kimi əlaqələrə əsaslanmaq olmaz. Sinekdoxaların müəyyənləşdirilməsində əsas meyar kimi kəmiyyətin ifadəsi zəruridir. Beləliklə, eyni leksik vahidin bütöv bir əşya və onun müəyyən hissəsi mənasında, “*yəni azın çox, çoxun az mənada işlənməsi*” [92, s.174] sinekdoxaların yaranması deməkdir.

Dibəx' (Zaq.) // *divex'* (Oğ.) // *divəx'* (Ş.) – 1. duz, yarma, çəltik və s.-ni əzmək məqsədilə içərisi oyulan daş və yaxud kötük; 2. həvəngdəstə. *Dibəy* şivələrimizdə mühafizə edilən ədəbi dildə isə arxaikləşməkdə olan çoxmənalı sözlərdəndir [91, s.70].

Çaxçax – 1. yerə basdırılan dirəklərə köndələn ağaclar vurmaqla düzəldilmiş hasar (Zaq., Bal.). – *Evin ətrafına çaxçax vurdurmuşam* (Bal.); – *Qara at qaşdı getdi, çaxçaxdan aşdı getdi* (Zaq.) [10, s.85]; 2. həyətin və ya bağçanın girəcəyində düzəldilmiş qapı (Zaq.).

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində ümumi anlayış bildirən sözün konkret əşya adının əvəzində işlənməsi nəticəsində yaranan sinekdoxalara təsadüf olunur [151, s.72].

İrçal – 1. mürəbbə (Göy.); 2. üzüm mürəbbəsi (B., Kür., Ming.); 3. tut mürəbbəsi (Ş., Oğ.). – *İrçal çox şirin olur* (Oğ.). Çoxmənalı söz mürəkkəb semantik quruluşa malik olub, strukturun özəyində “mürəbbə” mənası dayanır. “*Tut mürəbbəsi*” və “*üzüm mürəbbəsi*” çalarlarındakı törəmə mənalar öz aralarında tabelilik əlaqəsi ilə əlaqələnirsə, semantik mərkəzlə, yəni sözün əsas mənası ilə tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır. Mənşəcə alınma olub, ərəb dilindəki riçal sözündəndir, *inçal, irçal, elçar* fonetik variantlarında türk dilləri və dialektlərində işlək olmuşdur [76, s.200].

Mucur (Zaq., Q.) – 1. biryaşlı erkək keçinin balası; 2. sürünün qabağında gedən keçi (Zaq.). – *Mucur hara getsə, sürü dalınca gedy* (Zaq.) [10, s.362]. *Mucur* məcazi mənası sabitləşib ümumdil səciyyəsi kəsb edən leksik sinekdoxalara aiddir.

Semantik söz qrupları bir-birilə bağlı kateqoriyalardır [100, s.103]. Ədəbi dilimiz və ya şivələrimizdə işlənən eyni fonetik tərkibə malik sözün polisemantik, omonim, sinonim və antonim cütlüyünün tərkib hissələrindən olması bu faktı bir daha təsdiqləyir. Məsələn: *Sıxma* – 1. qarğıdalı unundan hazırlanmış xörək növü (Zaq.); 2.

pencərdən hazırlanmış xörək növü (Qaz.). *Sıxma* bütöv və bütövün hissələrini bildirməklə məcazlaşan sinekdoxalardandır. A.Hüseynov Zaqatalanın Faldar kəndində sürfüllünün sinonimi kimi “sıxma”nın işləkliyini göstərmişdir. Bu mənada polisemiya və sinonimlik arasındakı üzvi labüdlüyü təsdiqləmiş oluruq. Söz “qarğıdalı unundan hazırlanmış xəngəl” mənasında Zaqatalanın Aşağı Tala, Katex, Kəpənəkçi və Sumayıl kimi kənd şivələrində işlənir. Türk dilinin Kastamun dialektində isə “xəmırdan hazırlanan lokum” mənası *sıkma* fonetik şəkli ilə ifadə olunmuşdur [53, s.82]. Nəticə etibarilə, “*Çoxmənalılıq hər hansı bir dildə sinonim söz və qrammatik formaların inkişafına, sinonim cərgənin yaranmasına və ümumiyyətlə, formalar arasında sinonimik münasibətə təsir edən başlıca amillərdəndir*” [82, s.60]. Leksik vahid qərb ləhcəsinin Borçalı şivələrində “qadın koftası” mənasında işlənərək yuxarıdakı sözlə omonimlik təşkil edir.

Səmrə (Zaq., Q.) – 1. duman; 2. sis. Bu sözdə məcazlaşmanın növlərindən olan sinekdoxa çoxmənalılığın yaranması üçün əsas amildir.

Sibil – 1. künc daşı; 2. “künc” mənalarında Zaqatala, Balakən işlənir. Çoxmənalı söz bütöv və bütövün hissəsini ifadə edərək məcazlaşan sinekdoxalardandır. – *Evimizin sibili uçur* (Bal.); – *Sibilləri hamar daşnan düzəlt* (Zaq.) [10, s.435].

Sirt – 1. zirvə (Oğ., Q.). – *Dağın sirtində bir dənə qoyun otdıyır* (Ş.) [10, s.440]. 2. təpə (Ş., Zaq., Q.). A.Hüseynov Katrux kəndi şivəsində, o cümlədən türkmən və müasir çuvaş dilində “dağın ən hündür yeri, dağın şiş təpəsi” mənasında *si:yrt* fonetik tərkibinin işləkliyini göstərmişdir [53, s.82]. 3. yoxuş (Zaq.). M.Kaşğari tərəfindən “yoxuş” mənası *sirt* fonetik tərkibi ilə verilir [66, c.1, s.352]. 4. hər hansı əşyanın başı və yaxud uca, hündür hissəsi (Ş., Oğ.). – *Öyün sirt qocu sınıfdı* (Ş.) [10, s.440].

Ədəbi dildə olduğu kimi şivələrdə də mənə çalarları arasında invariantlığın, mücərrədləşdirmənin, müştərəkliyin mühafizəkar xarakterdə olduğu çoxmənalı sözlərdən tez-tez istifadə olunur.

Xaşa – 1. xaral; 2. “kisə” mənalarında Qax rayonu şivəsində işlənir. Sözdəki nominativ mənə “xaral”, törəmə mənə “kisə”dir, ancaq həcm baxımından əsas və

törəmə mənalar arasında semantik cəhətdən fərqlilik duyulur. Xəşə vəzifə oxşarlığı baxımından məcazlaşan metaforlardan hesab olunur.

Xıslat (Oğ.) – 1. adət; 2. vərmiş. *Xıslat* sözündə canlılar üçün səciyyəvi olan iki oxşar əlamət öz əksini tapmışdır. H.Həsənov polisemiyanın mahiyyətini bu baxımdan izah edir: “*Polisemiyanın mahiyyəti ondadır ki, o yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də bir-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır*” [48, s.35].

Miş-miş (Bal.) – 1. iri ala lobyə; 2. xırda və qırmızı lobyə. Bu çoxmənalı sözdə semantik mərkəzə bir-biri ilə bağlı mənalar birləşir. *Maş* – 1. iri ala lobyə; 2. “xırda və qırmızı lobyə” (Ş.) mənasını ifadə edir.

Sifətlərin çoxmənalılığı.

Fonetik şəkilcə eyni olan çoxmənalı sözlər oxşar əlaməti və ya keyfiyyəti ifadə etməklə əsas nitq hissələrindən sifətə aiddir və işlənmə dairəsi baxımından seçilir. Sifət özündən sonra işlənən ismi əlamət və ya keyfiyyət baxımından təyin edən nitq hissələrindəndir. Fəqət əlamət və keyfiyyətlər fərqli olduğu kimi aid olduqları əşya və ya hadisələr də müxtəlif ola bilər. Sifətin və ismin müxtəlif leksik məna növləri və aralarındakı leksik-semantik əlaqələr sözlərin ümumiləşdirilməsinə, mücərrədləşdirilməsinə səbəb olur. Bu mənada sifətlərin çoxmənalılığı həm özünün, həm də aid olduğu isimlərin məna növlərindən, onların əlaqə və ya münasibətlərindən asılıdır. Sifət və isimlər arasındakı belə əlaqə və münasibətlər sifətin məna çalarlıqlarının söz birləşməsinin, nitq situasiyasının daxilində müəyyən mənanı ifadə etməsi ilə nəticələnir. Semantik quruluşca işlək olan və dadı, həcmi və ölçünü bildirən sifətlər, əsasən, söz birləşmələrinin daxilində çoxmənalılıq kəsb edir, nəticə etibarilə ümumiləşməyə daha çox məruz qalır.

Huşdurum (Oğ.) – 1. yalan, uydurma; 2. boş, mənasız şey.

Kərnியət (Q.) – 1. pisniyyətli; 2. eybəcər.

Səbi (Q.) – 1. yetim; 2. fağır.

Səltə (Q.) – 1. bədxasiyyət; 2. həyasız.

Şərəməz (Ş.) – 1. abırsız; 2. hiyləgər.

Şüş (Zaq.) – 1. təmizlənmiş; 2. hamar.

Ufa (Q., Zaq.) // *upa* (Zaq.) – 1. gözəl; 2. əla, çox yaxşı.

Uruxlu (Q.) – 1. cins; 2. qısır qalmayan, nəsil verən, doğar.

Tərgənə (Q.) – 1. ilıq; 2. mülayim.

Zəqədo: (Ş.) – 1. acı; 2. zəhər.

Çoxmənalı sifətlərin semantik strukturu məcazilik baxımından fərqlənir. Sifətlər də məcazlaşma əsasında çoxmənalılıq kəsb edir [113, s.166].

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlək olan çoxmənalı sözlər mənə çalarlarının reallaşması etibarilə aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər:

1. Söz birləşməsi daxilində mənə çalarları reallaşan çoxmənalı sifətlər.

Polisemiya üçün, ilk növbədə, mücərrədlik, ümumilik səciyyəvidir, bu mənada mənə çalarlıqları, xüsusilə, kontekst daxilində reallaşır. *“Ayrıca sözün, xüsusilə polisemantik sözün müəyyən sintaktik mühitdə işlənməsi, müxtəlif leksik və qrammatik vahidlərlə əlaqələnməsi onun kommunikativ dəyərini müəyyənləşdirir”* [81, s.39].

Bölgə şivələrində işlənən və əsas nitq hissələrindən olan sifət, əsasən, söz birləşmələrinin daxilində özündən sonrakı isimlə əlaqələnərək tələb edilən mənəni ifadə edə bilər. Ümumiyyətlə, *“məfhumlar müəyyən əlamətlərin toplusudur. Həmin əlamətlərin dildə ayrıca söz şəklində ifadə olunmasına baxmayaraq, onlar denotatdan kənarında mövcud deyil, məhz bu və ya digər əlamət ayrılmaz xassə kimi məfhumla bir yerdə dərk olunur, onun tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Dildən xaric, obyektiv mövcud olan bu xassə – əlamətin predmetdən asılılığı özünü dil elementlərinin semantik münasibətində də saxlayır. Belə ki, əlamət bildirən söz aid olduğu predmetin məzmununu müəyyənləşdirdiyi kimi, öz növbəsində təyin etdiyi sözün semantikasi da onun məzmununa müdaxilə edir, onun potensial şəkildə malik olduğu bu və ya digər semantik qatı üzə çıxarır, reallaşdırır”* [81, s.70].

Axda – 1. toxumsuz (tut); 2. çərdəyi çıxarılmış (zoğal) mənalarında Şəki rayonu şivəsində işləkdir, çoxmənalı söz, göründüyü kimi, mənə çalarlıqları söz birləşmələri daxilində reallaşan sözlərdəndir.

Beytin (Ş.) – 1. işsiz, avara; 2. mənasız. – *Beytin adam, beytin iş* və s. bu kimi birləşmələrdə çoxmənalı sözün mənalarının söz birləşməsi daxilində reallaşması özünü göstərir.

Danğır – 1.daz; 2. “ot bitməyən yer” mənalarında Oğuz rayonu şivəsində işlənir. Sözü ilkin mənası (“daz” mənə çalarlığı) leksik-semantik özək olub, semantik cəhətdən ikinci mənanı özünə tabe etmişdir. *Danğır* sifəti uşaq, adam, kişi isimlərindən hər hansı biri ilə münasibətdə əsas mənanı – “daz” mənə çalarlığını ifadə etmiş olur.

Deçi (Zaq., Q.) – 1. kiçikboylu, alçaqboylu (Q.); 2. arıq (Zaq.). *Deçi inək* birləşməsində *deçi* sifəti özündən sonra işlənən *inək* ismi ilə əlaqələndərək “arıq inək” mənasını ifadə etmişdir.

Dıqqılı – 1. balaça, çox kiçik. – *Ho dıqqılı boyıynən bi:rsən hunda nələr var?!*
2. azca, bir az, bir qədər. – *Ma: dıqqılı sarıkök ver da:!*

Mənaların ümumiləşərək çoxmənalılıq kəsb etməsi, xüsusilə, axda, *deçi*, *dıqqılı* və s. bu kimi sifətlərin konkret isimlərlə olan münasibətlərdən yararır [93, s.129].

Karkarasalay (Q.) – 1. kar; 2. key. Bu kimi xüsusiyyətlər ancaq canlı məfhumlara izhar edildiyindən canlı isimlərlə münasibətdə reallaşır. Belə sifətlər ona görə də söz birləşməsi daxilində tələb olunan mənanı daha effektiv şəkildə ifadə edə bilir.

Kütül – 1. şikəst; 2. “çolaq” mənə çalarlıqlarında Oğuz rayonu şivəsində işlənən çoxmənalı sözlərdəndir. Polisemantik söz mənə əlaqələrinə görə canlı isimlərə aid olan sifətlərdəndir və canlı isimlərlə münasibətdə semantikada dəyişiklik baş vermir, nəticə etibarilə birləşmədə konkret əlamət ifadə edilir [93, s.128].

Süləçə (Zaq., Q., Bal.) – 1. uzun; 2. hündür. Söz polisemiyanın xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, ilkin mənaya çox yaxın olan törəmə nominativ mənaya malikdir. “*Törəmə nominativ mənalar dilə əsas nominativ mənanın törəməsi kimi daxil olur və dildə onunla əlaqəli şəkildə yaşayır. Törəmə nominativ mənə əsas mənaya çox yaxındır, onunla sıx bağlıdır. Bu mənalarla əsas mənə arasında oxşarlıq, ümumilik güclüdür*” [93, s.132].

Şıdırğı – 1. sürətli, dayanmadan; 2. “güclü, fasiləsiz” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işlənir. Polisemantik söz bəzi isimlərlə münasibətdə (məsələn: rəqs, iş) “sürətli, dayanmadan”, bir qisim isimlərlə əlaqədə (məs.: yağış) “fasiləsiz, güclü” mənalarını ifadə edir. Şivədə *şıdırğı* sözü sinonim kimi şarrama sözü ilə rast gəlinir

ki, bu da forma və məzmunca fərqlənən söz qruplarının arasındakı müxtəlif münasibətləri əks etdirir.

Urmu – 1. zolaqlı; 2. “xallı” mənalarında Oğuz rayonu şivəsində işlənir. Q.Cəfərova görə, belə leksik-vahidləri ixtiyari-motivləşmiş rəng adları hesab etmək olar [27, s.47]. Ədəbi dilimizdə və şivələrimizdə daha çox polisemiyanı əks etdirən sifətlərə “*sifətlərin rəngləri, məkan və həcm əlamətlərini, dad və lamisə üzvlərimizlə dərk edilə bilən əlamət və keyfiyyətləri, insan və heyvanların xarici, cismani xüsusiyyət və keyfiyyətlərini bildirən növləri*” [49, s.22] aiddir. Buna görə polisemantik sifətləri mənaca qruplaşdırmaq məqsədemüvafiqdir.

Zəqqutun (Ş., Oğ.) – 1. acı; 2. “zəhər” mənə çalarlıqlarındakı sifətlər dərkətməyə görə dad və lamisə üzvləri ilə oxşar keyfiyyəti ifadə edən polisemantik sözdür.

2. Nitq situasiyasında reallaşan çoxmənalı sifətlər. Belə sifətlər həqiqi və ya məcazi mənalarda fərqli qrammatik kateqoriyaların təsirinə məruz qalaraq müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edir [93, s.130].

Digər tərəfdən “*mənanın müəyyən söz birləşməsi əhatəsində reallaşmamasını, bir tərəfdən sözün semantik həcmnin zənginliyi, digər tərəfdən mənanın kontekstə, konkret nitq şəraitinə bağlılığı ilə izah etmək olar*” [93, s.129-130].

Çəpəl (Zaq., Q.) – 1. natəmiz, pinti; 2. xoşagəlməz, pis. Çoxmənalı sözdə əsas mənanın törəməsi olan ikinci mənası ilə aralarında möhkəm bağlılıq özünü göstərir. M.İslamov Şəkinin Baş Küncüt kənd şivəsində “murdar” mənasında işlənən *çəpəl* sözünün eyni mənada *səpəl* fonetik şəkildə saxur dilində müşahidə olunduğuna əsaslanaraq həmin leksik vahidin mənşəcə saxur dilindən alınma olduğunu ehtimal edir [64, s.202].

Həfrayı // həfrayi – 1. hərdəmxəyal; 2. “boş, avara” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işlənir. – *Həfrayi adamnar çoxdu, hirsdənmax lazım dö:lü; – Həfrayı işdi, fikir vemə!* Eyni zamanda *həfrayi* fonetik tərkibindəki söz rayon şivəsində “vecsiz” mənasını da ifadə edir [7, s.116].

Hompolov – 1. yekəqarın. 2. “tamahkar” mənalarında Zaqatala rayonu şivəsində işlənir. – *Hompolov adam ağır yeri yər*; – *İlyas hompolovdi diyə dükannan çıxardılar* [10, s.208]. S.M.Behbudova görə, söz omonimdir [22, s.85].

Öj – 1. düşmən; 2. zidd; 3. “tərs” mənalarında Oğuz rayonu şivəsində işləkdir. Məcəzlaşmaya görə formalaşan çoxmənalı sözün mürəkkəb semantik strukturunda müəyyən mənada əsas mənə ilə məcazi mənalar arasındakı bağlılıq özünü göstərir.

Pələmürdə – 1. kök (adam); 2. “nəhəng gövdəli (çoban)” (çobanlar arasında işlək sözlərdəndir) [53, s.73] mənə çalarlarında Şəki, Oğuz rayon şivələrində işlənir.

Saxsökər – 1. yarıxəstə, yarımşağlam; 2. “narahat” mənə çalarlarında Şəki şivəsində işlək olub, dərkətməyə görə metaforik məcazlaşma əsasında yaranan çoxmənalı sifətlərdəndir.

Sullaf (Ş.) – 1. sakit, yerəbaxan; 2. “hər işi gizlin görə” anlamında çoxmənalı sözdür. Bu sözün mənə çalarlığı metaforlaşma – hərəkət oxşarlığı əsasında yaranmışdır.

3. Mənə əlaqələrinin arasındakı hədudların çətin müəyyən olunduğu sifətlər. Çoxmənalı sözlərdə nominativ mənə ilə törəmə mənaların arasındakı yaxınlıq elə həddə çatır ki, söz birləşməsi və ya cümlənin daxilində müəyyən isimlə əlaqələnən sifətlərin mənə çalarlıqları arasında fərqi asanlıqla sezmək mümkün deyildir. Polisemiyada əsas və törəmə mənalar arasındakı yaxınlığın belə həddi məcazlaşma ilə əlaqələndirilir: “*Ümumiləşdirmələr bənzətmələr sayəsində təzahür etdiyindən və ya reallaşdığından bu mənaların hədudunu tam müəyyənləşdirmək də çətindir*” [93, s.125]. Məsələn: *Otucu* – 1. çoxbilən, bilici; 2. “bic” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işləkdir. Abidələrdə *ot+açı* tərkibində “həkim, əlacedən” mənəsində işlənən sözün, M.İslamova görə, mənəsi və tərkibi arasında bağlılıq vardır [64, s.79-80].

Sital – 1. “nadinc, dəcəl” mənəsində Şəki rayonu şivəsində; 2. “dələduz (uşaq)” mənəsində Şəkinin Qışlaq qəsəbəsində; 2. “utanmaz, həyasız, sırtıq” mənəsində Qax rayonu şivəsində işlənir. – *Holar çox sital uşaxlardı* (Ş.). Törəmə mənalarla əsas mənə arasındakı bağlılıq əlamət oxşarlığına görə ümumiləşdirmənin nəticəsində

meydana gəlir və bu mənada şital və s. kimi çoxmənalı sözlərdə mənə çalarları arasında hüdudları müəyyən etmək qəlizləşir.

Feillərdə çoxmənalılıq.

Vahid fonetik tərkibin vasitəsilə hər hansı predmetə və yaxud prosesə aid oxşar, yaxın hərəkəti, hal-vəziyyəti bildirmək mümkün olur. Bu mənada polisemantik feillər bənzər prosesi, hərəkəti bildirir. Proses və yaxud predmetin müəyyən hal-hərəkətinə əsasən əsas, törəmə mənalar arasında münasibət formalaşır. Həmin münasibətlərə tabe olaraq feillər də fərqli quruluşa malik olur.

Çoxmənalı sözlərin şivələrdəki sayı kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil edir. Ümumən başqa nitq hissələri ilə müqayisədə feillərin digər leksik vahidlərlə əlaqəyə girmək imkanları genişdir [92, s.151]. Bu mənada nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, polisemantik sözdə mənə və quruluşu kontekstin daxilindəki başqa sözlərlə əlaqə və münasibətləri müəyyən edir. Bu baxımdan çoxmənalı feilləri leksik və sintaktik birləşmələrə görə araşdırmaq məqsədəuyğundur [93, s.68].

Bazılamax – 1. lək hazırlamaq; 2. “ləklər arasında mərz çəkmək” mənalarında Oğuz rayonu şivəsində işlənir. Ümumiyyətlə, çoxmənalı söz səciyyəvi mürəkkəb semantik struktura malik ola bilər; ilkin və yaxud nominativ mənalardan savayı ikinci dərəcəli mənaları ifadə edə bilər: *Bazılamax* feilinin əsasında əvvəlcə “lək hazırlamaq” prosesini ifadə edən ilkin mənə dayanır, sonra söz “ləklər arasında mərz çəkmək” çalarlığındakı ikinci mənəsini kəsb edir.

Hərfləməx' – 1. ərp bağlamaq; 2. “kiflənmək” mənalarında Oğuz rayonu şivəsində işləkdir. – *Qatıx hərflı:f* [10, s.202]. “Ərp” mənəsini ifadə edən hərf sözünə *-la²* [96, s.70] şəkilçisini əlavə etməklə düzələn çoxmənalı feilin əsas mənəsini ilkin mənəsi olan “ərp bağlamaq” çalarlığı təşkil edir. Sözü təmə mənəsi, xüsusilə, qida ilə əlaqədar işlənən adlarla leksik və sintaktik formada bağlıdır.

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən çoxmənalı feillərin xüsusilə hal-vəziyyət bildirən feillərdən olduğunu nəzərdən qaçırmamalıyıq.

Kiriməx' – 1. susmaq, sakit olmaq. 2. “kəsmək, dayanmaq” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işləkdir. – *Uşağı kirit, gör nə ist:r ver;* – *Biyil heş hava da kirimədi; küləx, yağış, qar da cama:ta imkan vermədi gözü:n aç!* *Kirimək* feilinə “susmaq”

mənasında XVIII əsr danışığı dilində tez-tez təsadüf olunmuşdur. *Kiri sədanı kəs; ixtiyar sənindir deyib kiridi* (Şəhriyar) [79, s.70]. Vaqifin əsərlərində də eyni mənada işlənmişdir. *Şirin sözlərinin çox müştəqiyəm. Danışmayıb kirməyin nədəndir?* [90, s.106].

Mandıxmax – 1. istidən tənənfəs olmaq; 2. “yorulmaq” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işlək olan, hal-vəziyyəti ifadə edən çoxmənalı feillərdəndir. – *İsdi olde, bir əz mandıxdım; – İşdər çoxde, o da mandıxtdı*. A.Hüseynova görə, çoxmənalı söz Zaqatalada (Kəp.) “(bərk) qorxmaq”, bəzi hallarda “pərt olmaq” mənalarında işlənir [52, s.119].

Midiləmax – 1. iştahasız, könlü olmadan, yavaş-yavaş yemək; 2. işi çox ləng, könlü olmadan yerinə yetirmək. – *Bir sa:tdı, boşqavı qoytdu qava:na midilə:r; – Bəyaxdan güya: dərs oxiyəsidi, hələ midilə:r*.

Oğmax (Q., Zaq.) – 1. oymaq. – *Horanı su oğufdu* (Q.); 2. ovmaq. – *Belimi gərək oğaydıng* (Zaq.) [10, 380]. İş feili olan bu çoxmənalı sözdə hərəkət oxşarlığı özünü göstərir, nominativ mənənin “oymaq” olduğu güman edilir.

Oxandırmax (Zaq., Q., Bal.) – 1. vurub-dağıtmaq; 2. əzmək; 3. xırdalamaq. Söz mürəkkəb semantik struktura malikdir; bir-biri ilə bağlı göstərilən üç semantik mənə çoxmənalı sözün strukturunu təşkil edir.

Süysünməx' (Ş., Zaq., Q.) – 1. avara-avara gəzmək, sülənmək; 2. yaltaqlanmaq. A.Q.Ələkbərov polisemantik feillərin ayrılıqda mənalarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə ilk növbədə feillə bərabər “*onun konfiqurativ əhatəsini təşkil edən isimlərin kateqorial-semantik məzmununu*” [93, s.66] məhz qarşılıqlı əlaqədə üzə çıxarmağın zəruriliyini qeyd edir.

Poralməx – 1. halı, vəziyyəti dəyişmək. 2. “pisləşmək (havaya aid)” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işlənir. – *Söz ağzımnən çıxar-çıxmaz qız poraldı; – Hava da pora:ldı, da: gidəmmərox*. Şivədə “halı, vəziyyəti dəyişmək” çalarındakı *porzaldı* fonetik şəklinin daha çox işlək olduğu müşahidə edilir. – *Sə:η sözünnən so:ra da: da porzaldı*. Çoxmənalı feilin mənə çalarlıqları sözün canlı və yaxud cansız isimlərlə münasibətlərində reallaşa bilir, yəni söz ilkin mənada insan anlayışı ifadə

edən konkret isimlərlə münasibətdə “halı dəyişmək” mənasını bildirir. Törəmə mənada abstrakt məfhumu ifadə edən cansız isimlərlə işlənir.

Seyxaşmax – 1. sakitləşmək; 2. “seyrəlmək” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işlək olan alınma sözlərdəndir. – *Ara seyxaşan kimi gidərsən*; – *Qo:um-aqrəba seyxaşan kimi gidərox*. *Səyxaş* “sakitlik” mənasında şərq şivələrində işlək olan fars mənşəli sözlərdən hesab edilir [110, s.82].

Şinəmax (Ş.) – 1. dayanıb durmaq; 2. üzə durmaq; 3. vecinə almamaq, qulaq ardına vurmaq, əhəmiyyət verməmək; 4. üzə baxaraq şit-şit gülmək mənə çalarlıqları – hərəkət oxşarlığı baxımından – metaforlaşma əsasında yaranmışdır: – *Üzümə şiniyif durur* (Ş.).

Tərsişmək – 1. düşməncə münasibət bəsləmək; 2. “əksinə, ziddinə çıxmaq” mənalarında Zaqatala rayonu şivəsində işlənən hal-vəziyyət bildirən çoxmənalı feillərdəndir.

Tililəmək – 1. döymək, əzişdirmək; 2. “daşa basmaq” mənalarında Zaqatala rayonu şivəsində işlənir, hərəkət oxşarlığı baxımından metaforlaşan feillərdəndir. Əsas və törəmə mənalarda işlənən söz tabe sözün ismin təsirlik halı ilə əlaqələnməsini tələb edir.

Bölgə şivələrində metafor əsasında yaranan tərkibi feillər də müşahidə olunur:

O:sallığ eləməx' – 1. səhlənkarlıq etmək; 2. “tənbəllik etmək” mənə çalarlarında Oğuz rayonu şivəsində işlənən polisemantik feildir.

Tə:r: tə:r eləmək (Şəki) – 1. küsmək; 2. incimək. Hal-vəziyyəti ifadə edən çoxmənalı sözün əsas və törəmə mənalarına diqqət yetirdikdə, həmin mənaları birbirindən fərqləndirmək baxımından çətinliklər özünü büruzə verir [93, s.67]. – *Sözü diyən kimi tə:r elədi, getdi*.

Şimal-qərb bölgəsinin şivələrində qismən də olsa, **başqa nitq hissələrinin çoxmənalılığı** özünü göstərir:

Zərfin müxtəlif mənə növlərinə malik olması (tərzi-hərəkət zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, kəmiyyət zərfləri) həmin nitq hissəsinə məxsus çoxmənalı sözlərin strukturuna aid olan variantların müxtəlifliyinə, fərqli semantikasına gətirib çıxarır.

Biləsingə – 1. həddən ziyadə çox; 2. “bacardıqca” mənalarında Qax rayonu şivəsində işləkdir. Məna növünə görə kəmiyyət bildirən *biləsingə* zərfində 1. “iş icrasının normadan artıq”, 2. “bacaran qədər” çalarlıqları vardır.

Şurullayı – 1. boş-boşuna; 2. “avara, bikar” mənalarında Oğuz rayonu şivəsində işləkdir. – *Şurullayı çıxıb özün getdin; – O, şurullayının biridi* [10, s.475]. Tərzi-hərəkət bildirən bu zərfin “*başqa nitq hissələri ilə çarpazlaşma və ya kəsişmə halları da özünü göstərə bilir*” [93, s.162]. Belə ki, zərfin məna növləri və sifətlər arasında çarpazlaşma halları özünü göstərə bilər. Bu mənada *şurullayı* sözü leksik-semantik cəhətdən xarakterikdir.

Zor – 1. çox; 2. “yaxşı” mənalarında Şəki şivəsində işlənir. Sifətin yalnız zərflə yox, həmçinin əsas nitq hissəsi olan sayla “kəsişmə halları” mümkündür. Sifətlə zərfin; sifətlə sayın əlaqələri təqribən eyni şəkildə formalaşır.

Ça:lı – 1. ərzində, müddətində; 2. “qədər” mənasında Oğuz rayonu şivəsində işlənən çoxmənalı sözlərdən biridir. – *Burdan Göyçaya Nuxa ça:lı olar* [10, s.87]. Leksemin məna çalarlığını kontekstin daxilində ifadə etməsi polisemantik sözün hər hansı nitq hissəsinə aid olmasından asılı deyil: “*Sözlərin ayrı-ayrı məna çalarlıqlarının aktuallaşması üçün semantik kontekstual şəraitin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Semantik kontekst dedikdə çox vaxt təbiətə bir-birindən fərqli olan dil hadisələri nəzərdə tutulur. Buraya sözlərin leksik birləşmə imkanları, cümlə daxilindəki sintaktik birləşmə yolları və s. daxildir*” [93, s.162].

Beləliklə, çoxmənalı sözlər eyni səs kompleksinə və ümumiləşdirmə nəticəsində yaxın məna çalarlarına malik sözlər olub, bölgə şivələrində olduqca işləkdir. Ədəbi dil və şivələrdə işlənməsindən asılı olmayaraq polisemantik sözlər nitq hissələrinə aidliyinə, məcazlaşma növlərinə görə bir-birindən fərqlənir, hətta məna çalarları baxımından müxtəliflik təşkil edir. Nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, çoxmənalı sözlərin leksik-semantik kateqoriyalardan olan sinonimlərin [82, s.60] və omonimlərin [111, s.85] yaranması baxımından böyük önəmi vardır.

2.2. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində omonimlər

Omonimlər çoxmənalı sözlər kimi eyni fonetik tərkibə malik olsalar da, tamamilə müxtəlif mənaları ifadə edir. Deməli, omonimlər şəkildə eyni, mənaca müxtəlif olan sözlərdir. Amma “*omonim sözlərin semantik bərabərliyi sabit deyildir; müəyyən qrammatik və fonetik şəraitlə əlaqədar əmələ gəlir və onun çərçivəsindən çıxan kimi omonimlik xüsusiyyətini itirir*” [34, s.15].

Omonimlər eyni və müxtəlif nitq hissəsinə aid ola, hətta mənşəyi etibarilə də fərqlənə bilər. Bu xüsusiyyətlərinə əsasən omonimlər leksik, leksik-qrammatik, qarışıq omonimlərə bölünür [48, s.44; s.54].

1. Leksik, yəni eyni nitq hissəsinə aid olan omonimlər, əsasən, çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin öz kəsb etdiyi mənadan uzaqlaşaraq müstəqim mənə qazanması nəticəsində əmələ gəlir. Bu baxımdan omonimləri yaranması etibarilə iki əsas qrupda qruplaşdırmaq olar: 1) Çoxmənalılıqdan yaranan omonimlər; 2) Təsadüfi səs uyğunluğu nəticəsində yaranan omonimlər

Polisemantik sözlərin əlavə mənalarından birinin əsas mənadan uzaqlaşaraq müxtəlif məfhum ifadə etməsi nəticəsində əmələ gələn və şimal-qərb şivələrində işlək olan leksik, yəni bir nitq hissəsinə aid olan omonimlərə diqqət yetirək:

Axda I (Ş.) – 1. toxumsuz (tut); 2. çərdəyi çıxarılmış (zoğal). – *Bizdə zoğalnan pişirilən aşa axda pilo: diyillər. Axda II* (Ş.) – seçmə. – *Sümbül seçif alınan toxuma axda toxum diyillər* [10, s.17]. Hər iki omonim əsas nitq hissələrindən olan sifətə aiddir və onların sintaktik vəzifələri də eynidir.

Atağar I (Ş.) – ağac adı. *Atağar II* (Zaq.) – alçaq ağaclı meşələr. Leksik vahidlər qrammatik baxımdan isimlə ifadə olunmuşdur. Ümumi qrammatik mənasına görə isimlərə aid olan omonimlər Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində çoxluq təşkil edir.

Azişmax I (Ş.) – azmaq. *Azişmax II* (Ş.) – huşunu itirmək. Şimal-qərb şivələrində qrammatik mənə baxımından feil kimi əsas nitq hissələri ilə ifadə olunmuş omonimlər də işləkdir.

Bağır I (Ş., Q.) – qaraciyər. – *Bağır kavavı yaxşı olur* (Ş.) [10, s.35]. *Bağır II* (Ş.) “ürək, qəlb” mənalarını ifadə edir: – *Bağrım yarıldı*. Bu söz *bağır* fonetik şəkildə özbək dilində “ciyər, qaraciyər, döş, döş qəfəsi, ürək (məcazi), sinə (məcazi), qucaq, dağın ətəyi” çalarlıqlarında çoxmənəlilik kəsb edir [78, s.81]. *Bağır* Vaqifin əsərlərində işlək olmuş sözlərdəndir: *Səndən ayrı bağrım kababa dönmüş, Yıxılmış dil şəhri xəraba dönmüş* [90, s.42]. Fikrimizcə, leksik vahidlər çoxmənəli sözün semantik cəhətdən parçalanaraq tamamilə yeni mənə qazanması ilə əlaqədar omonimləşmişdir.

Balba I (Ş., Oğ., Zaq.) // *balva I* (Ş.) – yeyilən yabanı bitki adı. – *Geyim, heyətdən birəz balva denniyim* (Ş.). *Balba II* (Ş., Zaq., Q.) // *balva II* (Ş.) “balva bitkisi, müxtəlif göyərti, düyü, yağ, yumurtadan hazırlanan duru xörək” mənəsində işlədilir: – *Balva pişircağam, yumurta geti* (Ş.).

Çoxmənəli sözlərin parçalanaraq tamamilə yeni, müstəqil mənə və ya məzmun kəsb etməsi ilə bağlı semantik proses (omonimləşmə) özünü yuxarıdakı nümunələrin əsasında büruzə verir: *Balba* // *balva* adlandırılan “bitki” və “eyni bitkidən hazırlanan xörək” müəyyən yaxınlığı olan məfhumları ifadə etməsi ilə həmin omonimlərin eyni mənşəli olmasını təsdiqləyir.

Cumbul I (Ş.) – topa, yığın. – *Bi cumbul gilası əlimizə tutdurdu. Cumbul II* (Ş.) – damcı. – *Gözünnən cumbul-cumbul yaş axıtdı*.

Daqqa I (Ş.) “qaragül dərisindən papaq” mənəsində işlənir: – *Daqqa papaxların hindi qiyməti yoxdu, heş tapbax da olmur*. B.Əhmədova görə, *daqqa* sözünün qədim kökü *daq* kəlməsidir; “qab” mənəsində işlədilib və çanaq kimi ölçü vahidi olub. İndi həmin kəlmə şəkilçiləşmiş formada *bardağ, cürdək* kimi sözlərdə müşahidə olunur. Parağın forması daqqaya oxşadığından (yəni “овальный” olduğundan) daqqapapaq kəlməsi meydana çıxıb [35, s.107].

Daqqa II (Ş., Oğ., Q.). – 1. buğda, arpa saxlamaq üçün taxtadan, ağacdan hazırlanmış qab, çəllək (Ş., Q.); 2. taxılölçən qab (Ş., Oğ.). – *Daqqada naxarta buğda olar?* (Ş.); – *Daqqaya ne olsa qoyurdular* (Q.); – *Daqqeynan keşmişdə taxıl ölçərdix'* (Oğ.) [10, s.111]. Göründüyü kimi, eyni fonetik tərkiblə ifadə olunmuş digər sözlərdə

“qab, ölçü” mənası öz əksini tapır. Ehtimal edə bilərik ki, sözlər çoxmənalılıqdan semantik parçalanma nəticəsində yaranmışdır.

Çoxmənalı sözlərin məna əlaqələrinin qırılması nəticəsində yarandığı ehtimal olunan *dalda I sözü* Şəki şivəsində “əşyalar qoyulan və görünməyən yer” anlamında işlənir. Oğuz şivəsində də yaxın mənanı “gizli, məxfi yer” ifadə edir. *Dalda II* (Q.) – külək, yağış, gün tutmayan yer. – *Yeydə daldada uturanda isdi güc eləmiy* (Q.). *Dalda III* (Bal.) – “eyvan” mənasını ifadə edir. – *Daldanın yuxarı başında böyük bir usdol açılmışdı* (Bal.) [10, s.112].

Doqqaz I (Oğ.) “çəpər” mənasındadır. *Doqqaz II* Şəki şivəsində “küçənin əvvəli, döngə” mənasında işlək olub, Qax şivəsində də təqribən yaxın mənanı “kənd küçəsi, əsas yoldan məhəllələrə ayrılan yol” mənasını ifadə edir. “Çəpər” anlamlı *doqqaz I* (Oğ.) və “kənd küçəsi, əsas yoldan məhəllələrə ayrılan yol” mənasındakı *doqqaz II* (Ş., Q.) eynimənşəli omonimlərdəndir. “Döngə” anlamlı *doqqaz* sözünün əslində dönmək feili ilə bağlılığını güman edən B.Əhmədov sözün mənasını “əsas yoldan həyətə burulan balaca yol” kimi izah edərək fonetik şəklini müəyyənləşdirir: Döngər → döngəz → doqqaz [35, s.129].

Gəm I (Q.) – çox balaca və darısqal otaq. *Gəm II* (Q.) – toyuq hini. *Gəm III* (Q.) “tövlənin bir küncündə körpə buzov saxlamaq üçün düzəldilən yer” mənalarında eyni mənşəli omonimlərdəndir.

Xayatu I (Q.) – baramadan ayrılan sap. *Xayatu II* (Q.) “ipək parça növü” mənalarındakı omonimləri semantik omonimlər hesab olunur. Bu cür semantik omonimlər çoxmənalılıqdan törəmişdir, mənşə baxımından eynidir.

Xıcov I (Q.) – kösov. *Xıcov II* (Q.) – ağac növü.

İynə I (Zaq., Q., Bal.) – corab mili. *İynə II* (Zaq., Q.) – tütün düzmək üçün istifadə edilən şiş [22, s.96].

Kalafa I (Oğ.) – tövlə, ev tikmək üçün və ya başqa məqsədlə qazılmış yer. Oğuz rayon şivəsində *kalafa* sözünün “tövlə, ev tikmək üçün və ya başqa məqsədlə qazılmış yer” mənasında işlənməsini qərb xüsusiyyəti hesab etmək olar, belə ki, söz Basarkeçər, Çənberək, Qarakilsə, Qazax, Tovuz, Kəlbəcər, Füzuli, Şuşa, Zəngilan,

Ağcabədi şivələrində eyni mənada işlənir. *Kalafa II* (Oğ.) – çökək, çuxur yer [10, s.241].

Qart I (Q.) – lovğa. – *Qart-qart danışma!* *Qart II* (Ş.) – çoxbilmiş. – *Qart arvatdı elə bil.*

Qənəd I (Ş.) – vərəq. – *Ho dəfdərdən bi qənəd cır ver da!* *Qənəd II* (Ş., Oğ., Zaq.) – göyerti yarpağı. – *Reyhə:n bi qənədinən qopar gəti.* *Qənəd III* (Ş.) – qol [64, s.206]. Yəqin ki, “vərəq” anlamlı *qənəd I*, “göyerti dənəsi” mənasındakı *qənəd II* omonimləri bütöv-hissə mənə münasibətləri baxımından əvvəlcə çoxmənalı söz kimi işlənsə də, sonra mənələrdən birinin müstəqil mənə kəsb edərək omonimləşməsi hesabına formalaşmışdır.

Qurqa I (Zaq.) – qoza (palıd ağacında). *Qurqa II* (Zaq.) – çəyirdək

Quzuqulağı I (Ş.) – yeməli göbələk növü. *Quzuqulağı II* (Zaq) – turşəng

Ləmbə I (Oğ.) – kiçik ot topası. *Ləmbə II* (Ş., Zaq.) – keçilməz kolluq, cəngəllik.

Moda I (Oğ.) – iri (qoz). Şəki şivəsində də işlək olan *moda* sözü “iri” mənasında işlənir. V.Aslanov tədqiqatlarında sözün *mədə* fonetik şəklini göstərərək “peyvənd, sağlam, iri, ətli-canlı” mənələrində canlı və cansız isimlərə aid olduğunu vurğulayır: “*mədə qoz – peyvənd qoz, moda-moda adamlar – yekəpər adamlar*” [7, s.101]. *Moda II* (Q.) – çoxyeyən.

Sünəx' I (Ş.) – nəfsini saxlaya bilməyən, hər şeyə tamah salan. *Sünəx' II* (Oğ.) – iradəsiz.

Şadara I (Ş.) – qum ələmək üçün dəmir tor [22, s.165]. *Şadara II* (Bal.) – susəpən. *Şadara* sözü ədəbi dildə “buğdanın, arpanın zibilini təmizləmək üçün xəlbir” mənasını ifadə edir [13, c.4,180]. İfadə etdiyi funksiya və vəzifəsi etibarilə yaxınlıq təşkil edən *şadara* görünür ki, çoxmənalılıqdan törəmişdir. Ə.Dəmirçizadə *şadara* sözünün semantikasına aydınlıq gətirərək qumun, torpağın irisini xırdasından ayırmaq, təmizləmək məqsədilə istifadə olunduğunu bildirir və güman edir ki, sözün ikinci hissəsi, yəni “dara” ünsürü “dərmək, daramaq” (yəni “dərrib-arıtmaq”) sözündəndir. Müəllif sözdəki “şa” ünsürünün isə Azərbaycanın Alban adlanan ərazisinin tayfa dil xüsusiyyətlərini özündə saxlayan udin dilində “qum, toz”

mənasında işləndiyini göstərir və belə qənaətə gəlir ki, şadara “qum, torpaq təmizləyən” mənasında şa-dərə şadara şəklində formalaşmışdır [31, s.60-61].

Şortdamax I (Zaq.) – boş-boşuna gedib-gəlmək; 2. at kimi tullana-tullana yerimək. *Şortdamax II* (Zaq.) – narahat yerişlə getmək, qaçarkən sağrısı atılıb düşmək <ata aiddir>.

Şüvər I (Oğ.) – evin tiri. *Şüvər II* (Bal.) – şax və ya kol-kosdan düzəldilmiş çəpər. Omonimlərin çoxmənalı sözün mənalari arasındakı əlaqələrin itməsi hesabına yaranması faktı burada da özünü doğruldur.

Tamata I (Ş.) – divarla döşəmə arasına vurulan taxta haşiyə. – *Tamata vurullar ki, taxdaların arasınnan so:x keçməsin*. *Tamata II* (Oğ., Zaq.) – evin üstündə kirəmiti saxlayan uzun taxta. – *Tamata sınıb, kirəmit yerə tökülüb* [10, s.479].

Tarax (Ş., Q.) – insanın kürəyi (bədən üzvü kimi). – *Hələ də tarağım sızilliyir* (Ş.). *Tarax II* (Oğ.) – dırmıq. – *Soğanı, tarax diyirix' unnan taraxliyif, toxumu səpirix'* [10, s.481].

Təntimax (Ş.) – tələsmək. – *Özo: təntitmə, yavaş-yavaş gəl*. *Təntimax II* (Ş., Q.) – çaşmaq, özünü itirmək, nə edəcəyini bilməmək. – *Özo:zu təntitmiyin, hər şey yavaş-yavaş düzəlcax*.

Təvlə I (Ş.) – külqabı. – *Təvlə:n bura gəti, siqaret çəkicəm*. *Təvlə II* (Ş.) – mürəbbəqabı.

Tur I (Zaq.) – sızacaq. *Tur II* (Zaq.) – ağacın gövdəsində əmələ gələn şiş, fir.

Tünükə I (Ş.) – yoxsul, kasıb. Söz *tolongī* fonetik tərkibində isim və sifət kimi “yoxsul” və “dilənçi” mənalalarında fars dilində işlənilmişdir [120, s.224]. *Tünükə II* (Ş.) – nəzəri cəlb etməyən, babat.

Türx'man I (Oğ., Q.) – həyasız. *Türx'man II* (Oğ., Q.) – qaraçı. Sözlərin çoxmənalılıqdan yaranması, çoxmənalı sözün ifadə etdiyi mənalari arasındakı əlaqələrin qırılması nəticəsində meydana gəlməsi güman edilir. Polisemantik sözün əsas və əlavə mənalari arasındakı əlaqənin zəifləməsi, differensiallaşması ancaq inkişaf prosesi nəticəsində mümkündür [48, s.45].

Uçummax (Ş.) – həyəcandan, soyuqdan, xəstəlikdən titrəmək. – *Uşax qorxusunnan uçum-uçum uçunurdu. Uçummax II* (Oğ.) – yellənmək. – *Gəl bir uçunax* [10, s.515].

Uğunmax I (Q.) – təəssüflənmək, təəssüf etmək. *Uğunmax II* (Q.) – həyəcandan boğulmaq. Hər iki omonimin mənaları arasındakı müəyyən dərəcədəki yaxınlıq onların çoxmənalı sözlərin semantik mənaları arasındakı əlaqələrin itməsi hesabına yaranmasını deməyə əsas verir. S.Cəfərov bu tip omonimləri əmələ gəlmə baxımından **daxili** omonimlərdən biri hesab edir [28, s.21].

Vayxır I (Ş.) – işsiz gəzən, avara. – *Vayxırın biridi, heş yerdə işdəmiyi. Vayxır II* (Oğ.) – qocalıb haldan düşmüş, çox qocalmış. – *Bir vayxır camışım var, südü-zadı olmur* [10, s.531].

Üzdəməx' I (Ş.) – seçmək, seçib götürmək. – *O, armıdı üzdəməy isdədi, mən qoymadım* [10, s.527]. *Üzdəməx' II* (Ş.) – qaymağını yığmaq. – *Sütü üzdiyif qoytdı hora.*

Yalax I (Ş., Q.) – ayaq dingində çəltik tökübdə döyülən çuxur yer. *Yalax II* (Zaq.) – toyuğun yumurtladığı çuxur yer. *Yalax III* (Zaq.) – dəyirman çarxının gözləri.

Bölgə şivələrində işlənən bu leksik vahidlər çoxmənalı sözün semantik cəhətdən parçalanaraq tamamilə yeni mənə qazanması ilə əlaqədar omonimləşmişdir. Təbii ki, bu cür omonimlər dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan sözlərdir və uzunmüddətli tarixi proses nəticəsində semantik parçalanmaya məruz qalmışdır [48, s.45].

Çoxmənalılıqdan törəyən və təsadüfi səs uyğunluğunun nəticəsində əmələ gələn omonimlər yaranma üsuluna görə leksik yolla əmələ gələn omonimlərdən hesab olunur.

Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində çoxmənalı sözlərin semantik təbəddülatı nəticəsində formalaşan eynimənşəli omonimlərdən başqa, təsadüfi səs uyğunluğuna əsaslanan müxtəlif mənşəli omonimlər sayca çoxluq təşkil edir. Belə omonimlər arasında semantik cəhətdən əlaqə yoxdur.

Badax I (Zaq.) – mis qab. *Badax II* (Ş.) – badalaq. – *Hora bax, ma: badax gə:r.*

Bağma I // boğma II (Zaq.) – qarğıış. *Bağma II // boğma II* “evin üstündə eninə düzülən ağaclar” mənələrindədir [105, s.11].

Bələgir I (Oğ.) – öz xeyrini güdən. *Bələgir II* (Ş.) – tənbel, özünü işə verməyən.

Budamax I (Ş.) – qurumuş budaqları kəsmək. – *Atam eşix'də ağaşdarı budi:yir.* *Budamax II* (Ş.) – döymək, vurmaq. – *Uşağı budi:yif gəldim.* *Budamax III* (Q.) – parçalayıb yemək, kobud şəkildə yemək, gözünə təpmək. – *Vallah, elə buduyurdu, elə bil, daldan alamançı gəliy* [10, s.65].

Cecə I (Zaq.) – alma çəyirdəyi. *Cecə II* (Zaq.) – göy soğan.

Curumbul I (Oğ.) – gavalı növü adı. *Curumbul II* (Oğ., Q.) – 1.paltarsız; 2. qabıqsız (qoz, fındıq).

Çalvadar I (Ş.) – yarıtmaz (adam). – *Hunnan xeyir gözdəmə, çalvadar adamdı.* *Çalvadar II* (Oğ.) – xörək növü. – *Çalvadar habı kələm dolması kimi şeydi* [10, 88].

Çənbərə I (Ş., Oğ., Zaq., Bal.) – arabanın və ya xışın qolunu boyunduruğa birləşdirən qayış və ya zəngir. *Çənbərə II* (Zaq.) – dəhrənin sapına keçirilən dəmir halqa.

Çənbərə I (Ş., Bal.) – arabanın və ya xışın qolunu boyunduruğa birləşdirən qayış və ya zəngir. *Çənbərə II* (Zaq.) – motalın ağzına dairəvi şəkildə tikilən çubuq.

Çərəkə I (Ş.) – bağlama, top. – *Çərəkə bağlı:f satardılar ipəyi.* *Çərəkə II* (Ş.) – xırda, kiçik odun parçaları.

Çüy I (Zaq., Ş.) – paz, çüy. B.Əhmədova görə, “çüy üy (buğum, oynaq) kəlməsi ilə eyni kökə malikdir. Hər ikisi birləşdirmə, bərkitmə anlamı ilə bağlıdır. Çüy ağacdən hazırlanan və deşiyə geydirilən mıx deməkdir” [35, s.309]. *Çüy II* (Zaq.) – göyərək qalxmış soğanın ucu. Təsadüfi səs uyğunluğu nəticəsində yaranan omonimləşmə prosesində fonetik və morfoloji amillər də mühüm rol oynayır [48, s.46].

Davan I (Ş.) – araba təkərində şin geydirilən qövsvari ağac hissə. – *Arava:n davanı sınıtdı.* *Davan II* (Ş.) – tütün bitkisinin kökə yaxın yarpaqları. – Omonimlər ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın adını bildirir.

Əşməngi I (Q.) – görməmiş. *Əşməngi II* (Q.) – qanmaz. *Əşməngi III* (Zaq.) – yaltaq. – Göstərilmiş leksik vahidlərin hər üçü əsas nitq hissələrindən sifətə aid olsa da mənalar arasında əlaqə hiss olunmur.

Hil I (Ş.) – qadınların boyunlarına bağladıkları romb şəkilli qızıl boyunbağı. *Hil II* (Ş.) – kələk. Omonimlər təsadüfi səs uyğunluğu nəticəsində yaranmışdır, tamamilə müxtəlif mənşəli sözlərdir.

Xal I (Q.) – pencək. *Xal II* (Q.) – çayın kənarında çimmək üçün düzəldilən gölməçə. Müxtəlif əşyalar eyni fonetik tərkiblə ifadə olunsada, hər iki əşya bir-birindən istər formasına, istərsə də funksiyasına görə fərqlənir.

Xardali I (Q.) – duru palçıq. *Xardali II* (Q.) – pendir ovuntusu – eyni nitq hissəsinə aid olan leksik omonimlərdəndir.

Xirsək I (Q.) – kirşə. *Xirsək II* (Q.) – saçaqlı palaz.

İşgil I (Ş., Oğ.) – boyunduruğu arabanın qollarına bərkidən ağac. *İşgil II* (Q.) – kəmərin qaşığı.

Kan I (Zaq., Q. - İlisu) – üstündə xəmir yoğurulan taxta. *Kan II* (Oğ.) – 1. eyvanın sütunlarının altına üfüqi şəkildə qoyulmuş taxta parçaları; 2. suyun ətrafa axmaması üçün arxın kənarlarına qoyulan ağac parçası. *Kan III* (Q.) – çəlləyin dibi. *Kan IV* (Q.) – ilan qabığı.

Kən I (Q.) – ilan qabığı. *Kən II* (Zaq.) – döşəmənin altına qoyulan tir.

Keşgal I (Q.) – kiçik arx. *Keşgal II* (Zaq.) – bir hektardan artıq olan sahə, yer.

Kitil I (Ş.) – tut ağacının xırda zoğu. *Kitil II* (Q.) – xəmir məmulatı.

Kuva I (Q.) – daş, daş parçası. *Kuva II* (Q.) – kif.

Künə I (Ş.) – yumurtanın yastı tərəfi. – *Murtanın künə tərəfini çö:r dö:şax*. *Künə II* (Ş., Q.) – tut ağacındakı zoğun yarpaqlarını barama qurdu yedikdən sonra qalan ağac hissəsi. – *Baramã: denniyənnən sora künə: yandı:rıx* (S.). *Künə III* (Oğ.) – xışın gavağın taxılan yeri. – *Xış dəmirini xış künəsinə keçirillər* [10, s.267].

Qada I (Ş., Zaq.) – qardaş. *Qada II* (Q.) – aşıq <sümük>.

Qaj I (Ş.) – kiçik arx. *Qaj II* (Oğ.) – əkilmiş sahədə şırımlar arasında qalmış xam yer, şumlanmamış yer.

Qav I (Q.) – otlardan hazırlanmış revmatizm dərmanı. *Qav II* (Q.) – içi ovulmuş ağac.

Qaynax I (Q.) – bulaq, çeşmə. *Qaynax II* (Q., Zaq.) – bıçaqitiləyən daş.

Qıca I (Q.) – gəndalaş. *Qıca II* (Ş.) – qərzək.

Qırım I (Ş.) – cari görünüş, görkəm. – *Qırımınnan görünür*. *Qırım II* (Ş., Oğ.) – meyl, həvəs, fikir, məqsəd.

Qızılçix I (Ş.) – itburnu kolu. *Qızılçix II* (Ş.) – qızılça kimi yoluxucu-infeksiyon xəstəlik. – *Uşax qızılçix çıxardıtdı*. Söz eyni mənada Təbriz dialektində də işləkdir [80, s.163]. Bu leksik vahidlər də şimal-qərb şivələrində işlənən eyni nitq hissəsinə aid leksik omonimlərdən hesab olunur.

Qod I (Zaq.) – qarğıdalı qıçası. *Qod II* (Bal.) – zibillik.

Qo:x I (Oğ.) – camaxatan (yorğan-döşək yığılan yer). *Qo:x II* (Oğ.) – taxta kəpəyi.

Qonc I (Q.) – qönçə. *Qonc II* (Oğ.) – evin divarları üstünə qoyulan ağac.

Qota I (Zaq.) – iy. *Qota II* (Zaq.) – sütun.

Qucur I (Zaq.) – künc. *Qucur II* (Q.) – budaq.

Ləngər I (Q.) – mis sini. *Ləngər II* (Zaq.) – kəndirbazların öz müvazinətini saxlamaq üçün istifadə etdikləri uzun ağac.

Löyün I (Ş.) – görünüş. – *Ho löyündə qava:ma çıxdın*. *Löyün II* (Oğ.) – adət. – *Yerin löyününə pişmiş hərə bir cür pişirir* [10, s.339]. Şəki şivəsində *löyün* sözünün “görünüş” anlamında işlənməsini qərb xüsusiyyəti hesab etmək olar, belə ki, qərb ləhcəsinin Qazax və Gədəbəy rayon şivələrində *löyün* leksik vahidi “görünüş” mənasında işlənir [10, s.30].

Mağar I (Oğ.) – 1. toy məclisi; 2. toy məclisi keçirmək üçün qurulmuş alaçıq; 3. oğlan toyu; 4. evlənən oğlana qohumlarının verdiyi hədiyyə. *Mağar II* (Zaq.) – şırım (əkində).

Mancılıx I (Zaq.) – armud növü. *Mancılıx II* (Ş.) – baramanı döyüb sap açan dəzgah.

Modux I (Ş.) – ipək sap çarxları. *Modux II* (Q.) – arabada oxu saxlayan hissə.

Muvax I (Q.) – mülayim (hava). *Muvax II* (Ş.) – bol.

Pasalax I (Oğ.) – gödəkboylu. *Pasalax II* (Q.) – bacarıqsız.

Porsumax I (Zaq., Q.) – qızarmaq. *Porsumax II* (Zaq.) – qızcırmaq (söz, əsasən, yara haqqında işlənir [53, s.75]). *Porsumax III* Şəki şivəsində “incimək” anlamını ifadə edir: – *Qız əməlli porsiytdi*.

Rəki I (Q.) – daranmış əl boyda yun. *Rəki II* (Q.) – tütün qurudulan yer.

Satıl sözü Şəki şivəsində “vedrə kimi uzunsov qab” mənasındadır, adətən su, süd, isti sulu xörək saxlamaq üçün istifadə edilir. Dərbənd dialektində də *satıl* yaxın mənada – 1. qulplu suqabı; 2. qulplu mis qazan [8, s.278] anlamlarında işləkdir. *Satıl II* (Ş.) – 1. kəsici əşyaları itiləmək üçün polad alət; 2. çaxmaq daşından od almaq üçün polad alət. *Satıl III* (Zaq.) – cəftə.

Sel I (Bal.) – paltar qurutmaq üçün kəndir. *Sel II* (Bal.) – tələnin bərkidildiyi ağac.

Sibə I (Bal.) – çay daşqınının qarşısını almaq məqsədilə qurulan bənd. *Sibə II* (Q.) – porsuq yuvası.

Singir (Ş.) – evin divarlarına vurulan tərkibi torpaqdan ibarət üzlük (divar kağızını əvəz edir). – *Öylərin duharrarı da singirdəndi, havası da təmizdə*. *Singir II* (Q.) – bud əti.

Süleysin I (Zaq.) – 1. acgöz; 2. qarınqulu; 3. tamahkar. *Süleysin II* (Bal.) – arıq (adam).

Şəkkə I (Q.) – hissə, tərəf. *Şəkkə II* (Q.) – nəsil, tirə.

Şəl I (Oğ.) – yarpaq. *Şəl II* (Oğ., Ş.) – lobyə bitkisinin yanına basdırılan uzun ağac.

Şəltə I (Ş.) – hiylə. – *Şəltəsi işdi:r diyəsən*. *Şəltə II* (Ş.) – balıncın tükkeçirməz üzlüyü. – *Şəltələ:r çıxart ver yu:cam*. *Şəltə III* (Ş.) – qız evinə nişan aparılan gün. – *Şəltə qız öyünə parça aparan günə diyillər* [10, s.462].

Şəti I (Ş.) – yaltaq. – *Ho bi şətid ki..* *Şəti II* (Oğ.) – pinti, səliqəsiz. – *Mənim şəti adamnan xoşum gəlməz* [10, s.464].

Şundul (Ş.) – yüngülxasiyyət, ağıldan yüngül. – *Çox da şundul olma, cama:tn gözü səndədi, fikir ve:rir*. *Şundul II* (Ş.) – avara, işsiz gözən, boş-bikar. – *Şundul-şundul gəzir, nağarsın?*

Tomar I (Q.) – kitab. *Tomar II* (Zaq.) – meşədə kollardan təmizlənib açılmış sahə. *Tomar III* Şəmkir şivəsində “kol-kos” mənasında işlənir.

Tompuz I (Ş.) – döyənək. *Tompuz II* (Ş.) – mahmız. *Tompuz III* (Ş.) – çomaq, dəyənək [22, s.184].

Tutma I (Ş.) – tərəvəz turşusu. – *Yimax yi:r, birəz tutma da geti, yimağın ötürsün. Tutma II* (Ş.) – dəlilik. – *Helə bil tutması var, bi gün həblə olur, bi gün heylə.* – Göründüyü kimi, sözlərin ifadə etdiyi mənalar arasında yaxınlıq nəzərə çarpmır.

Türə I (Zaq.) – 1. çətinlik; 2. təhlükə. *Türə II* (Ş.) – içərisində taxıl saxlamaq üçün ağac kötüyündən və ya taxtadan düzəldilmiş qab.

Ufdan I (Q.) – lovğa. *Ufdan II* (Zaq.) – qəşəng, gözəl.

Urub I (Oğ.) – 25 qramlıq çəki vahidi. *Urub II* (Zaq.) – 0,06 hektar.

Uşqummax I (Ş.) – həvəsində, meylində, istəyində olmaq. – *Uşaxlar da uşqundular ki, gəlsinnər, əmmə gətirmədim. Uşqummax II* (Ş.) – həyəcandan titrəmək. *Uşqummax III* (Oğ.) – güc vermək.

Vut I (Q.) – döngə. *Vut II* (Zaq.) – daş hasarın üstü.

Yaranmax I (Ş.) – yaltaqlanmaq. – *Mən huna yarana-yarana durasiyam ki? Yaranmax II* (Bal). – görünmək. – *Gün kü açıldı, sən gəl, mən də mex'təvin qavağında yaranajıyam* [10, s.541].

Zinzilə I (Oğ.) – çətinlik, ağır şərait. *Zinzilə II* (Ş., Zaq., Q.) – zəlzələ. *Zinzilə III* (Zaq., Q.) – ildırım. *Zinzilə IV* (Zaq., Q.) – dəridə əmələ gələn xəstəlik, ekzema. *Zinzilə V* (Zaq., Q.) – uçurum.

Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində türkmənşəli omonimlər kəmiyyəti etibarilə çoxluq təşkil edir. Leksik yolla yaranan omonimlər qrupunda alınma sözlər də müəyyən rol oynayır. Bu baxımdan, yəni eyni səs tərkibinə malik leksik vahidlərin türkmənşəli və yaxud alınma sözlərdən ibarət olmasına əsasən Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrinin lüğət tərkibindəki omonimlər müxtəlif qruplarda təsnif edilə bilər:

1. Türkmənşəli sözlər hesabına yaranan omonimlər.

Abay I Qax rayon şivəsində “xala” mənasını ifadə edir: – *Abay sizdədi?* (Q.) [10, s.11]. *Abay* sözünün fonetik dəyişmə ilə müşahidə olunan *aba* leksik vahidi “ana” (Q.) mənasındadır, qədim türk sözlərindəndir [135, s.4]. *Abay* qumuq dilində “qadın adı”, “nənəyə əzizləmə formasında müraciət” və birləşmə daxilində – *abay xatın* formasında “gəlini toy evinə ötürən qadın” mənalarında işləkdir [136, s.23]. *Abay* eyni fonetik şəkildə “qayınana” mənasında [114, c.211] Dağıstan dillərində də işlənir. *Abay II* (Ş.) – ləzgi arvadı. – *Abay günündəsən, bi öza: fikir ver da!*

Allanmax I (Ş.) – baş qarışdırmaq; keçinmək. *Allanmax II* (Ş.) – qızarmaq (üzə aid). *Allanmax III* – hiyləyə düşmək, yalana inanmaq [97, c.1, s.139]. *Allanmax III* sözündəki *al* elementi “biclik, yalan, kələk, fənd” mənələrindəki arxaizmdir. Müasir türkmən dilində də *al* sözündə həmin mənə mühafizə edilmişdir [91, s.68].

Daqar I (Ş.) – qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba, kisə. – *Epbeyi daqara dolduruf getdi* [10, s.111]. M.Kaşğari bu sözü *tağar* fonetik şəkildə “içərisinə buğda qoyulan kisə, çuval” mənasında göstərir [66, c.1, s.409]. *Daqar II* (Ş.) – acı istiot. – *Daqarı xöreyə töküllər* [10, s.111]. *Daqar III* (Ş.) – qısaboy. – *Daqar bizdərdə halçaxboy adama diyərix* [10, s.111].

Çimgə I (Zaq., Oğ. – Mux.) // *gimgə I* (Zaq.) “söhbət etmək üçün yığışılan yer” mənasındadır. G.Vəliyeva *gimgə*, *çimgə* fonetik şəkillərini mənşə etibarilə M.Kaşğarinin lüğətindəki “xəbərçilik, çuğulluq etmək” anlamında *çimğuqlan* feili ilə bağlayır: “*Hər iki leksik vahiddə (çimgə-çimğuqlan) kökün çim olduğu şübhə doğurmur və etimoloji baxımdan türk mənşəli kökdən törədiyini də söyləmək olar. Görünür, tarixən çim kökü sinkretik səciyyə daşmış – həm isim, həm də fel olmuşdur. Deməli, qeydə alınan hər iki söz eyni paradigmaya düşür. Aydınır ki, bir neçə adamın birlikdə etdiyi söhbətin özəyində çuğulluq, məlumat xarakterli xəbərçilik də olur. Yəni söhbətləşənlər kiminsə yaxşısına, pisinə nəsə söyləməli olurlar*” [116, s.58-59].

Çimgə II, *gimgə II* (Ş.) – adamların dəstə, toplu halında yığışmaları. – *Horda bi çimgə yığılmışdılar.* – *Gimgə I* (Zaq.) // *çimgə I* (Zaq., Oğ. - Muxas k.) “söhbət etmək üçün yığışılan yer” və *çimgə II* // *gimgə II* (Ş.) “adamların dəstə, toplu halında

yığışmaları” omonimləri bənzətmə nəticəsində yaranmışdır: *koma* “mənzil”; *koma* “əşya yığını” kimi.

Çiy I (Ş.) – şəh. *Çiy II* (Ş.) – nəm, yaş. *Çiy III* (Ş.) – kobud, yersiz. *Çiy IV* (Ş., Zaq., Bal.) – üzü yığılmış üzsüz süd [105, s.16].

Qadax I (Oğ., Zaq., Bal.) – mıx. *Qadax II* (Ş.) – dəmir yamaq (təknə və ya tabağın çatlamış yerinə vurmaq üçün). “Mıx” mənalı *qadaq* sözünün mənşə etibarilə qırpaq dillərindəki *kada* feilindən formalaşması güman edilir [35, s.71-72].

Qaşqa I (Ş., Zaq., Bal., Bor., Qaz, Tov.) – alın. – *Uşa:ğın qaşqası tamam yarıldı; – Qaşqasınnan vurasan, it kimi gəbərər* [17, s.502]; – *Alma kürən, satma kürən, illah da ki, qaşqa kürən* [17, s.69] – (burada “malın, atın alnında olan ağ ləkə, nişan, tük” mənasında verilmişdir). S.Y.Malovun lüğətində *qaşqa* “istənilən atın alnındakı xal, ləkə, tük” anlamında, çuvaş dilində *xuşqa*, XIII əsr monqol dilində *qalçaq* fonetik şəklində işləndiyi göstərilmişdir [138, s.412]. *Qaşqa II* (Bor., Qaz., Şəm.) – sırtıq. – *Bəsdi, qaşğa uşağ olma* (Bor.); – *Bu nə qaşqa uşaxdı, heç adamın sözünə baxmer* (Şəm.) [10, s.285].

Qın I (Ş., Zaq., Q.) – lobyanın, fındığın yaşıl üst qabığı. – *Sən lovyanın qının təmizdə, mən də hindi gəlirəm* (Zaq.); – *Lövyəni dənəliyif qınını mala verillər, mal yiyir; – Fındıx kal olanda qınının çıxmaz* (Ş.) [10, s.298]. *Qın II* (Ş.) – qab, qəlib, yer (məcazi mənada). – *Sən dəyan, mən sə:n qına: qoycam*. V.V.Radlov *kын* fonetik şəklindəki sözün təxminən yaxın mənada Altay, saqar, şor, türk, uyğur, Azərbaycan, qırğız dillərində işlək olduğunu lüğətində göstərmişdir [142, s.724-725].

Qolçax I (Oğ.) – taxıl biçən və yaxud təndirə çörək yapan zaman qola dolanan parça və yaxud dəri sarğı. *Qolçax II* (Ş.) – gəlincik. – *İqlimə qolçağına don tikir; – Qolçağı balaca uşaxlar öynədir* [10, s.308]. Söz eyni fonetik şəkildə “kukla” anlamında qumuq, qaraqalpaq, türkmən, tatar, uyğur [51, s.85], *kuurçak* fonetik şəklində qırğız [145, s.314], *kuurşak* fonetik şəklində qazax [143, s.305] dillərində işləkdir.

Xırsız (Oğ.) – güclü, qüvvətli. *Xırsız II* (Oğ.) – kobud. G.Vəliyevaya görə, quruluşu etibarilə düzəltmə olan türkmənşəli bu leksik vahidlər *kir* kökündəndir [117, s.36].

İrsiz I (Q.) – qədirbilməz (var-dövlətin). *İrsiz II* (Ş.) – abırsız, həyasız, sırtıq, üzsüz. – *Çox irsiz adamnardı.* Omonimlik təşkil edən bu sözlərin tarixən türk dillərində *ir-* // *irt-* kök derivatları şəklində mövcud olduğunu göstərən G.Vəliyeva sözün qaqauz dilində *irilmää* fonetik şəklində “parça-parça etmək, dağıtmaq, yırtmaq” anlamında işlənməsini əsas gətirərək sözlər arasındakı mənə uyuşmasına işarə edir [116, s.58].

Oxlav I (Q.) – sivri. *Oxlav II* (Q.) – mozalan. Türkmənşəli bu omonim söz, fikrimizcə, çoxmənalı sözdən mənə əlaqələrinin qırılması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Türkiyə türkcəsində işlədilən *sivri sinek* “bataqlıqda yoluxucu xəstəlikləri yayan böcək” mənasını ifadə edir. Mozalan da müxtəlif heyvan bədənində olan mikrob yayan böcək növüdür. Yəqin ki, həmin böcəklərin *oxlav* fonetik şəkli ilə ifadəsi *ox* və ya *oxlovun* uc hissəsi kimi sivri formaya malik neştərinin olması ilə əlaqədardır [127, s.787].

Sığır I (Q.) – inək. *Sığır II* (Q., Ş.) – naxır. Qədim türk sözlərindən olan *sığır* sözünün M.Kaşğarinin lüğətində “xanların xalqla bərabər keçirdikləri ov” və “camış (suw sığırı)” mənaları [66, c.1, s.369] göstərilmişdir. Ə.Ağayev türk dillərində və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *sığır* sözünün ifadə etdiyi mənə və fonetik variantları qruplaşdırmışdır. Müəllifə görə, bu leksik vahid “iribuynuzlu heyvan – buğa, öküz, inək” mənasında işlənir [5, s.181-182]. B.Məhərrəmli *sığır* sözünün nostratik köklərdən biri olduğunu ehtimal edir [77, s.320].

Tabun I (Bal.) – kənd. *Tabun II* (Q.) – at ilxısı. M.Şirəliyevə görə, qazax dilində işlək olan söz rus dilinə də türk dillərindən keçmişdir və “at sürüsü” mənasını ifadə edir [107, s.318]. Çox ehtimal ki, bu leksik vahid “sürü” mənasından yaranmışdır. Məcəzlaşma nəticəsində “tayfa”, sonra “kənd” mənası qazanılmışdır.

Tıncıxmax I (Ş., Oğ., Q.) – ürəyi darıxmaq, havası çatmamaq, tənəgfəs olmaq. – *İstidən tıncıxdım, birəz* (Ş.). *Tıncıxmax II* (Ş.) – bezmək, bezar olmaq, tənəgfəlmək. – *Mə:n tıncıxdırma, heylə qoyuf gedərəm.* M.Kaşğari həmin mənanı “Divanü lüğat-it-türk”də *tunçuktu* fonetik şəklində vermişdir: *ər tunçuktu* “adam tıncıxdı” [67, c.2, s.232].

Oyux I (Ş.) – əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı. *Oyux II* (Ş.) – taxılı, bostanı, meyvəni və s. quşlardan və ya hər hansı zərərvericidən qorumaq məqsədi ilə ağaca paltar geydirilərək düzəldilən müqəvvə. *Oyux III* (Zaq.) – nəsil.

Tülü I (Ş., Oğ., Q.) – oğru. – *Oğru olufdu, ona görə tülü di:llər* (Oğ.). *Tülü II* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) – qadın baş örtüsü, qadınların saçlarını içinə yığdığı torbaya bənzər örtük. – *Bacım tülü geyirdi* (Q.); – *Tülünü ağdan da tikirix', çitdən də* (Ş.) [10, 512]. M.Kaşğari bu sözü *tülfir* fonetik tərkibində vermişdir, “örtü, pərdə, qadın örtüsü” mənasında qumaşdan və ipəkdən tikildiyi göstərilir [66, c.1, s.446].

Uyux I (Q.) “taxılı, bostanı, meyvəni və s. quşlardan və ya hər hansı zərərvericidən qorumaq məqsədi ilə ağaca paltar geydirilərək düzəldilən müqəvvə” mənasında işləkdir. M.Kaşğari bu sözü *oyuk: oyuyq* fonetik şəklində “bostan müqəvvası” mənasında göstərmişdir: *Bardı ərən, konuk körüp kutka sakar, Kaldı yawuz, oyuk körüp əwni yıkar. “Qonaq görüb bunu qut sayan ərənlər getdi, Oyuyq görüb evini yıxan pislər qaldı”* [66, c.1, s.150]. *Uyux II* (Q.) – 1. diqqətsiz; 2. başısoyuyq. *Uyux III* (Zaq.) – uyğun.

Yançı I (Oğ.) – kənar adam. Bu söz Yenisey abidələrində “sərkərdə” anlamında işlənmişdir: *Uri kadaşım, üç künim, kız kadaşım, üç yançı* “Nəsli artıran yoldaşım, üç ardıcılıım, qız yoldaşım, üç hərbi rəis” [95, s.358, 308]. *Yançı II* (Q., Zaq.) – sağdış, soldış.

Yatır I (Zaq.) – tənbel. – *Murtuz lap yatırın biridi* [10, s.543]. Sözü türk mənşəli olduğunu güman edə bilərik. M.Kaşğari divanında “tənbel”, “şəhərdən çıxmayan, müharibə etməyən oğuzlar” mənələrindəki söz və ya ifadələri *yatuk* fonetik şəklilə ifadə etmişdir [68, c.3, s.21]. *Yatır II* (Q.) – odunluq ağac. – *Biliysin ne yatırrar kesmişəm?* [10, s.543].

2. Mənşəyi etibarilə alınma sözlərdən ibarət omonimlər

Ədəbi dildə və ya dialektlərdə işlənilməsindən asılı olmayaraq bütün alınma sözlər kimi omonimlər də bəzən fonetik və qrammatik dəyişikliyə məruz qalır. Bəzən isə bu qəbildən olan sözlərdə qrafik, qrammatik uyuşma və ya dəyişiklik prosesi izlənilmir [101, s.108].

Ayna I (Ş.) – pəncərə. – *Aynala: büyüm sildim, həyindi də yağış yağır. Ayna* mənşəyi etibarilə alınma sözdür, fars dilindəki “güzgü” anlamlı *ayinə* sözüdür [40, s.17]. Fonetik dəyişmə yolu ilə yaranan leksik vahidlərdən hesab olunur: “güzgü” mənasındakı *ayinə* sözü *i* saitinin düşməsi, *ə* saitinin *a* satinə keçməsi ilə *ayna* fonetik şəklini almışdır [48, s.48]. *Ayna II* (Ş.) – əhval-ruhiyyə, övqat. – *Hələ büyüm birəz aynası açıldı.*

Həng I (Q.) – 1. musiqi; 2. toylarda rəqs etmək üçün çalğıçılara verilən sifariş. *Həng II* (Oğ.) – kimi, təhər. Hər iki omonim sözün fars dilindən alınma olduğunu güman edə bilərik. *Həng* nəğmə, mahnı, temp və uyğunluq mənalarında çoxmənalı söz kimi fars dilində işləkdir [40, s.27; s.726].

Xıdıl I (Q.) – 1) qardaşoğlu, bacıoğlu, qardaşqızı, bacıqızı; 2) nəvə. Bu söz saxur və muxax dillərində “qardaşoğlu, bacıoğlu, qardaşqızı, bacıqızı” mənasında işləkdir və mənşəyi etibarilə İber-Qafqaz dillərinə məxsusdur [131, s.205]. *Xıdıl II* sözü Şəki şivəsində “ləzgi uşağına verilən ad” mənasında işlədilir.

Kahal I (Ş.) – könülsüz. *Kahal II* (Q., Bal.) – 1. qaradınməz (Q.); 2. kütbeyin (Bal.). G.Vəliyeva omonimləri “ərəb mənşəli kahil sözünün dialektə fonetik cəhətdən dəyişilmiş forması” hesab edir [117, s.56].

Ləvərə I (Ş.) – çox böyük, həddindən ziyadə iri”. – *Ho:n ləvərə əyaxlarına yaraşır. Ləvərə II* (Oğ.) – 1. “gücsüz, zəif” anlamındakı bu söz İran mənşəli hesab olunur [110, s.39]; 2. tənbel. *Ləvərə III* (Oğ.) – boş, bیکar.

Posdal I (Ş.) – çust. İ.Z.Eyuboğlu sözün mənşəyi etibarilə fars dilinə mənsubluğunu və “qoyunun tüksüz gönündən hazırlanmış yumşaq ayaqqabı” mənasını ifadə etdiyini göstərir [126, s.267]. Türk dilinin Elazığ vilayəti şivələrində “ayaqqabı” mənasında *postal* fonetik variantı işlənir [124, s.302]. *Posdal II* (Ş.) – nimdaş [6, s.116].

Sələ I (Ş.) – nehrənin ağzını bağlamaq üçün nazik dəri. Bu leksik vahid ədəbi dildə “küpə qabların ağzını hermetik bağlamaq üçün təmizlənmiş heyvan qarnının bir parçası” mənasında işləkdir. *Sələ II* (Q.) – çox arıq (ət). *Sələ III* Şəki şivəsində “tökülüntü (paltar)” mənasında işləkdir.

Şatal I (Ş., Oğ., Zaq., Q.) – ayaqqabı əvəzinə geyilən toxunma corab növü. “Corab” mənasında işlədilən bu sözün mənşəyi etibarilə ləzgi və ya avar dilindən keçdiyi ehtimal olunur. M.İslamov leksik vahidin avar dilində “corab” mənasıdakı *şata* [*şatabi*] fonetik şəkildə işləndiyini, altı qalın, uc hissəsinin çıxıntısı olan həmin corabdan, əsasən, ləzgi qadınların istifadə etdiyini göstərmişdir [64, s.196]. *Şatal II* (Q.) – əsgidən düzəldilmiş top.

Uruf I (Ş.) – az vaxt çərçivəsində an, dəqiqə. – *Bi urufdaca hazirliyitdi. Uruf II* (Ş.) “ruh” mənasındadır: – *Heylə eli:r ki, heç urufun da incimir. Uruf* ərəb mənşəli olub, alınma sözlərdə fonetik hadisələr hesabına formalaşan omonimlərdəndir [132, s.113].

Fonetik tərkibcə eyni, leksik mənasına görə fərqli olan bu leksik-semantik söz qrupunun qrammatik məna baxımından səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Ədəbi dildə və digər dialekt, şivələrdə olduğu kimi şimal-qərb şivələrində omonimlər bəzən eyni bir nitq hissəsinə aid olmur. Bu səbəbdən Səki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində işlək olan omonimlərin digər təsnifatı nitq hissələrinə aidliyinə görə aparıla bilər.

1. Leksik omonimlərin eyni fonetik tərkibə, müxtəlif mənaya, eyni nitq hissəsinə aid olması əsas şərtidir. Onlar ya çoxmənalı sözlərin semantik parçalanması, ya da təsadüfi səs uyğunluğu nəticəsində omonimləşir.

2. Leksik-qrammatik, yəni iki ayrı nitq hissəsinə aid olan omonimlər omonimliyin əsas şərtlərini – tələffüz və yazılışına görə eyni, mənaca müxtəliflik kimi tələbləri ödəsə də, ayrı-ayrı nitq hissələrinə tabe olaraq müxtəlif sintaktik funksiyanı yerinə yetirir. Müxtəlif nitq hissələrinin qrammatik əlamətlərini daşıyan leksik-qrammatik omonimlər şimal-qərb şivələrində işləkdir və bu qrupa aşağıdakılar daxildir:

Cılız I (Ş.) “zəif, arıq” mənasında işlənir: – *Arix, cılız uşağ idi, səvi*. Söz eyni mənada Naxçıvan şivələrində də işləkdir [15, s.85]. *Cılız II* (Ş., Bal.) – lap, tamam, tamamilə. – *Bi ət göndəribdi bizə cılız yağdı* (Ş.) [10, s.76]. *Cılız III* (Bal.) – xüsusilə, ələlxüsus. – *Qolxoççular yaz işlərinə başladı, cılız da havaların yaxşı keçməsi bu işçün şərait yaratdı* (Bal.) [10, s.76].

Zaqatala şivəsi üçün işlək olan *cürə I* sözü “kiçik saz” mənasında verilmişdir.

– *Cürə yaxşı danışır* [10, s.84]. *Cürə II* sözü həm də “(balaca, zəif) forma” mənasında məhz həmin bölgədə işlədilir: – *Cürəsi balacadı, nə yiyəcəx’* (- *Yəni forması yaradılışdan balacadı*).

Dabdabay I (Q.) – siçovul. *Dabdabay II* (Q.) – balacaboy (adam).

Dəndənə I (Ş.) – araba təkərinin şini ilə topunu birləşdirən barmaqlıqlar. *Dəndənə II* (Q.) – ağılsız. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olmaqla həm leksik, həm də qrammatik mənalarına görə fərqlənən leksik-qrammatik omonimlərdəndir.

Dopu I (Ş.) “piti bişirmək üçün gildən hazırlanmış müxtəlif ölçülü qab” mənasında işlənir: – *Biz pitini piti dopusunda qoyûrox*. *Dopu II* (Ş.) – balacaboy (adam). – *O, bi dopudu ki, özü boyda da yerin altında var*. Deməli, *dopu* sözü “piti bişirmək üçün gildən hazırlanmış müxtəlif ölçülü qab” anlamını bildirməklə ümumi qrammatik mənasına görə isim olur, “balacaboy, gödəkboy” mənasında isə sifətdir.

Dumba I (Ş.) – qısaboylu <adam>. – *Ho dumba boyiynən bi:rsən honun içində nələr var?! Dumba II* (Ş.) – tərəpə. – *Taxdalı dərəsi havı dumba:n dalıdı* [10, s.145]. Görünür ki, omonimlər “məcazlaşma” əsasında əmələ gəlmişdir, isim və sifət olmaqla ayrı-ayrı nitq hissələrinə aiddir.

Xımix’ I (Ş.) – balaca, yastı <burun>. – *Xımix’ burun Sultanı taniyisəmmi?* *Xımix’ II* (Ş.) – tərəvəz və ya meyvənin çıxarı. – *Xiyərrərin ximiyini satminix, mal-qaraya veriyix* [10, s.222]. Şəki rayon şivəsində işlənən bu leksik vahidlər də müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan omonimlərdir.

Xır I (Oğ.) – bostan. *Xır II* (Oğ.) – bostan ləki. *Xır III* (Bal.) – paxıl, xəbis.

Xırça I (Ş.) – qısaboy <adam>. *Xırça II* (Oğ.) – içərisində ağartı saxlanan dəri qab.

Xırça I (Zaq.) – səliqəsiz. *Xırça II* (Zaq.) “həddindən çox, tamamilə; partlayana kimi (yemək, doymaq)” mənasında işlənir.

Omonimlər isim, sifət və zərf kimi əsas nitq hissələrinə aiddir.

Kəl I (Ş.) – camışın erkəyi. *Kəl II* (Ş.) – keçəl. – *Kəl bizdə keçəla diyillər*.

Kos I (Oğ., Q., Zaq.) – böyük nağara. *Kos II* (Ş.) – qısaboy, kök (adam)

Kör I (Zaq.) – çarhovuzun qabağında su yığılmaq üçün düzəldilən kiçik yer. *Kör II* (Zaq.) – küt, bacarıqsız. *Kör III* (Zaq.) – təmiz.

Kürə I (Oğ.) – manqal. *Kürə II* (Oğ., Q.) – qısaqulaq (qoyun). *Kürə III* (Q.) – quzey yerlərdə bitən çiyələk.

Küt I (Q.) – 1. mal-qara üçün unlu kərəkdən bişirilmiş çörək; 2. təndirin divarından qopub odun içinə düşən çörək. *Küt II* (Ş.) – şikəst, çolaq, axsaq.

Qacar I (Zaq.) – özül. – *Həsən büyün öyün qacarını qoyuf, hora gedirəm* [10, 272]. *Qacar II* (Zaq., Q.) – tərs, inadkar. – *Əşi, sen nə yaman qacar adamıymişsən?! (Q.)* [10, s.272]. *Qa:car III* Şəki şivəsində “həddindən artıq təmizkar” anlamında işlənir: – *Sən də qacar kimi odunyuyan olma.*

Qat I (Q.) – dəst. *Qat II* (Q.) – evin sütunu üstünə kiçiklik üçün qoyulan balaca taxta.

Qavar I (Ş.) – söz qaytarmaq, üzə qayıtmaq. *Qavar II* (Ş., Bal.) – yoğun qarğı, qamış.

Qır I (Zaq., Q., Bal.) – sümük. *Qır II* (Oğ.) – arabada təkəri saxlamaq üçün oxa keçirilən dəmir hissə. – *Qır olmasa, teleqi təkər oxda durmaz* [10, s.299]. *Qır III* (Ş.) – tamamilə. – *Qır duzdu elə bil.*

Mizqan I (Ş.) – qarmon. *Mizqan II* (Q.) “büzməli” mənələrindədir. – *Qarmon kimi sağa anası mizqan don tikəcəx* [10, s.359].

Nağız I (Zaq.) – qohum. *Nağız II* (Zaq.) – çoxdanışan, şit.

Patava I (Zaq.) – gön yamaq. *Patava II* (Zaq.) – iş əlcəyi. *Patava III* Şəki şivəsində “çox böyük, yekə” mənələrini ifadə edir.

Popur I (Zaq.) – kəkil. *Popur II* (Q.) – qıvrım. *Popur III* (Ş., Oğ., Q., Bal.) “qırçın” mənasını ifadə edir. – *Qofdası:n qıraxlarında popuru da var* (Ş.).

Səbi I (Q.) – çağa. *Səbi II* (Q.) – 1. yetim; 2. fağır. *Səbi III* (Oğ.) – 1. ağıldankəm; 2. key.

Silə I (Ş.) – ağac təkne (dabbağlar bunun içərisində dəri aşılayırlar). *Silə II* (Bal.) – ağızına qədər dolu.

Şuqum I (Ş.) – cari görkəm, görünüş. – *Ho:n şuqumunnan bəllidi kim olduğu.* *Şuqum II* (Q.) – eybəcər, çirkin.

Tağalax I (Q.) – quru, bərk. *Tağalax II* (Ş.) – 1. dairəvi, girdə; 2. dairəvi dəmir və ya taxta. *Tağalax III* (Q.) – mismanın başı.

Tank I (Bal.) – qəti. *Tank II* (Zaq.) – dazbaş.

Tayax I (Zaq.) – qoz çırpmaq üçün uzun ağac. *Tayax II* (Q.) – süst, əzgin.

Ütəlgə I (Oğ.) – ley. *Ütəlgə II* (Zaq.) – kələkbaz. Oğuz rayon şivəsində şivəsində *ütəlgə* sözünün “ley” mənasında işlənməsini qərb xüsusiyyəti kimi izah etmək olar, belə ki, qərb ləhcəsinin Qazax, Ağdam, Bərdə şivələrində *ütəlgə* “ley” mənasında işləkdir [10, s.526].

Yalavux I (Q.) – acgöz. *Yalavux II* (Q.) – malların duz yaladığı yer.

Yelli I (Ş.) – yel xəstəliyinə tutulmuş adam. *Yelli II* (Ş.) – cəld, tez.

Ziğziğ (Oğ., Zaq., Q.) – alabaxta, quş adı. *Ziğziğ* (Zaq.) – ağlağan uşaq.

Zırax I (Ş.) – yekə, böyük. – *Yaman zırax adamnardı*. *Zırax II* (Ş.) – çoxlu. – *Yaman zırax gəlirdilər*.

Zol I (Q.) – həmişə, daima. *Zol II* (Ş.) – ipəkçiliklə əlaqədar termindir, “baramaqurdunun üzərinə yarpaq döşəyərək düzəldilmiş sıra” mənasındadır. Qax rayon şivəsində işlək olan *zol I* hərəkət və hadisənin zamanını bildirməklə zərfə aid olur.

Zolhay I (Q., Bal.) – iri, nəhəng. *Zolhay II* (Zaq.) – tez-tez.

3. QARIŞIQ omonimlər üç və daha çox nitq hissəsi ilə bağlı olan leksik vahidlərdir. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində minimum üçüzvlü fərqli nitq hissələrindən ibarət qarışıq omonimlər cərgəsinə [48, s.54] təsadüf etmək mümkündür:

Qolay I (Zaq.) – pis. *Qolay II* (Zaq.) – yön, səmt. *Qolay III* (Q.) “asan, rahat, yaxşı” mənasında işləkdir. V.V.Radlovun lüğətində *qolay* sözü eyni fonetik şəkildə “pis, xarab, korlanmış, asan, rahat, mümkün” mənalarındadır [142, s.585-586].

Şalax I (Oğ.) – pinti, səliqəsiz. *Şalax II* (Q.) – çox yetişdiyi üçün yumşalmış qovun. *Şalax III* (Q.) – əxlaqsız <qadın>. *Şalax IV* (Q.) – əldən düşmüş, zəifləmiş.

Tap I (Ş., Q.) – ağacdən düşüb əzilmiş <meyvə>. “Əzik” mənasında udin dilində də işlənir [73, s.202]. *Tap II* (Oğ.) – alçaq, yastı. *Tap III* (Q.) – dağlıq yerdə kiçik düzənlik.

Ədəbi dil və dialektlərdə olduğu kimi bölgə şivələrinin leksik tərkibində müxtəlif nitq hissələrinə məxsus qarışıq omonimlər işləkdir [101, s.109-110].

H.Həsənova görə, köklərinin omonim olub-olmamasından asılı olmayaraq sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə yaranan omonimlər qrammatik omonimlər adlanır [48, s.53-54]. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində bu cür omonimləri müşahidə etmək mümkündür: *Atalix I* (Ş.) – başlıq, qız köçərkən onun atasına oğlan evi tərəfindən verilən pul və s. (Ş.). – *Qızın atası diyir bi bu qədir sənnən atalix alıjam. Atalix II* (Ş.) – ögey ata (əksər şivələrdə). – *Atam yoxdu, atalığım var* (Ş.) [22, s.14]. Quruluşu etibarilə düzəltmə olan omonimlər $-lix^4$ şəkildə ilə əmələ gəlmişdir.

Batix I (Ş.) – çökək. *Batix II* (Q.) – bədqədəm. Omonimlər quruluşu etibarilə düzəltmə olub, $-ix^4$ şəkildə ilə düzəlmişdir.

Şaxlamax I (Ş.) – barama sarıması üçün barama qurdunun üzərinə kiçik ağac budaqları düzmək. *Şaxlamax II* (Ş.) – lobyə bitkisinin dibinə çubuq basdırmaq.

Omonimlər quruluşu etibarilə sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur:

Göy I (Ş.) – kürəkən. *Göy II* (Ş.) – xəsis [22, s.79]. Leksik vahidlər quruluşca sadə omonimlərdəndir.

Bühdərmax I (Ş.) – yemək. – *Havı çörəyi də bühdər gidax. Bühdərmax II* (Ş.) – qatlamaq. – *Donun eteyni bühdərcağıydım, çatmadı. Bühdərmax III* (Ş.) “ipi, sapı ikiqat ayırmək” mənasındakı bu söz *bük-* feili və qeyri-məhsuldar şəkildə olan *-dər* şəkildəsinin birləşməsindən yaranmışdır [64, s.85]. – *Ciyim saf bühdəriy* (Ş.) [22, s.32].

Əryən I; əryənnix' I (Ş.) – subay qız. – *Sə:n əryən (əryənnix') qızın var öydə. Əryən II; əryənnix' II* (Ş.) “toydan əvvəl bəyə verilən yorğan-döşək” (– *Bizdə bəyə anası əryənnix' də verir*) anlamındakı leksik vahidlər eyni kökdən ibarət olan quruluşu etibarilə sadə və düzəltmə omonimlərdir. B.Əhmədova görə, *əryən* sözü ikiqat şəkildənin $(ər)+iç+ən$ kökə əlavəsi ilə formalaşsa da, nəticə etibarilə sadələşmişdir [37, s.113].

Qurama I (Oğ.) – uydurma, yalan. *Qurama II* (Oğ., Ş.) – quraşdırılmış (pəncərə, qapı). *Qurama III* (iş) “tərtib, təşkil olunmuş (iş) mənasında Şəki rayon şivəsində işləkdir.

Örmə I (Q.) – yundan toxunmuş paltar (köynək, jaket və s.). *Örmə II* (Zaq.) – səbət. Anadolu ləhcələrində də *örme* “səbət” mənasında işlədilir.

Ücüləmax I (Ş.) – uzunçuluq edərəkdən məsələnin mübahisəli vəziyyətə gətirmək. *Ücüləmax II* (Ş.) – arzu etmək. *Ücüləmax -la²* şəkilçisi ilə düzələn düzəltmə feillərdəndir.

Göründüyü kimi, şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibi istər mənşəyi etibarilə (türkmənşəli və alınma), istər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olması baxımından (leksik, leksik-qrammatik, qarışıq), istərsə də çoxmənalı sözlərin semantik parçalanması və ya təsadüfi səs uyğunluğu əsasında yaranmasına görə fərqlənən omonimlərlə zəngindir.

III FƏSİL

ŞİMAL-QƏRB ŞİVƏLƏRİNDƏ SİNONİMLİK VƏ ANTONİMLİK

3.1. Mütləq və nisbi sinonimlər

Dilin çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim kimi leksik-qrammatik kateqoriyaları arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlər vardır: Çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin müstəqil mənə kəsb etməsi omonimliyə gətirib çıxarır və yaxud çoxmənalı sözlərin şaxələnən semantik strukturu sinonim cərgələrin yaranması deməkdir [86, s.31].

Forma və məzmunca söz qruplarından biri olan sinonimlər fonetik şəkildə fərqlənən, mənə baxımından yaxınlıq təşkil edən sözlərdir. Bu leksik-semantik mənə qrupu dildə, əsasən, incə mənə çalarlığını ifadə etmək və yersiz təkrarların qarşısını almaq üçün işlədilir. Deməli, sinonimlər eyni anlayışı ifadə etsə də, onların işlədilməsində üslubi baxımdan müxtəlif incəliklər vardır. Müəyyən bir məfhumu ifadə edən sinonimlər qrupu sinonim cərgəni və mənə incəliyi baxımından dominant mənəni müəyyənləşdirir.

Sinonimlər ədəbi dildə olduğu kimi dialektlərdə də rəngarənglik təşkil edir. Həmin leksik vahidlərin istər ədəbi dildə, istərsə də şivələrdə işlənməsi müəyyən fikrin daha dürüst ifadəsinə xidmət edir.

Dilimizdə eyni anlayışı ifadə edən, ancaq mənə fərqi yarada bilməyən sözlər də mövcuddur ki, bunlar dublet adlanır. Sinonimlər yaxın mənəni ifadə etməli və quruluşundan asılı olmayaraq eyni nitq hissəsinə aid olmalıdır. Yəni “*müxtəlif qrammatik kateqoriyalara malik olan sözlər bir-birinə sinonimik münasibətdən məhrumdur*” [93, s.75].

Bir məfhumun çox yaxın və nisbətən fərqli mənələrini ifadə edən sinonimləri [28, s.27] aid olduğu nitq hissəsinə əsasən qruplaşdırdıqda belə “*sinonim cərgələrin üzvləri mənə çalarına, semantik tutumuna, həcminə görə bir-birindən fərqlənir*” [86, s.23]. Sinonim cərgə üzvlərinin arasında mənəni daha dəqiq əks etdirən söz – “semantik informasiyanın invariant nüvəsi, yəni dominantı” [86, s.25] olur.

Sinonimlər iki qrupa bölünür: mütləq sinonimlər; nisbi sinonimlər. Mütləq sinonimlər müəyyən bir məfhumu həm mətn daxilində, həm də mətndən kənarında ifadə edir. Ancaq mətnə görə bir-birinə yaxın mənada işlənən sözlər isə nisbi sinonimlərdir.

Əsasən, isim, sifət, feil, zərf kimi əsas nitq hissələri sinonimik cərgə yarada bilər. Ümumiyyətlə, bu leksik-semantik söz qrupunun müəyyən bir nitq hissəsinin xüsusiyyətini daşması sinonimlər üçün əsas səciyyəvi əlamət və tələblərdəndir.

İsmlərin sinonimliyi. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində isimlərin sinonimliyinə ədəbi dildən fərqli olaraq daha çox təsadüf edilir [102, s.102].

Ocax – törəmə (Zaq.) “nəsil”, “tayfa” mənasında mütləq sinonimdir. – *Kimin törəməsidi?* (Zaq.).

Mütləq sinonimlər istənilən mətn daxilində və mətndən kənarında mənaca yaxınlıq kəsb edən sözlərdir. Bu cür leksik vahidlər bəzən xalis sinonimlər də adlandırılır [85, s.149].

Urux-turuğ – co:ğa – törəmə ifadə etdiyi məna ümumiliyi baxımından eyni sinonim cərgədə birləşən müxtəlif quruluşlu sözlərdir. *Co:ğa* sözü “tayfa, nəsil” mənasında (Oğ.) işlənir: – *O co:ğaya* qatış get [10, s.80]. Bu şivələrdə “nəsil” anlamında *törəmə* sözünə də rast gəlinir: – *Bu üç yüz öyün hamısı mənim törəməmdi* [10, s.505]. *Urux-turuğ* (Oğ.) “tayfa”, “nəsil” mənasındadır: – *Urux-turuğunu götürüb gəlmişdi* (Oğ.).

Nağız sözü (Zaq., Q.) “ana tərəfdən olan qohum” mənasındadır. “Qohum” mənalı *simsar* (Zaq.) *nağız* sözü ilə mütləq sinonim hesab olunur. *Simsar* “ümumən qohum” anlamında, *nağız* “ana tərəfdən qohum” mənasında sinonimik cərgəni təşkil edir. Ümumən, sinonimik cərgənin təşkilində əsas tələb ümumi əsas mənanın ifadə edilməsidir. İki leksik vahiddən ibarət: *simsar – nağız* sinonimik cərgəsindəki sözlərin əsas maddi mənasında “qohumluq” anlayışı dayanır.

Çucey (Zaq.) “qardaş” mənasındadır: – *Çuceyin əsgərdən kağızı gəlibdi* [10, s.108]. *Didey* “böyük qardaşa müraciətlə deyilən söz”, *ici* “qardaş” mənasında işlədilir: – *İci, mənim kərkimi usduya aparsana* [10, s.231]. Balakən rayon şivəsində “böyük qardaş” mənasında *lələ* sözündən də istifadə olunur. Deməli, *çucey – didey –*

ici – lələ “qardaş” anlamındakı mütləq sinonimlərdir. Eyni məfhumun ancaq çox yaxın mənalarını ifadə edən sinonimlərin sinonimik cərgəyə daxil olması üçün tək-cə ümumi əsas mənənin varlığı deyil, həmçinin eyni qrammatik qəlibdə morfoloji cəhətdən formalaşması da vacib nüanslardandır.

Qostelay (Bal.) “əmiarvadı” və ya “dayıarvadı” – *yenga* (Bal.) “əmiarvadı”. Ümumi qrammatik mənasına görə ad bildirən mütləq sinonimlərdəndir, çünki eyni məfhumu ifadə edən bu sinonim sözlər arasında heç bir konnotativ mənə fərqi yoxdur [93, s.89].

Yanbəyi – balbacan – balbağan. Sinonim cərgədəki üzvlərdən biri – *yanbəyi* digər cərgə üzvlərinə nisbətə neytral münasibəti ifadə etdiyi üçün aparıcı, dominant üzvdür. *Balbacan, balbağan* (Zaq., Q.) “sağdış” mənasında, *yanbəyi* “sağdış, soldış” (Zaq.) mənasındadır.

Buyruxqul – əyaxçı – icraçı – miyanda // miyəndə – təfildar // təfillər (Ş.). *Buyruxqul* “verilən tapşırıqları yerinə yetirən şəxs, köməkçi”. – *Elə bil dədəsi:n buyruxquliyəm*. *Əyaxçı* “toy və yas kimi məclislərində ofisiantlıq edən şəxs və ya şəxslər”. – *Holarda da əyaxçı elə hoydu*. *İcraçı* “xidmətçi”, “kuryer”. *Miyanda // miyəndə* “xidmətçi”. – *Həyəndi icraçı diyillər, hunda miyanda diyirdilər* [10, 359]. *Təfildar // təfillər* “vergiyığan”. – *Təfildar vergi yığardı // – Təfillər töycü yığana diyirdilər* [10, s.488]. *Əyax-*; *icra-*, *təfil-* kimi mənəli kök morfemlərə *-çı⁴*, *-dar* müvafiq şəkildə əlavə edilən *əyaxçı, icraçı, təfildar; buyrux* və *qul* müstəqil köklərindən əmələ gələn *buyruxqul* sözləri *miyanda // miyəndə, təfildar // təfillər* kimi sinonimlərlə həmin sistem daxilində geniş əhatə dairəsinə malik sinonimik cərgəni təşkil edir. Bu sinonimik cərgədəki sözlərin quruluş baxımından sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb olması, mənşəyi baxımından milli və ya alınma olması sinonimlərin müxtəlif yollarla meydana gəlməsinin göstəricisidir [152, s.9].

Ərdov (Zaq., Q.) – *innəcuz* (Zaq.). *Ərdov* “başqasını qorxutmaq üçün xəyali varlıq, qulyabanı”, *innəcuz* “ifritə” mənələrindəki mütləq sinonimlərdir. Ümumən, müəyyən bir sinonimik cərgəni təşkil edən sözlər mənə ümumiliyinə malikdir və həmin mənə ümumiliyini müəyyənləşdirmək üçün sinonim sözlərin mənələrindəki incəlikləri nəzərə almaq kifayətdir. Bu baxımdan *ərdov* və *innəcuz* sözləri bədheybət,

qorxunc və iyrenc olan eyni məfhumun nisbətən fərqli mənalarını da ifadə edir. Belə ki, *qulyabani* “canavar cildindəki kişi cinsinə mənsub xəyali varlıq” [<https://www.merakname.com/gulyabani-nedir/>], *ifritə* isə “çox kifir qadın” [<https://azerdict.com/az/izahli-luget/ifrit%C9%99>] anlamındadır.

Güdükcü (Q.) “malotaran, naxırçı, çoban” – *peşəkər* (Q.) “balaca çoban” – *sığırçı* (Q.) “naxırçı” (Q.). Sinonimik cərgədə *güdükcü* sinonimi sözün maddi mənasını daha dolğun, daha ümumi və mücərrəd şəkildə ifadə etdiyindən dominant – aparıcı mənə kimi fərqlənir.

Çaku (Zaq.) “qoç” – *tiriy* “iriquyruq Dağıstan qoyunu cinsi” (Zaq.).

Çərə (Q., Ş.) “qoyunun son balası” – *maşdaq* (Q.) “quzu”.

Day (Ş.) “birillik at balası” – *qulix'* (Ş.) “qulun” mənasındakı sinonimlər mətn daxilində və yaxud mətnsiz birbaşa leksik mənanı ifadə edə bilən, yəni “*bir leksik-semantik variantına əsasən bir-birinə uyğun gələn*” [48, s.75] mütləq sinonimlərdəndir.

Gedex' // *gedəx'* (Ş.) “balaq, camış balası” – *xotex'* (Ş.) “iki yaşına qədər camış balası” – *mədəx'* (Ş.) “camış balası”. *Gedək* sözünün “camış balası” mənasında Zaqatala rayon şivəsində də işlənməsi folklor materialının dilində öz əksini tapmışdır: – *Qonşu, yaxşı olar ki, sən havı yazıx gedəyin üstünə darışan çibinnəri öldirəsən* [88, s.286].

Kivar (Q.) “birillik keçi” – *motur* // *mutur* // *mücür* (Q.) “erkək keçi”.

Qutan (Oğ.) “quzu salınan qazma” – *küzmək* (Oğ.) “körpə quzu və ya buzov üçün tövlədə düzəldilmiş xüsusi yer”.

Sərvəz (Oğ.) “yayda qoyun, keçi saxlamaq üçün hər tərəfdən çubuqla hörülmüş üstüaçıq yer” – *sərdən* (Oğ.) “mal-qaranın yığıldığı və ya sağıldığı yer”.

Pört (Zaq.) (iri buynuzlu heyvana aiddir) – *öfgə* (Zaq.) “ağciyər”.

Çöpüx' (Zaq.) “xarab olmuş yun, yun daranarkən darağın dişlərində qalan yararsız hissə” – *xoğı* (Zaq.) “yunun çıxarı” – *teter* (Bal.) // *tetir* (Zaq.) “xarab olmuş, yararsız yun”.

Çaqqal (Oğ.) “kiçik qotman” – *gudman* (Oğ.) “kiçik ot tayası”.

Zorapa (Ş.) “zoğ, pöhrə” – *qışqa* (Ş.) “zoğ” – *şüşə* (Ş.) “ağacın cavan zoğu, xırda budaq”. – *Ağaşdan qışqa qopardıf, atı çafdı getdi* [10, s.303]; – *Yuxudan durannan so:ra şüşə qırıf töküllər qurda* [10, s.476]; – *Pöhran calğalar dennəndıxcə zorapa sürüf gidən şeydi* [10, s.565]. Nümunələrdəki sinonimlərdən ikisi, xüsusilə *şüşə* leksik vahidi daha çox baramaçılıqla əlaqədar işlədilir, sinonimik cərgənin dominant üzvü isə *zorapa* sözüdür ki, digər cərgə üzvləri ilə müqayisədə ümumi mənanı ifadə edir, neytrallığı ilə seçilir.

Çekil (Ş.) “cır tut ağacı” – *gər* // *gərə* (Ş.) “iri cır tut ağacı” mənalarında mütləq sinonimlik təşkil edir. Ümumən sinonimlik üçün əsas semantik meyar yaxın mənalı leksik vahidlərin müəyyən məna incəliyinə malik olmalarıdır. Q.A.Talıbova görə, “*sinonimləri polisemantik sözlərdən və omonimlərdən fərqləndirən cəhətlərdən birincisi, onun məna ümumiliyidir, ikincisi, sinonim cərgəyə daxil olan hər sözün özünəməxsus spesifik rəngarəngliyidir*” [111, s.86]. Məs.: *Çekil – gər // gərə* sinonimik cərgəsində üzvlərin ifadə etdiyi məna ümumiliyi “cır tut ağacı”dır. *Gər // gərə* sinonim ekvivalentinin isə göstərilən əlamətindən başqa əlavə mənası da var: “iri + (cır tut ağacı)”. Bu baxımdan *qurumçəx'* (Ş., Oğ.) “alma, armud və s. kimi meyvələrin yeyiləndən sonra qalan tullantı hissəsi, cecəsi” mənasında; *üzəx'* (Oğ.) ancaq “alma, armud cecəsi” anlamında sinonim cərgəni təşkil edir.

Qın (Ş., Q., Zaq.) “lobyanın, fındığın yaşıl üst qabığı” – *caqa* (Ş.) // *caqay* (Q.) “fındığın yaşıl qabığı”. *Qın – caqa // caqay* mütləq sinonimlər hesab edilir. Bəzən bu leksik vahidlər dəqiq sinonimlər də adlandırılır: “*Semantik cəhətdən “mütləq” (daha doğrusu, dəqiq) sinonim kimi qiymətləndirilən leksemlər ən çox iki-üç leksik vahiddən ibarət sinonimik cərgəyə daxil olur*” [93, s.79].

Caqa və *caqay* sözlərinin “fındığın yaşıl qabığı” mənasında işlənilməsi Şəki şivəsi ilə bərabər Zaqatala və Balakən şivələrində də öz ifadəsini tapmışdır [105, s.11].

Şıldır (Zaq., Oğ.) “qərzəyin içərisindən çıxan qabıqlı fındıq” – *şunqul* (Zaq.) “qərzəkdən çıxmış fındıq”. *Şıldır – şunqul* – iki üzvdən ibarət sinonim cərgəsində “əsas mənanı dolğun ifadə edən” [28, s.29] *şıldır* leksik vahididir.

Qaraqaaqa (Zaq.) “xarab qoz” – *qorqod* (Zaq.) “keyfiyyətsiz qoz” – *poxrut* (Zaq.) “qaralmış qoz (ağacda)” – *püfürük* (Zaq.) “puç (qoza, fındığa aiddir)”.

Sinonim sözlərin mənaları arasında yaxınlığın olması şərtidir, çünki bu leksik-semantik söz qrupu mənə yaxınlığının əsasında yaranır. H.Həsənov yaxınlıq anlayışını həm məfhumların qarşılaşdırılması, həm qohum əşyaların yaxınlığı, həm də cins-növ münasibəti kimi izah edir [48, s.71].

Əkərə (Oğ.) “əkin sahəsi, əkin üçün yararlı” – *hənd* (Oğ., Ş.) “sahə, əkin sahəsi” – *pərakar* (Oğ.) “həyətyanı əkin sahəsi”.

Qopqar (Oğ.) “əkin sahələri arasına qoyulan sərhəd nişanı” – *zahman* (Oğ.) “iki əkin sahəsi arasında sərhədi müəyyənləşdirmək üçün saxlanılan əkilməmiş yer”. Oğuz rayon şivəsində *zahman* sözünün “iki əkin sahəsi arasında sərhədi müəyyənləşdirmək üçün saxlanılan əkilməmiş yer” mənasında işlənməsini qərb xüsusiyyəti kimi izah etmək olar, belə ki, qərb ləhcəsinin Füzuli, Kəlbəcər, Qarakilsə, Laçın şivələrində *zahman* “iki əkin sahəsi arasında sərhədi müəyyənləşdirmək üçün saxlanılan əkilməmiş yer” mənasındadır [10, s.554].

Çal “dağ döşü, yamac” – *cig* (Q.) “dağ ətəyində otlaq”.

Şorşor (Oğ., Q.) – *güruldux* (Oğ.) “şəlalə” – *lor-lor* (Oğ.) “kiçik şəlalə” mənasında mütləq sinonimik cərgəni təşkil edir ki, dominant üzv kimi neytral mənadakı *şorşor* götürülə bilər: *şorşor* – *güruldux* – *lor-lor*.

Xaraqallıx (Q.) “kol-kosluq” – *ləmbəlix* (Q. – Zər.) “keçilməz kolluq, cəngəllik” mənasında mütləq sinonimlik təşkil edir.

Artırma (Ş.) “eyvan, balkon” – *aynabənd* (Ş.) “şüşəli balkon” – *seyvan* (Ş.) “balkon”.

H.Həsənova görə, sinonimik cərgədə birləşdirilən sözlərin əsas meyarı kimi onların mənə-məzmunu deyil, ifadə etdikləri hər hansı bir əlamətləri əsas götürülür ki, həmin əlamətlər leksik-semantik variantlar adlanır [48, s.72]. Məs.: *ba:rı* (Ş.) “divar” – *daşqura* (Ş.) “palçıqsız hörülmüş daş hasar” – *çaççax* (Ş.) “yerə basdırılmış dirəklərə köndələn ağaclar vurmaqla düzəldilən hasar” cərgəsində sinonimlər leksik-semantik variantlarına görə uyğunluq təşkil etmişdir.

Dəyə // *deyə* (Ş.) “daxma” – *daxal* (Ş.) “divarları qamışdan hörülüb suvanmış daxma” – *binə* “çəltik biçini zamanı çöldə düzəldilən müvəqqəti yaşayış yeri”.

Çaxçax (Bal.) “yerə basdırılmış dirəklərə köndələn ağaclar vurmaqla düzəldilən hasar” – *şivər* (Bal.) “şaxdan və ya iri çubuqlardan hörülmüş çəpər, hasar” – *şulahın* (Bal.) “şaxdan hörülmüş çəpər”.

Şir (Ş.) “rəng, boya” – *şirə* (Ş.) “evin divarlarını və torpaq döşəməsini təmizləmək məqsədilə gildən hazırlanan məhlul” mənasında mütləq sinonimlik təşkil edir: – *Öylə:ri şirredirox, gəlin gəlcix'di*; – *Öyün duarrarı da şirələntdi, çardax da* (Ş.).

Dağar (Oğ.) “qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba, kisə” – *dəbrəx'* (Oğ.) “kisə, kiçik çuval”. – *Dağarda taxıl saxlıyullar* (Oğ.) [10, s.110]. Türk, tatar dillərində *tağar* fonetik şəkildə işlək olan bu söz “iri kisə” mənasındadır. V.R.Mursaqliyev şivələrdə mühafizə olunan bu arxaik sözün bədii əsərlərdə də istifadəsini qiymətləndirir: “*Bu qisim sözlərin bədii əsərlərdə ehyası onların bəzilərinin ədəbi dilimizdə öz mövqeyinin möhkəmləndirməsinə təsir göstərə bilər. Xüsusilə, xalqın adət və ənənəsi ilə bağlı olan dialekt və şivə vahidlərində bu meyl güclüdür*” [91, s.69; s.70]. *Dağar* // *tağar* // *tağır* fonetik şəkillərində “içərisində çörək saxlanılan dəri qab” anlamında Dərbənd dialektində işləkdir [8, s.276].

Əlçim (Ş.) “əlin içi boyda yun” – *piltə* (Ş.) “bir ovucun içi böyüklükdə daranmış yun”.

Gündüç (Zaq.) “böyük iynə” – *sasu* (Zaq.) “iri qıyıq”.

Sinonim cərgənin dominant üzvünü müəyyənləşdirmək bəzən çətinlik yaradır [48, s.68]. Məs.: *çirtmə* // *çitmə* (Oğ.) “baş yaylığı” – *düma:rə* (Oğ.) “ipəkqarışıq parçadan hazırlanmış böyük yaylıq” – *dümbüz* (Oğ.) “ipək parçadan qadın yaylığı” – *irat* (Oğ.) “kəlağayı” mütləq sinonimlərdir. “Baş yaylığı” mənasındakı bu sözlərin hər birinin ölçüsü və istifadə forması mənə çalarlığı baxımından onların fərqlənməsinə səbəb olur.

Sinonimlərin semantik meyarı həmin sözlərin müəyyən mənə çalarlığına malikliyi ilə ölçülür: *qabaxlıx* (Zaq.) “alınlıq, qadınların alınlarına bağladıkları bəzək

əşyası” – *qarmax* (Zaq.) “qadınların başlarına bağladıkları qızıl və ya gümüş pul (bəzək)”.

Maxda (Zaq.) “yığın, topa” – *toma* (Zaq.) “otun üst-üstə yığılmış topa vəziyyəti” – *buncul* (Zaq., Q.) [105, s.11] “qom, topa”.

Sinonimlərin öz aralarında sinonimik cərgələri təşkil etməsi və cərgədəki sözlərdən birinin əsas – dominant mənalı söz olması faktı məlumdur. Həmin dominant mənə adlandırılan sözün açar söz mövqeyində aparıcı olması və ya dolğun mənanı ifadə etməsi əsas şərtidir. Aşağıdakı sinonimlərdən *cərqab* dominant mənalı sözdür. *Cərqab* (Q.) “yundan toxunmuş ayaqqabı” – *həməl* (Q.) “ayaqqabı əvəzinə evdə geyilən corab <altına parça və ya dəri yamanır>” – *hət* (Q.) “altı yamaqlı corab”.

Leksik-semantik söz qruplarının sinonim olması üçün onların morfoloji cəhətdən eyni qrammatik qəlibdə formalaşaraq ümumi qrammatik mənaya görə qruplaşdırılması əsas şərtlərdən hesab olunur. Aşağıdakı sinonim sözlər **əsas nitq hissələrindən sifətə** aiddir:

Afanax (Q.) “yüngül, zəif” – *alacanaş* (Q.) “yarıcan”. – *Hoların qəpi yanılısın, uşax hora gedən qunnan <günnən> afanağ olup* [10, s.13]. – *Habıra verin, uşağı alacanaş eləmiyin* [10, s.18]. Sinonim sözlər nominativ, məcazi və həm nominativ, həm də məcazi mənada sinonimlik münasibətində ola bilər, məs.: *afanax* “yüngül, zəif” – *alacanaş* (Q.) “yarıcan” cərgəsindəki üzvlər isə həm nominativ, həm də məcazi mənada sinonim olur [48, s.64].

Afat (Ş.) “nadinc; diribaş” – *kür* (Ş.) “dəcəl, nadinc <uşaq>” – *xardalaş* (Ş.) “nadinc, şuluq” – *şitəngi* (Ş.) “şiltaq”. M.İslamova görə, *şitəngi* (adam incidən, nadinc) sözündə *şit-* (nadinc, dəcəl) sifətinə qoşulan *-əngi* şəkilçisi mənanı qüvvətləndirmişdir [64, s.79].

Badıquş (Q.) “eybəcər” – *kəbəir* (Q.) “sifəti və bədən quruluşu eybəcər olan (adam)” – *kərəhət* (Q.) “kifir, çirkin”.

Beliquru (Ş.) “tənbəl” – *həməyil* “işdən qaçan” – *las* (Ş.) “işdən qaçaraq oturaq həyat tərzini keçirən adam”. – *Heç atasına oxşamıytdı, heylə beliqurudu;* – *Kim*

həməyildi, az əməx'günü alır, kim yaxşı işli:r çox alır [10, s.200]; – *Kökəlməyi də lasdıxdandı, axşama kimi oturur* (Ş.).

Bicov (Ş.) hiyləcər – *xuriş* (Zaq., Q.) “zirək”.

Cıbrıx (Oğ. – Bay., Dd.) // *cıvrıx* (Zaq.) “qərzəksiz, qərzəkdən çıxmış (qoz, findıq, şabalıd)” – *mədəş* (Ş.) “qərzəkdən çıxarılmış (qoz)” – *cüy* (Oğ.) “qərzəksiz” (findıq). – *Burda cıbrıx findıq işdənir, Qumlaxda cüy di:llər* [10, s.84]. – *Mə:n çoxlu mədəş qozum var* [10, s.349].

Cirəfə (Ş.) “arıq” – *quyrax* (Ş.) “xırda, balaca, kiçik” – *leşgi* (Ş.) “yağsız, arıq”.

Landa (Q.) “yekəqarın” – *potamay* (Q.) “kök və yekəqarın adam”. – *Qız cirəfə bi şeydi. – Özünə münasif quyrax öy tix'diritdi. – Bu ət çox leşgi ətdi* [10, s.326].

Çəlimsiz (Ş.) “pis, xoşagəlməyən” – *əncərsiz* (Ş.) “çirkin, kifir, yaraşıqsız” – *əyrəmçə* (Ş.) “çirkin, xoşagəlməz” – *həntərəmsiz* (Ş.) “pis, xoşa gəlməyən” – *ləvünsüz* [7, s.116] // *ləyünsüz* (Ş.) “yöndəmsiz, eybəcər, çirkin” – *idimsiz* (Ş.) “çirkin (adam)” – *muğdusa* (Ş.) “çirkin, xoşagəlməz”.

Dəmşalax (Ş.) “pinti” – *düşix'* (Ş.) “səliqəsiz”. *Düşix'* leksik vahidi -ix' şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş düzəltmə sinonimlərdəndir [64, s.75].

Dovriş (Zaq., Q.) “ağılsız” – *hötüllütü* (Zaq.) “boydan uzun, ağıldan kəm”.

Əməzix' (Ş.) “aciz” – *fərəməz* (Ş.) “bacarıqsız” – *əzvay mürəbbəsi* (Ş.) “avam” – *maxlayı* (Ş.) “fərsiz”. – *Əməziyin biridi, ho:n əlinnən iş gə:r ke!; – Əzvay mürəbbəsidi elə bil, əlinnən bi iş də gəlmir!; – Fərəməz şeydi, bi adamı yarıdır ke?!*

Falay (Oğ.) “aciz, əlindən iş gəlməyən, bacarıqsız” – *yasdar* (Oğ.) “aciz, ağırterpənən, tənbel” – *hambal* (Oğ.) “aciz, əlindən iş gəlməyən”. – *Sən nə falay adamsan* [10, s.169]; – *O, yasdarın biridi* [10, s.542]; – *Hambal kimi yıxıldı*.

Göbər // *gövər* – *quranqaz* – *şeşə* (Oğ.) “dik” mənasında mütləq sinonimlərdir. Sinonimik cərgəni birləşdirən əlamət “dik” mənasıdır. Ancaq cərgədə *göbər* // *gövər* – *quranqaz* “dik yer” mənasında *şeşə* sözünün ekvivalentləri ola bilmir: – *Quranqaz yerə su çıxmaz* (Oğ.) [10, s.316]. – *Şeşə buynuz cöngədən yaxşı öküz çıxajax* (Şəm.) [10, s.459]. Bu baxımdan “sinonimlərdə mənaca yaxınlıq deyərəkən ayrı-ayrı sözlərin mənalarına görə tam eyniliyini nəzərdə tutmaq olmaz. Çünki bir-biri ilə sinonim

münasibətdə olan sözlər tam eyni məna ifadə etsə idi, onda həmin sözləri eyni mətn daxilində işlətmək mümkün olardı. Halbuki bu həmişə mümkün olmur” [48, s.72].

Höyüş // hö:üş (Ş., Oğ.) “yaş; nəm” – şaqırdax (Ş.) “tamam islanmış”.

Hütdülüm (Zaq., Ş.) “ağılsız, yüngülxasiyyət” – dütdülüm (Zaq.) “yüngülxasiyyət” – şitrik (Zaq.) “şit, yersiz danışib gülən, yüngülxasiyyət”. Şitrik sözü şitirik fonetik şəklində “yüngül (adam)” mənasında udi dilində də işlədilir [73, s.248].

Kal (Ş.) “kobud” (kal adam) – kənto (Ş.) “yersiz, kobud” – köntöy (Ş.) “kobud”. V.V.Radlov lüğətində kəimə fonetik şəklində “pis, xarab, yaramaz” anlamlarını verir [142, s.673].

Karahat (Bal.) “yöndəmsiz, yaraşıqsız, kobud” – neyvənt (Bal.) “çirkin, yaraşıqsız” – xiləpli “çirkin”.

Katsa (Q.) “nəhəng, böyük” – zırtepən (Q.) “nəhəng, böyük <adam>”. – Habu katsa kəlin sumuqudu [10, s.243].

Köbər (Q.) “dik yer” – toma (Q.) “təpə, hündür yer” – silav (Q.) “dik yol, yoxuş”. B.Əhmədova görə, yuxarıda verilmiş sinonimlərdən köbər leksik vahidi “öncə iki söz olmuş, köp+yer sözlərindən p~v əvəzlənməsi, y samit düşümü və e<ə dəyişməsilə köpyer---köpər---kövər kimi formalaşmış sözdür” [36, s.28].

Qirmiz (Q.) “utanmaz” – çəmbərbaz (Q.) “həyasız”.

Lələ:ün (Ş., Oğ.) – löylansız (Ş.) “acgöz” – sünək (Oğ.) “nəfsini saxlaya bilməyən, hər şeyə tamah salan”.

Midix' // midik // midiy (Ş. – K.) [7, s.101] “astagəl, çox ləng iş görən, asta hərəkət edən” – salız (Ş.) “yavaşca və ehməllicə, altdan-altdan iş görən, hərəkət edən”. Midix' // midik // midiy – salız eyni məfhumun nisbətən uzaq, fərqli mənalarını bildirən sinonimlərdəndir [28, s.27].

Nəpik (Q.) “pis nəfsli” – sünək (Q.) “nəfsini saxlaya bilməyən, hər şeyə tamah salan” – süsük (Q.) “acgöz”.

Nəx'nük (Zaq.) “axsaq <adam>” – saqat (Zaq.) “şikəst”. “Şikəst” mənası türk dilində sakat fonetik şəklilə ifadə olunur [128, s.1685]. Saqat Zaqatalanın Lahic kəndində “zədəli bir şey mənasında” işlənir [53, s.77].

H.Həsənova görə, əgər sinonimlər birbaşa leksik mənasına görə hər hansı bir məfhumu mətnli və yaxud mətnsiz ifadə edə bilirsə – mütləq, leksik məna baxımından deyil, ancaq üslubi məqamlarla bağlı mətnə görə sinonim olan sözlər isə nisbi sinonimlərdir [48, s.75].

Pompur “qıvrım” – *şolduman* (Bal.) “saçı dağınıq, saçı səliqəsiz”. *Pompur* “qıvrım” – *şolduman* (Bal.) “saçı dağınıq, saçı səliqəsiz” sinonimləri bu mənada nisbi məna ifadə edən sinonimlərdəndir.

Şidanay (Q.) “ağıldanyüngül, yüngülxasiyyətli, qeyri-sabit xasiyyətli” – *dətdülüm* (Q.) “yüngülxasiyyət”.

Şəbəli (Q.) “ağıldankəm, dəlixasiyyət” – *ur* (Q.) “dəli” – *dovriş* (Q.) “ağılsız”.

Eyni məfhumu ifadə edən, fonetik şəkli ilə fərqlənən, mənaca bir-birinə yaxın olan sözlər (sinonimlər) sinonim cərgədə birləşir. Məna ümumiliyinə, daxili əlaqəyə əsasən yaranan cərgələr tərkibi etibarilə, yəni üzvlərinin sayına görə fərqlənir. Aşağıdakı sinonim cərgənin dairəsi cərgədə iştirak etmiş üzvlərin sayına görə genişdir: *saqat* (Q., Zaq.) – *mayıf* (Q., Ş.) “şikəst” – *falığ* (Q.) “çolaq” – *taytax* (Q., Ş.) “axsaq”. Dörd üzvdən ibarət olan sinonim cərgədə sözlər bir-birilə ifadə etdikləri əlamət baxımından əlaqələndirilmişdir. Elə “*sinonimlikdə məna yaxınlığı*” deyərəkən, *bir məfhumu və ya anlayışı ifadə edən müxtəlif quruluşlu sözlərin məna tutumundakı bir əlamətin oxşarlığı nəzərdə tutulur*” [86, s.13].

Sinonimlərin fikri daha düzgün çatdırması cərgə üzvlərinin müxtəlif məna incəliyinə malik olması nəticəsində baş verir. *Cələb* (Zaq.) “arıq, zəif” – *qazul* (Zaq.) “arıq” – *soqqur* (Zaq.) “arıq (at)” – *tırımtız* (Zaq.) “arıq, arıqlayıb əldən düşmüş”.

Həmçinin sinonimlərə xas olan xüsusiyyətlərdən birisi “*ən zəngin semantikali söz cərgədə ön plana çəkilir. Üzvlər onun mənalarına müvafiq müəyyənləşir*” [93, s.147]. Bu baxımdan *cələb* – *qazul* – *soqqur* – *tırımtız* sinonimik cərgəsində *cələb* əsas – dominant sözdür.

Sayların sinonimliyi. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində saylara aid sinonimlər məhdud saydadır.

Dö:rrü (Ş.) “çoxlu” – *karrı* (Ş.) “çoxlu, bol” sinonimik cərgəsində *-lı*⁴ (*-rı*⁴) sözdüzəldici şəkilçiləri ilə əmələ gələn quruluş etibarilə düzəltmə sözlər birləşmişdir.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə mütləq sinonimliyin daha çox alınma və ya düzəltmə (derivativ) sözlərin hesabına yaranması iddia olunur [93, s.77].

Zərflərin sinonimliyi. Ədəbi dildə olduğu kimi şimal-qərb şivələrində də isim, sifət və feillərdən fərqli olaraq zərflərə aid sinonimlərə daha az təsadüf edilir.

Aldas (Q.) “tez, tələsik” – *tasamas* “tələsik” – *yelyelpənək* (Q.) “sürətlə”.

Bəşi (Oğ.) “tez, cəld” – *yapantarax* (Oğ.) “tələsik”.

Şimal-qərb şivələrində quruluşu etibarilə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət sinonim cərgələrə təsadüf etmək mümkündür: *cımxır* (Ş.) // *cımxır* (Ş., Zaq.) “xalis, tamam, lap” – *cirt* (Ş.) “tamam, düz”, *köhlü-kömələx’li* (Ş.) “yerli-dibli, tamam, bütövlüklə” – *omalax-çomalax* (Ş.) “birlikdə, ucdantutma” – *div-dəhnə* (Ş.) “tamamilə, ucdantutma, dərindən” sinonimləri leksik vahidlərinin sayına görə geniş əhatə dairəsinə malik cərgəni təşkil etmişdir [28, s.29]. – *Sel cirt ya:rı bölüfdü kəndi* [10, s.77]; – *Öylə:r köhlü-kömələx’li apartdı sel*; – *Öyləri div-dəhnədən təmizdamax lazımdı*.

Dib-dəhnə sözünün semantikasına aydınlıq gətirən K.Bəşirova görə, *dib-dəhnə* tərkibinin ikinci tərəfi çay və yaxud kanaldan ayrılan qolu, onun başlanğıcını ifadə edir: “*Tərkibdəki dib sözü çoxmənalı olsa da, o burada semantik cəhətdən dəhnə sözü ilə birləşərək mənbə, başlanğıc mənası daşıyır*” [24, s.48].

Öyün (Ş.) “o gün” – *öyrəli* (Ş.) “bir neçə gün bundan qabaq”. Hər iki zərfin leksik-semantik əsasında “hər hansı hadisənin baş verdiyi gün, zaman” mənası dayanır.

Şadaray (Q.) “işsiz, boş-boşuna, avara” – *şavru* (Q.) “avara”.

Feillərin sinonimliyi. Əsas nitq hissələri içərisində feillər də sinonim cərgələrin üzvlərini təşkil etməsi etibarilə seçilir. Feillərin sinonimliyində həm özlərinin leksik məna növləri, morfoloji-qrammatik xüsusiyyətləri, həm də digər nitq hissələrindən olan sözlərlə əlaqəsi mühüm rol oynayır.

Arğac keçmək (Ş.) “təsiri keçmək (birisinin işinə pəl vurmaq, pəl qatmaq, zərər vermək üçün söz demək, qarışdırmaq mənasında)” [18, c.1, s.183] – *ço:max* (Ş.) “pozulmaq” – *əməl eləməx’* – *əməl-caduya getmax* (Ş.) “cadu etmək” – *fitdəməx’* (Ş.) “qızışdırmaq”.

Aritdamax (Ş.) “təmizləmək” (qurumuş budaqları kəsmək) – *kəliməx'* (Ş.) “təmizləmək, xırda otları dibindən kəsib götürmək, kürümək” mənalarında mütləq sinonimlərdir. Bu şivədə *aritamax* (buğdanı) feilinin sinonimi kimi həm də *dənəvar olmax* “sovrulmaq, samandan ayrılmaq, təmizlənmək” feili verilə bilər.

Aynamax (Oğ.) “artmaq” – *örüməx'* (Oğ.) “doğub-törəmək, artmaq”.

Aynimağ (Ş.) “inkişaf etmək (bitki haqqında)” – *çertmax* // *çərtmax* – *dişərməx* (Ş.) “cücərmək”. *Aynimağ* – *çertmax* // *çərtmax* – *dişərməx* “məzmunca çox yaxın mənaları” [28, s.27] ifadə edən dəqiq sinonimlərdən hesab olunur.

Azişmax (Ş.) “ağlını itirmək” – *çorpumax* (Ş.) “özünü itirmək, karıxmaq”. – *Hağlı azıştıdı, heç özü də bilmiy nağayıy; – Özo: çorputma, hər şey öz yoluna düşicix'*.

Boğmalanmax (Oğ.) “yemək” – *pöşələmək* (Oğ.) “yemək, yaxşı çeynəmədən tez-tez yemək” – *lombalamax* (Oğ.) “çox-çox və tələsik yemək” – üzvləri əsasən məcazi mənə əsasında formalaşan sinonimlərdəndir.

Boğmalaşmax (Ş.) “əlbəyaxa olmaq” – *dalaşmax* (Ş.) “savaşmaq” – *isdatmax* (Ş.) “döymək, əzişdirmək (adam)” predmet və varlıqlara təsir [59, s.197] mənasında mütləq sinonimdir.

Bö:max (Ş.) “gölləndirmək məqsədilə axar suyun qarşısını kəsmək” – *coğmalamax* (Ş.) “boğmaq”. Nisbi sinonimlərdən ibarət olan sinonimik cərgədəki feillərdən biri *coğmalamax* çoxmənalıdır.

Çəkişmax (Ş.) “mərcləşmək” – *ötüşməx'* (Ş.) “yarışmaq”. Sinonimlər quruluşu etibarilə sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Yuxarıdakı sinonim cərgənin hər iki üzvü quruluşu etibarilə düzəltmədir.

Çığnamax (Zaq.) “tapdalamaq, ayaqlamaq” – *ikiləməx'* (Zaq.) “ikinci dəfə şumlamaq”. *İkiləməx'* -la; -lə şəkilçisi ilə iki sayından düzələn və R.Rüstəmovə görə, ədəbi dildə işlənən leksik vahidlərlə müqayisədə yeni mənə müşahidə edilən feillərdəndir [96, s.73].

Ceymax atmax (Oğ.) “kök, rişə atmaq” – *burşdamax* (Oğ., Ş.) “tumurcuqlamaq”.

Dişəmax “dişli kəsici alətləri (mişar, oraq və s.) itiləmək” – *xartdamax* “xart daşı ilə itiləmək” sinonimləri Şəki rayon şivəsində, əsasən, birləşmə daxilində işlədilir: – *Ata:n gözü orax dişiyəndə olutdu* (Ş.). Göründüyü kimi, birləşmənin birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Bu cür sinonim feili birləşmələr, əsasən, şivələr üçün səciyyəvidir [94, s.61].

Dümələmməx' (Ş.) “asta-asta, ləng-ləng iş görmək, qurdalanaraq vaxtı keçirmək” – *eylətməx* (Ş.) “saxlamaq, gecikdirmək”. *Dümələmməx'* – *eylətməx* “vaxtı uzatmaq” anlamındakı nisbi sinonimlik təşkil edir.

Ələxləməx (Ş.) “diqqətlə axtarmaq, araşdırmaq, seçmək” – *sonalaməx* (Ş.) “seçmək, yaxşısını axtarmaq” (Ş.) – *irdələməx* (Ş., Zaq., Q.) “irisini seçmək”. – *Hər ya:n ələxlədim, bi şey tapbadım. – Çox sonaliyən ya kora ras gələr, ya da keçala; – Yemişdəri bir-bir irdəliyir. Ələxləməx* sözü *ələh* (<k) ismindən düzəlmişdir, quruluşca düzəltmədir [96, s.61].

Əyişdirməx' (Oğ.) “isti suyu soyutmaq və ya soyuq suyu qızdırmaq” – *pısdım açılmaç* (Oğ.) “donu açılmaq” – *hoyxurmax* (Oğ.) “üşüyən zaman əlləri nəfəslə qızdırmaq”.

Hö:ür salmax (Zaq.) “məhəbbət salmaq” – *mehir salmax* (Ş.) “meyil salmaq” – feili sinonimlərdən olub, məcazlaşma əsasında yaranmışdır [86, s.41-42].

İcəşmax (Ş.) “sataşmaq” – *öcəşmax* (Ş., Q.) “incitmək”. *Öcəşmax* feili *öçəş* fonetik şəklində “öcəşmək, dolaşmaq, yarışmaq” mənasında Orxon-Yenisey abidələrində işlənir [95, s.373]. M.Kaşğari də həmin feili *öçəş*- fonetik şəklində verib: *ol məninq birlə öcəşdi* “o mənimlə öcəşdi”; (*öçəşür* – *öçəşmək*) [66, c.1, s.231].

İbicələnməx (Zaq., Q.) “xarab olmaq” – *qartiyə dönmək* (Zaq.) “xarab olmaq, əsgiyə dönmək”

Qarpişmax (Ş.) “güləşmək” – *boğmalaşmax* (Ş.) “əlbəyaxa olmaq”.

Qart-qart danışmağ (Ş.) “böyük-böyük danışmaq” – *qazılammax* (Ş.) “lovğa-lovğa danışmaq” – *pazlaməx* (Ş.) “goplamaq”. – *Qart-qart danışir, elə bil böyü:f kiçaltdı; – Elə qazılanır, diyərsən habı öy-eşiyi özü tikitdi; – Geyif pazdiyif gəltdi, görax nolur?*

Qazaylammax (Q.) “gileylənmək” – *zalav çekmağ* (Q.) “dad çəkmək”. *Qazaylammax* – *zalav çekmağ* sinonim cərgəsində üzvlərdən biri idiomla ifadə olunmuş nisbi ekvivalenti təşkil edir.

Qıpılmax (Ş.) “qaçmaq” – *çapılmax* (Ş.) “qaçmaq, yüyürmək” – *dızıxmax*, *süyüşməx'* (Ş.) “aradan çıxmaq, xəlvəti qaçmaq” – *sıfımmax* (Ş.) “dartınıb çıxaraq qaçmaq”. *Sıfımınif çıxmax* birləşməsindəki *sıfınmax* “dartınmaq” mənasını ifadə edir, *çixmaq* sözü ilə yanaşı işlənir, yuxarıda verilmiş cərgənin sinonim üzvlərindən biridir.

Qozalanmax (Ş.) “lovğalanmaq” – *şəşələnmax* (Ş.) “öyünmək, hədə-qorxu gəlmək”.

Qualammax (Q.) “güvənmək” – *uyulmax* (Q.) “inanmaq, etibar etmək”. – *Oğluna qualaner* [10, s.312]; – *Honun deydeylərinə uyulup hona getdi* [10, s.521].

Quçüx'ləməx' (Ş.) “ağacın dibində və ya kənardə pöhrələr göyermək, əmələ gəlmək” – *bəhəm olmağ* (Ş.) “əmələ gəlmək, baş vermək, meydana çıxmaq”. Bu leksik vahidlər yalnız mətnə əsasən nisbi sinonimlik təşkil edə bilər.

Quylamax // quyləmax (Ş.) “basdırmaq” (dəfn etmək) – *şəlləmax* (Ş.) “lobyanın sarmaşması üçün onun dibinə uzun çubuq basdırmaq”.

Laf vurmax “mənasız danışmaq” – *nağılçılıx eləmax* (Ş.) “boş, uzun-uzadı danışmaq”. *Laf vurmax* “mənasız danışmaq” mənasındadır, birləşmə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində də “boş-boş danışmaq” mənasını ifadə etmişdir: – *Bunda laf urub nedirsən?* [70, s.94].

Ləflətmax (ləflənmax) (Ş.) “tərpətmək, yerindən oynatmaq, laxlatmaq” – *atılamax* (Ş.) “nehərə çalxalamaq”. – *Qapını birəz ləflət yerinnən çıxcaxdı*; – *Uşa: n dişdəri da: ləfləyir*. – *Qatıx yığılıf qalıtdı, atılanasıdı* [10, s.28].

Miçətdəməx' (Ş.) “meşədəki ağaclara nişan vurmaq” – *oyuxlamax* (Ş.) “sahələri bir-birindən ayırmaq üçün nişan qoymaq”.

Mücüşməy (Ş.) “bürüşmək; büzüşmək” – *tosmalamax* (Ş., Oğ.) “büzüşmək” – *quyurulmax* (Ş., Oğ.) “qıvrılmaq”. – *Qış gəldi, uşağların mücüşməy vaxdı gəldi* (Ş.) [10, s.364]; – *Uşaq tosmalıb, yerin sal yatdır* (Oğ.) [10, s.503]; – *İlan kimi quyuruluf yatır* (Oğ.) [10, s.318].

Oralamax // uralamax (Ş.) “bostanda və ya bağda qalmış məhsulu axırınıcılı dəfə tamam yığmaq” – *lasdamax* (Ş.) “otu topa-topa yığmaq”. *Oralamax // uralamax – lasdamax* nisbi sinonimlərdir, mətnə görə bir-birinə yaxın hal-hərəkəti ifadə edə bilər [93, s.177].

Porpalaşmax (Ş.) “böyümək, boya-başa çatmaq” – *zorvalammax* (Ş.) “zorbalanmaq, böyümək”. – *Uşax da əməlli porpalaşıtıdı; – Zorvalanıf dana boydə olmuşdu qoyin* [10, s.565].

Səyələmməx' (Ş.) “başı fırlanmaq, gicəllənmək” – *sulanmax* (Ş.) “yelləncəkdə yellənmək”. – *Elə bil tə:ziqim qalxıtıdı, səyəllənirəm durduğum yerdə; – Uşaxlar sulançıxda sulancix'lər, gözüün üstündə olsun, səyəllənmaxdan yıxılallar. Səyələmməx' – sulanmax* nisbi sinonimlik təşkil edir.

Şulahınnamax (Zaq.) “şaxdan çəpər çəkmək” – *sibillətməx'* (Zaq.) “evin küncələrinə sibil (künc daşı) qoydurmaq”.

Sinonimlərin yaranma yolları müxtəlifdir [48, s.73; 28, s.28]. Bu baxımdan şimal-qərb şivələrində işlənən sinonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sinonim cərgələrin yaranmasında çoxmənalı sözlərin rolu vardır, belə ki, bu cərgələr polisemantik sözlərin mənasından birinin o mənanı ifadə edən digər bir leksik vahidə uyğunluğu ilə düzəlir. Məs.: *curumbul* (Oğ., Q.) – 1. paltarsız; 2. qabıqsız (qoz, fındıq). *Curumbul* sözünün ikinci, yəni törəmə mənası ilə “qərzəksiz qoz, fındıq mənasındakı” *cıvrıx* sözü sinonim cərgəni təşkil edə bilər: *cıvrıx* (Zaq.) “qərzəksiz, qərzəkdən çıxmış (qoz, fındıq, şabalıd)” – *curumbul* (Oğ., Q.) – “qabıqsız (qoz, fındıq)”. Ümumən, sinonim cərgənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri yalnız bir üzvünün çoxmənalı olmasıdır, “*birmənalılıq, eynimənalılıq (şərikli, ortaqlı adlandırma ilə, yəni maddi müxtəlifliklə bərabər) sinonimyanın təbiətini təşkil edir*” [93, s.75].

2. Omonimlərdə mənələrdən birinin həmin mənanı ifadə edən başqa bir leksik vahidə uyğunluğu sinonim cərgənin yaranmasına səbəb olur [48, s.73]. *Curumbul* Oğuz rayon şivəsində “gavalı növü” adıdır, “qabıqsız (qoz, fındıq)” mənasını bildirən *curumbul* leksik vahidi ilə omonim sözlər kimi işlədilir: *Curumbul I* (Oğ.) – gavalı növü adı. *Curumbul II* (Oğ., Q.) – 1.paltarsız; 2. qabıqsız (qoz, fındıq). Deməli,

“omonim cərgələrin hər bir üzvü başqa sözlərlə birləşərək müxtəlif sinonim cərgələr yaradır” [48, s.66].

3. Düzəltmə sözlər hesabına: *Dö:rrü* “çoxlu” – *karrı* (Ş.) “çoxlu, bol”; *çəkişmax* “mərcləşmək” – *ötüşməx'* (Ş.) “yarışmaq”.

4. Bəzən sinonim cərgə üzvlərinin biri və ya hər ikisi mürəkkəb sözlərdən ibarət olur: *Urux-turuğ* – *co:ğa* – *törəmə*, *buyruxqul* – *əyaxçı* – *icra:çı* – *miyanda* // *miyəndə* – *təfildar* // *təfillər* (Ş.).

Şimal-qərb şivələrində cərgədə iştirak edən üzvlərin bir neçəsi mürəkkəb sözlərdən ibarət geniş dairəli sinonim cərgələrə təsadüf olunur: *köhlü-kömələx'li* (Ş.) “yerli-dibli, tamam, bütövlüklə” – *omalax-çomalax* (Ş.) “birlikdə, ucdantutma” – *div-dəhnə* (Ş.) “tamamilə, ucdantutma, dərindən”.

5. Bununa yanaşı bölgə şivələrində mürəkkəb sözlərin sadələşmiş söz formalarının iştirak etdiyi sinonim cərgələrə də təsadüf etmək mümkündür: *Cirəfə* (Ş.) “arıq” – *quyrax* (Ş.) “xırda, balaca, kiçik” – *leşgi* (Ş.) “yağsız, arıq”. B.Əhmədov *cirəfə* sözünün mənşəyini “bildirçinə oxşar quş, ördəyin kiçiyi” mənasındaki *cürəpəcə* sözü ilə əlaqələndirir, köçürmə əsnasında “arıq, balaca” mənalı *çürəv+beçə* (“bala, kiçik” mənalı) kimi iki sinonim sözün calaqlanmasından yarandığını göstərir [37, s.163-164].

6. Sinonim cərgələr frazeoloji birləşmələrdən ibarət ola bilər: *Marız tüşmək* (Q.) “düşmən olmaq” – *öc düşmək* (Q.) “bir-birinin əksinə, ziddinə olmaq”, *hö:ür salmax* (Zaq.) “məhəbbət salmaq” – *mehir salmax* (Ş.) “meyil salmaq”.

7. Kakofemizm yolu ilə əmələ gələn sinonimlər hər hansı mənanı vulqar və kobud şəkildə ifadə edir və bəzən cərgənin bir deyil, bir neçə üzvünü əhatə edir: *Boğmalanmax* (Oğ.) “yemək” – *pöşələmək* (Oğ.) “yemək, yaxşı çeynəmədən tez-tez yemək” – *lombalamax* (Oğ.) “çox-çox və tələsik yemək”.

8. Evfemizmlə əlaqədar yaranan sinonimlər məna, məzmunun yumşaldılmasına və sinonim cərgə üzvlərinin artmasına təsir edir: *İsdatmax* (Ş.) “döymək, əzişdirmək (adam)” – *boğmalamax* (Ş.) “vurmağa, böğməyə çalışmaq” – *dalaşmax* (Ş.) “savaşımaq” [103, s.362].

Dubletlər – ekvivalentlərini “tam şəkildə” əvəz edə bilən sözlərdir. Bu sözlərdə mütləq və nisbi sinonimlərdən fərqli olaraq mənə incəliyi yoxdur. Deməli, dubletlərlə sinonim cərgələri təşkil edən cərgə üzvləri arasındakı münasibətlər fərqlidir, yəni “*əgər sinonim sözlər eyni predmet bildirirsə, deməli, onlar semantik cəhətdən eynidir. Sinonim sözlərin əlavə mənə çalarlarına malik olması isə əsas şərtidir*” [86, s.11].

Şimal-qərb şivələrində **dubletlərə** daha çox təsadüf edilir: *aba – ciyi – ədə – ida // idə* (Q.) “ana” mənasındadır. – *Mən abamı görmağ isti:rəm* [10, s.11]. *Ciyi* (Ş.) sözü “ana” mənasında daha çox işləkdir: – *Ciyin gələr, cavaf verərsən*. “Ana” mənasındakı *aba, ciyi, ədə, ida // idə* sözləri tamamilə eyni məfhumu ifadə etdiyindən sinonim deyil, dublet hesab olunur.

S.Cəfərova görə, formaca və mənşəcə müxtəlif olan dubletlər mənaları etibarilə bir-biri ilə tamamilə eyniyyət təşkil etdiyi üçün mətnə əsasən neytral olur, mətn, nitq, situasiya kimi fərqli şəraitlərdə mənə fərqi yaratmayaraq bir-birini əvəz edir [28, s.27].

Dəngətdəməx' (Ş.) “qulaq asmaq, dinləmək” – *də:ntdamax* (Ş.) “dinləmək, pusmaq” – *dişşəməx'* (Q.) “qulaq asmaq”. – *Darvazada əməlli dəngətdədim* [10, s.126]; – *Sə:rdən dəntdiyrəm, nə bi səs var, nə sorax*; – *Dişşə, qör sağa nə deyiyəm* [10, s.136].

Beləliklə, şimal-qərb şivələrinin leksik tərkibi eyni məfhumu müxtəlif fonetik şəkillərlə ifadə edən sözlərlə zəngindir. Həmin sözlər ilk növbədə mənə incəliyinə malik olub-olmamasına, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə əsasən sinonim və dublet kimi fərqləndirilir.

3.2. Şimal-qərb şivələrində antonimlik

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində leksik-semantik söz qruplarından olan antonimlərə də təsadüf edilir. Antonimlər əks mənalı sözlərdir. Həmin leksik vahidlər üçün səciyyəvi xüsusiyyət yalnız əksmənalılıq deyil, həm də müxtəlif fonetik şəkillə, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan kök morfemlərlə ifadə olunmasıdır.

İstər ədəbi dilimizdə, istərsə də şivələrimizdə bütün leksik vahidlərin antonimi yoxdur. Əsasən, sifətlər, saylar, feillər antonim kimi işlənə bilir.

Antonimlər eyni cümlə, birləşmə, mətn daxilində əkslik yaradan leksik vahidlərdir. Sinonim və çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq əksliyin ifadə olunması üçün birləşmə, cümlə, mətn kimi kontekslər xüsusi əhəmiyyət daşıyır, yəni əksmənalılıq ixtiyaridir.

Qeyd etməliyik ki, bəzən sifətlər hər hansı ismi təyin etdikdə söz birləşməsi daxilində leksik və sintaktik münasibətlər məhdudlaşır və bu proses zamanı situativ, mətni antonimlər əmələ gəlir [92, s.200].

Ümumiyyətlə, leksik-semantik kateqoriyalardan olan omonim, sinonim, çoxmənalı sözlərin əlaqə və münasibətləri danılmazdır və onların əks mənalının yaranmasında mühüm rolu vardır [98, s.44].

Curumud (Q.) “büzüşmüş” – *kalyar* (Q.) “tamam yetişməmiş, dəyməmiş (meyvə)”; *curumud* (Q.) “büzüşmüş” – *şaqav* (Q.) “yetişməmiş, kal”. *Kalyar* (Q.) “tamam yetişməmiş, dəyməmiş (meyvə)” – *şaqav* (Q.) “yetişməmiş, kal”. Cərgə üzvləri arasında antonim və sinonim münasibətlərin olduğu özünü büruzə verir. Bəzən antonim tərəflərdən biri digərinin sinonimləri ilə antonim olmur və ya bu münasibət zəif hiss olunur [97, s.60].

Həmçinin antonim cütlükləri təşkil edən sözlərdən biri və ya hər ikisi omonim ola bilər: *Ornaç* (Q.) “ucaboy, ucaboylu” – *qanda* (Q., Bal.) “qısaboylu”. “Qısaboylu” mənasında Qax, Balakən rayon şivələrində işlək olan *qanda* sözü “ucaboy, ucaboylu” anlamındaki *ornaç* leksik vahidinin antonim ekvivalenti olmaqla yanaşı həm də omonimdir, digər şivələrdə eyni fonetik şəkildə tamamilə fərqli, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mənalara ifadə edir: *Qanda I* (Quba, Dərbənd, Xaçmaz) “qoca camış. *Qanda II* (Dəvəçi) “harada” [10, s.277].

Nifrin (Q.) “soyuq” – *şaqqama* (Zaq.) “isti, od kimi”. *Nifrin II* (Cəbrayıl) “nəhəng”. – *Əhməd dayı, bürdə bir nifrin gürzə yadıf. Nifrin III* (Füzuli) “çox, çoxlu”. – *İclasda nifrin adam vardı. Nifrin IV* (Gədəbəy) “eybəcər”. – *Nifrinin biridi, baxmağ olmoy üzünə* [10, s.375].

Yaxud *curcur* (Q.) “duru” – *qimil* (Q.) “bulanıq”. *Curcur II* (Qəbələ) “şələlə”. *Curcur III* (Kəlbəcər) “çol quşu adı” [10, s.82].

Bütün əks mənalar antonim deyildir, yəni bu leksik-semantik söz qrupu inkarlıq şəkilçiləri ilə formalaşaraq ziddiyyəti ifadə etmir, müxtəlif köklü sözlərin ya kəmiyyət, ya keyfiyyət, ya zaman, ya məkan və s. baxımından məzmun etibarilə qarşı-qarşıya qoyulması ilə yaranan leksik vahidlərdir [48, s.80]. Bu baxımdan şimal-qərb şivələrində işlək olan aşağıdakı cərgədəki sözləri antonim hesab etmək olmaz: *əncərri* (Ş.) “gözəl, yaraşlıq”, *əncərsiz* (Ş.) “çirkin, kifir, yaraşsız”, *urvatdı* (Ş.) “hörmətli, nüfuzlu”, *urvatsız* (Ş.) “hörmətsiz, nüfuzsuz” leksik vahidləri eyniköklü sözlərə şəkilçi-morfemlərin artırılması yolu ilə yaranmışdır ki, bu qəbildən olan sözləri leksik antonimlər kimi qəbul etmək doğru deyil.

Antonimlər müxtəlif qruplarda qruplaşdırılır. Məs.: leksik antonimlər nitq hissələri, semantik mənaları, əkslik dərəcəsi və s. baxımından təsnif edilir. Sintaktik antonimlik dedikdə frazeoloji birləşmələrin əkslik, ziddiyyət yaratması nəzərdə tutulur [48, s.89].

Antonimlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyətini, həyat tərzi, mənəvi aləmini əhatə etdiyindən onları mənəvi növləri baxımından da qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İnsanın işi, fəaliyyəti ilə bağlı olan antonimlər: *Əjgeyin* (Ş.) “işsiz, boş, asudə” – *başıdunux* (Ş.) “başı qarışıq, məşğul”.

2. Təbiətlə bağlı hadisələri ifadə edən antonimlər: *çisəx'* (Oğ.) “narın yağış” – *şiravan* (Zaq.) “güclü yağış” mənalarında bölgə şivələrində işlək olan antonimlər təbiət hadisələri ilə əlaqədar məfhumları ifadə edir. Oğuz rayon şivəsində *çisəx'* sözünün “narın yağış” mənasında işlənməsini qərb xüsusiyyəti hesab etmək olar, belə ki, qərb ləhcəsinin Basarkeçər, Çənberək, Şəmkir, Tovuz şivələrində *çisəx'* “narın yağış” mənasındadır [10, s.103]. *Nifrin* (Q.) “soyuq” – *şaqqama* (Zaq.) “isti, od kimi”; *curcur* (Q.) “duru” – *qimil* (Q.) “bulanıq”.

3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *İmsek* (Zaq., Bal.) “obaşdan” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”.

4. Məkanla əlaqədar anlayışları ifadə edən antonimlər: *Bidiy* (Q.) “xam yer, əkilməmiş sahə” – *şirək* (Zaq.) “şumlanmış yer”.

5. Əlamət, keyfiyyət bildirən antonimlər: *Maşu* (Bal.) “gözəl” – *xurtun* (Zaq.) “çirkin, kifir”; *zülhəc* (Q.) “uca, hündür (boy)” – *posalax* (Oğ.) “gödəkboylu”.

6. Hal-vəziyyət bildirən antonimlər: *Oñalmax* (Zaq., Q.) “sağalmaq” – *naçaxlamax* (Zaq.) “xəstələnmək”; *avşatmax* (Q.) “qəlbini sındırmaq, qırmaq” – *əyrişməx'* (Q.) “yaltaqlanmaq”.

Antonimlər mənaca bir-birinə əks olma dərəcələrinə görə mütləq və nisbi antonim adı altında qruplaşdırılır. Mütləq və nisbi antonimlər əkslik, ziddiyyət prinsipinə əsasən fərqləndirilir. Mənaca bir-birinin əksi olan istənilən sözlər əksliyi tam olaraq dolğun şəkildə ifadə edirsə, mütləq antonimlik yaranır. Nisbi antonimlər isə mənaca ekvivalentlərinin tam əksi olmayan leksik vahidlərdir:

Alacalı (Ş.) “rəngbərəng” – *siyato*: (Ş.) “birrəng, saya”; *alacalı* (Ş.) “rəngbərəng” – *ağcavaz* (Ş.) “ağtəhər” kimi antonim birləşmələrdə ziddiyyətin tamlığı və natamamlığı özünü büruzə verir. Bu qəbildən olan antonim birləşmələrdən danışarkən qeyd etməliyik ki, əsasən, mütləq antonimlərin tərəflərindən biri digərinin sinonimi ilə antonimlik yaradır [49, s.87].

Antonimlər quruluşu etibarilə 3 qrupda təsnif edilir: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb. Qeyd etməliyik ki, antonim cütlüklərinin tərkib hissəsi olan tərəflər, xüsusilə düzəltmə və ya mürəkkəb quruluşlu antonimlərin işləndiyi qoşalılar bütün hallarda eyni quruluşa malik olmaya bilər [30, s.140].

Xuylanmax (Ş., Q.) “həyəcanlanmaq – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək, sakitləşmək”. *Xuylanmax* feili *-lan*, *-lən* şəkilçisi vasitəsilə düzəltmə feil olub, İran mənşəli sözdən yaranmış, şərq qrupu dialekt və şivələrində “dəli olmaq, özündən çıxmaq” mənasında işləkdir [110, s.51]. Ə.Dəmirçizadəyə görə, düzəltmə – sadə antonim qoşalığı əks mənəli sözlərin quruluş etibarilə ən işlək növlərindəndir [30, s.140].

Uftan (Zaq., Q., Bal.) “qəşəng, gözəl” – *idimsiz* (Ş., Zaq.) “çirkin (adam)”

Pərgallaşmaq (Ş.) “gümrahlaşmaq” – *tayax olmaq* (Q.) “süsləşmək, əzginləşmək”. – *Hindi sağalıfdı, pərgallaşıfdı, gezə biliy* [10, s.400]; – *Niyə tayax olupsan?* [10, s.484].

Şimal-qərb şivələrində işlək olan quruluşca düzəltmə antonimlərdən *çəpəllix* (Zaq.) “pintilik” – *uzdannıx* (Zaq.) “təmizlik” eyni şəkilçi ilə sadə antonimlərdən əmələ gəlmişdir [30, s.140]. *Çəpəl* sözü mənşəyi etibarilə iber Qafqaz dillərindən alınma olub, saxur dilində *səpəl* fonetik şəkildə yaxın mənəni – “murdar” mənəsini ifadə edir [107, s.345; 64, s.202].

Lombalamax (Oğ.) “çox-çox və tələsik yemək” – *midiləmax* (Ş.) // *midilamax* (Q.) “az-az və asta-asta yemək”. – *A bala, lombalama, bacına da saxla* (Oğ.) [10, s.337]; – *Yidiyi bi şey yoxdu, hələ midilə:r* (Ş.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, şimal-qərb şivələrində də quruluşu etibarilə sadə və düzəltmə antonimlərlə müqayisədə mürəkkəb antonimlərə daha az təsadüf edilir.

Ülkədoğan (Oğ.) “payızın əvvəli” – *ülkəbatan* (Oğ.) “payızın axırı” mənələrindəki mürəkkəb antonimlərdəndir.

Bölgə şivələrində, əsasən, eyni sözün təkrarı ilə düzələn quruluşca mürəkkəb əks mənəli sözlərdən ibarət antonim cərgələr müşahidə edilir:

Beccə-beccə (Ş.) “tez-tez” – *bitdə-bitdə* (Ş.) “asta-asta, yavaş-yavaş”. – *Ay qız, beccə-beccə gəlsənə! – Sən nə bitdə-bitdə gəlirsən?* [10, s.45; s.59].

Əfil-əfil əsmək (Ş.) “tir-tir əsmək” – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək, sakitləşmək”. – *Ciyim qorxusunnan əfil-əfil əsirdi; – Hindi birəz toxdiyitdilər.*

Lədim-lədim (Ş.) “boş-boş” – *nüktəli* (Ş.) “eyhamlı”. – *Nə çox lədim-lədim danışırsan* [10, s.326].

Antonimlər mənşəyi etibarilə də fərqli olur. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində mənşəyinə görə fərqlənən, həm türk mənşəli və həm də alınma sözlərdən ibarət olan antonimlərə təsadüf etmək mümkündür. Bu baxımdan Şəki, Qax, Balakən rayon şivələrində işlənən, mənşəyinə görə fərqlənən antonimləri nəzərdən keçirək:

Qırpımmax (Ş.) “utanmaq” – *toxdamax* (Ş.) “özünü ələ almaq, sakitləşmək”. – *Mən mə'llimnən qırpınırım* [10, s.302]; – *Qoy birəz toxdiyim ürəx' sözdərimin hamısın diycəm. Toxdamax* feili türk mənşəlidir, *tokta* fonetik tərkibində “toxtamaq,

sakitləşmək” mənasında Orxon abidələrində öz əksini tapmışdır: *Olurtukıma öltəçiçə sakınığıma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közü yögəriü körti* “Mən (taxta) oturduqda, öləcəyini düşünən türk bəyləri, xalqı öyünüb-sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı” [95, s.378; s.92; s.104].

Əfil-əfil; əfil-əfil əsmək (Ş.) “tir-tir əsmək” – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək, sakitləşmək”. – *Ciyim qorxusunnan əfil-əfil əsirdi; – Hindi birəz toxdiyitdilər.*

Sulğar (Bal. – T.) “uzun, hündür, uzundraz” – *qanda* (Bal.) “qısa boylu”. “Uzun, uzundraz” mənasındakı *sulğar* “hündür” mənasında çuvaş dilində *süle* fonetik şəklində öz əksini tapmışdır [53, s.84]. Güman ki, *sulğar* türk mənşəli sözlərdəndir.

Ertədən // ərtdən (Ş.) “səhər tezdən, sübh tezdən, sübhdən” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”. *Ertə* sözü qədim türk yazılı abidələrində “səhər, sabah” anlamında “*ir*” fonetik şəklində işlənmişdir [109, s.67]. V.V.Radlov sözü *ertä, ärta* fonetik tərlibində göstərir və *ertä, ärta* qırğız dilində “tez, əvvəllər” mənalarını ifadə edir [141, s.791].

Antonimləri aid olduğu nitq hissəsi baxımından qruplaşdırmaq daha düzgün hesab olunur. Qeyd etməliyik ki, bütün antonim cərgələr qrammatik baxımdan eyni qəlibdə olur.

Ümumiyyətlə, “*antonim qoşalığının yaranması üçün əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin çox məna imkanına malik olmaq xüsusiyyəti də əsas amillərdən biridir*” [98, s.45]. Bu baxımdan şimal-qərb şivələrində də antonim qoşalıqlar, əsasən, sifətlərin əsasında formalaşır və isimlərin əks mənalılığı sifətlərlə müqayisədə daha məhduddur.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, bir neçə nitq hissəsi üçün ortaq sözlər hesab olunur. Eyni fonetik şəklə və leksik mənaya malik olan həmin sözlər həm isim, həm zərf; həm sifət, həm zərf və ya həm say, həm zərf kimi işlənir. Bu cür sözlərin hansı nitq hissəsinə aidliyini müəyyənləşdirmək üçün əşya və ya hərəkəti təyin etdiyini, cümlədəki mövqeyini nəzərə almaq vacibdir. Bölgə şivələrində də işlənən aşağıdakı leksik vahidlər əsas nitq hissələrindən isim və zərfə aid olması ilə fərqlənir.

Gejdən (Ş.) “səhər tezdən” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”. – *Savax gejdən ge:ycəm*; – *Öydə olginən, ilkindi vaxdı sizə gələcağam* (Zaq.); – *Gün batana yaxına de:rix' ilkindi* (Oğ.) [10, s.233].

Obaş (Ş., Zaq.) “tezdən, sübhən” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”. – *Sə:r obaş geycaqlar* (Ş.); – *Öydə olginən, ilkindi vaxdı sizə gələcağam* (Zaq.) [10, s.233].

Sifətlərin antonimliyi. Şimal-qərb şivələrində isim, feil, zərf kimi əsas nitq hissələri ilə müqayisədə sifətlərlə ifadə olunan antonim cütlüklər kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil edir [99, s.195-196]. Ümumiyyətlə, digər tərəfdən sifətlərin çoxmənalılığı antonim cütlüyün formalaşmasına təsir edən amillərdəndir [98, s.45].

Bölgə şivələrindəki işlək olan antonim sifətləri məna növlərinə görə əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, həcm və formasını ifadə edən cütlüklər sırasında qruplaşdırmaq olar.

Anqut (Oğ.) “avam” – *bicou* (Ş.) “çoxbilmiş”.

Abal (Q.) “key” – *xuriş* (Q.) “zirək”

Dozay (Ş.) “key, avam” – *otucu* (Ş.) “bic”. – *Yeganə çox dozay qızdı*; – *Cəfər çox otucu adamdı* [10, s.383].

Xirça, xirqa (Zaq.) “səliqəsiz” – *uzdan* (Zaq.) “təmiz, səliqəli” mənələrindəki antonimləri keyfiyyəti bildirir.

Midix' (Ş.) “astagəl, çox ləng iş görəni” – *təntix'* (Ş.) “tələskən”.

Dişdəmə (çay) (Ş.) “şit” – *salma* (çay) “şirin” (Ş.). Ümumi qrammatik mənasına görə əsas nitq hissələrindən sifətə aid olub, dad bildirir.

Qırıc (Zaq.) “daşlı, susuz yer” – *sucux* (Zaq., Q.) “sulu yer”. Fonetik tərkibi etibarilə müxtəlif olan sözlər bir-birinin əksi olan keyfiyyət məzmununu ifadə edərək antonimlik yaradır.

Zolatay (Q., Bal.) “iri, nəhəng” – *carcur* (Bal.) “kiçik”. *Zolatay* – *carcur* həcm və ölçü bildirib, ifadə etdiyi məna baxımından digər antonimlərdən fərqlənir.

Sifət, ilk növbədə, əşyanın əlamətini bildirir. Əşyanın əlamətini bildiren sifətlər ədəbi dilimizdə olduğu kimi şivələrdə də üstünlük təşkil edir.

Cılız (Ş.) “arıq (adam)” – *potaq* (Zaq.) “kök (adam)”
Əncərri (Ş.) “gözəl, yaraşığı” – *muğdusa* (Ş.) “çirkin, xoşagəlməz”
Xoryat (Bal.) “çirkin, kifir” – *uftan* (Bal.) “qəşəng, gözəl”
Qobaca (Zaq.) “qısa boylu” – *hulay* (Oğ.) “uzunduraz”. – *Əli qobaca qaldı* [10, s.306].

Ornaç (Q.) “ucaboy, ucaboylu” – *yomsa* (Zaq.) “gödəkboylu”
Mafarsız (Oğ.) “cansız, zəif” – *müşəmbə* (Q.) “kök”.
Maşu (Bal.) “gözəl” – *xiləpli* (Bal.) “çirkin”. – *Xədicə maşu qızdı* [10, s.346].
Maşu (Bal.) “gözəl” – *xurtun* (Zaq.) “çirkin, kifir”
Pasalax // posalax (Oğ.) “gödəkboylu” – *hulay* (Oğ.) uzunduraz
Uftan (Zaq., Q., Bal.) “qəşəng, gözəl” – *idimsiz* (Ş., Zaq.) “çirkin (adam)”
Zülhəc (Q.) “uca, hündür (boy)” – *posalax* (Oğ.) “gödəkboylu”. – *Honun boyu lap zülhəcdi* [10, s.566]; – *Posalağ adam çox hilləkər olan şeydi* (Oğ.) [10, s.407].

Nisbi antonimlər – əkslik dərəcəsinə görə mütləq antonimlərdən seçilir, yəni mütləq antonimlərdən fərqli olaraq nisbi antonimlərin ekvivalentləri arasındakı əkslik, ziddiyyət zəifdir. Nisbi antonimlər dilçilik ədəbiyyatlarında natamam, üslubi, mətni, kontekstual adı ilə verilir. Linqvistikada bəzən antonimliyin nisbiliyi inkar edilir. S.İmaməliyev “Nisbi antonimlər haqqında” məqaləsində nisbi antonimliyi qəbul etmir, ancaq bir cür təsnifin – mütləq antonimlərin mövcudluğu qənaətindədir: “*Yaxud, yaz – payız, yay – payız, qış – payız sözləri arasında heç bir nisbi əkslik yoxdur. Çünki, bu fəsillər öz mövcudluğunda və nizamında mütləq olduğu üçün onlar arasında əkslik də mütləqdir*” [62, s.81].

Azərbaycan dilinin Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrində, az da olsa, belə antonimlərə təsadüf etmək mümkündür:

Bidiy (Q.) “xam yer, əkilməmiş sahə” – *şirək* (Zaq.) “şumlanmış yer”.
Xaqo (Zaq.) “pırtlanmış <saç>” – *nəhni* (Zaq.) “keçəl”. – *Camal nəhninin biridi* [10, s.371].

Şimal-qərb şivələrində antonim **zərflər** də işləkdir. Bölgə şivələrində işlənən bu antonimlər hərəkətin zamanını, tərzini ifadə etməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Beccə-beccə (Ş.) “tez-tez” – *bitdə-bitdə* (Ş.) “asta-asta, yavaş-yavaş”. – *Ay qız, beccə-beccə gəlsənə! – Sən nə bitdə-bitdə gəlirsən?* [10, s.45; s.59].

Əjgeyin (Ş.) “işsiz, boş, asudə” – *başıdunux* (Ş.) “başı qarışıq, məşğul”.

İmsek (Zaq., Bal.) “obaşdan” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”. – *İmsekdən get, gəti də* (Zaq.) [10, s.234]; – *Öydə olginən, ilkindi vaxdı sizə gələcağam* (Zaq.) [10, s.233].

Lədim-lədim (Ş.) “boş-boş” – *nüktəli* (Ş.) “eyhamlı”. – *Nə çox lədim-lədim danışırısan* [10, s.326].

Orgəş (Oğ.) “xəbərdar” – *sümmün-bühmün* (Ş.) “səssiz-səmirsiz; gizlincə”. – *U yə:ntiyə orgəş döyl u adam* [10, s.382]; – *Sümmün-bühmün gəliv apardılar* [10, s.450].

Təvəllə (Oğ.) “az-az” – *tıxma* (Oğ.) “dolu, ağızbaağız”. – *Nuru təvəllə yığıb xeyli mum düzəltdi* [10, s.494]; – *Çuvalı tıxma doldur* [10, s.495].

Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayon şivələrində ümumi qrammatik mənasına görə hərəkət bildirən leksik vahidlərlə ifadə olunan **feillərdən ibarət antonim cütlüklər** də işləkdir. *Vaydaqəhər* (Ş.) “hər şey haqqında çox fikirləşən, düşünən, hər şey üçün narahat olan” – *vayıs // vayıs* (Ş.) “araqarışdıran, sözgəzdiren, hər cür pisliyə səbəbkarlıq edən”. – *Honçun çətindi, çox vaydaqəhər adamdı. – Allah va:yisin evi:n yıxsın.*

Aşağıda verilmiş antonimlər məna baxımından hal-vəziyyəti ifadə edən feillərdən ibarət cütlüklərə aiddir:

Avşatmax (Q.) “qəlbini sındırmaq, qırmaq” – *əyrişməx'* (Q.) “yaltaqlanmaq”.

Börtdamax (Q.) “pörtmək, qızarmaq (istidən)” – *əvazimax* (Q.) “rəngi qaçmaq, solmaq, soluxmaq”. *Əvazimax* feilinin fonetik və leksik-semantik formalaşmasına gəldikdə isə B.Əhmədova görə, “sözün əslə ağ kəlməsi ilə bağlıdır, ağ rəng bildirən sifətdir, az sözü isə miqdar bildirir: ağaz (yəni azca ağ) sözü -ı şəkilçisi vasitəsilə bərk-i-mək qəlibi üzrə feilə çevrilib, “rəngin azca ağarması” deməkdir” [35, s.6]. Sözü səs tərkibində gedən ə>a əvəzlənməsi və ya fonetik səs dəyişməsi hamıya aydındır.

Daralmax (Ş.) “kəmhövsələ, narahat olmaq” – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək sakitləşmək”. – *Bəyax ürəyim dara:rdı, həyindi birəz toxdamışam.*

Lopalandırmaq (Ş.) “alovlandırmaq” – *tasası yatmaq* (Ş.) “sakitləşmək”. – *Onun işi məni lap lopalandırır* [10, s.337]; – *Da: heş nə dimir, bir əz tasası yatıtdı.*

Oñalmaq (Zaq., Q.) “sağalmaq” – *naçaxlamaq* (Zaq.) “xəstələnmək”.

Pərgallaşmaq (Ş.) “gümrahlaşmaq” – *tayax olmaq* (Q.) “süsləşmək, əzginləşmək”. – *Hindi sağalıfdı, pərgallaşıfdı, gezə biliy* [10, s.400]; – *Niyə tayax olupsan?* [10, s.484].

Tasalanmaq (Ş.) “ürəyi sıxılmaq, ürəyi darıxmaq, istilik gəlmək” – *sənmaq* (Ş.) “sakitləşmək, özünə gəlmək”. – *Bəyax çox pis idim, ürəyim yaman tasalanırdı.* – *Uşax hələ hindi-hindi özünə gəlir, bir əz səntdi elə bil.* *Tasalanmaq* sözü qərb qrupu şivələrində leksik-semantik məna tutumu etibarilə fərqli mənada – “hirsələnmək, əsəbiləşmək” mənasında işlənmişdir [3, s.66].

Yapunmaq (Q.) “yalvarmaq” – *yanımaq* (Zaq., Gən., Qaz., Tov.) “qorxutmaq, hədələmək”. – *Xeyri yoxdu, ona-buna yapunma* [10, s.541]; – *Niyə məni yanıyırsan, sənnən qorxan-eliyən yoxdur ha!* (Gən.) [10, s.540].

Yoncumaq (Oğ., Q.) “yalvarmaq” – *şəşələnmək* (Ş.) “hədə-qorxu gəlmək”.

Bununla yanaşı Oğuz, Qax rayon şivələrində insanın iş fəaliyyətini əks etdirən **feillərlə** ifadə olunan əksmənalı sözləri müşahidə etmək mümkündür:

Kırtızdammaq (Oğ.) “yun ipin çıxıntılarını sürtüb hamarlamaq” – *xışımlamaq* (Oğ., Ş.) “əzmək, əzişdirmək”. – *Gör nətə:r xışımniyir, surfa:n* (Ş.).

Lombalamaq (Oğ.) “çox-çox və tələsik yemək” – *midiləmək* (Ş.) // *midilamaq* (Q.) “az-az və asta-asta yemək”. – *A bala, lombalama, bacına da saxla* (Oğ.) [10, s.337]; – *Yidiyi bi şey yoxdu, hələ midilə:nir* (Ş.).

Antonim cütlüklərin tərkib hissələri hətta frazeoloji birləşmələrdən də ibarət ola bilər. Frazeoloji birləşmələr ayrı-ayrı leksik vahidlər kimi, əks, zidd mənaları ifadə edir [49, s.85]. Ədəbi dilimizdə olduğu kimi bütün şivələrdə, o cümlədən, şimal-qərb şivələrində belə frazeoloji birləşmələrə təsadüf edilir:

Marız tüşmək (Q.) “düşmən olmaq” – *mayıl durmax* (Q.) “tərəf saxlamaq”. – *Men bilmiy niyə mennən marız tüşüp* [10, s.345]; – *Sen seninkinə mayıl durmı:p mağa durma:casın* [10, s.347].

Öc düşmək (Q.) “bir-birinin əksinə, ziddinə olmaq” – *mayıl durmax* (Q.) “tərəf saxlamaq”.

Mayıl durmax (Q.) – *öc düşmək* (Q.) birləşmələri əsasında zidd münasibətlərin mütləqliyini təsdiqlədiyimiz halda, *marız tüşmək – mayıl durmax* (Q.) birləşmələri üçün əkslik münasibətinin “zəif” [98, s.48] olmasını vurğulamalıyıq.

Pələşo salmax (Oğ.) “şuluqluq salmaq” – *üs eləməx’* (Oğ.) “oxşamaq, sığallamaq”. – *Toyda uşaxlar pələşo salır* [10, s.398].

Üs eləməx’ (Oğ.) “oxşamaq, sığallamaq” – *lej tüşməx’* (Oğ.) “düşmən olmaq. – *Aralarında nə olufsa, İskəndərnən Yunus lej tüşüflər* [10, s.326].

Uğatdı olmax (Q.) “avand olmaq” – *uğuna-uğuna qalmax* (Q.) “yana-yana, boğula-boğula qalmaq, yanıb tökülmək”. – *İşingiz uğatdı olsun; – Söz dima: isdi:rdim, uğuna-uğuna qaldım* [10, s.516].

H.Həsənova görə, frazeoloji birləşmələrin hamısı antonimlik yarada bilmir. Keyfiyyət məfhumları ilə əlaqədar olan frazeoloji vahidlər bu baxımdan öz üstünlüyü ilə seçilir və onlar antonim sözlər kimi hal, hərəkət və yaxud hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini əks etdirir [48, s.89].

Urvatdan salmax (Ş.) “hörmətsiz eləmək, hörmətdən salmaq” – *urvata mindirməx* (Ş.) “hörmətini saxlamaq, hörmət qazandırmaq”. – *Honu laf urvatdan saltıldılar; – Hayndı qo:umdular, da: urvata mindircix’dilər*.

Frazeoloji birləşmələrin antonimliyi müxtəlif şəkillərdə təzahür edə bilər, yəni frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı antonimlik tam və ya natamam ola bilər. Belə ki, birləşmələrin ya bir, ya ikinci tərəfi və yaxud bütün tərəfləri antonimlik kəsb edir [49, s.85-86]. Məsələn: yuxarıdakı frazeoloji antonimlər “ikinci komponentləri antonim, birinci tərəfləri eyni olan frazeoloji birləşmələr”dəndir: *Urvatdan salmax* (Ş.) “hörmətsiz eləmək, hörmətdən salmaq” – *urvata mindirməx* (Ş.) “hörmətini saxlamaq, hörmət qazandırmaq”.

Zürzüqə gitmax (Zaq.) “dərdə-qəmə batmaq, qüssələnmək, kədərlənmək” – *şonqurux qoşmax* (Zaq.) “lağa qoymaq”. – *Oğlan zürzüqə gidipti* [10, s.566].

İstər ədəbi dildə, istərsə də şivələrimizdə əks mənaya malik elə sözlərə təsadüf edilir ki, həmin sözlər antonimlərdən fərqli olaraq, omonim və çoxmənalı sözlər kimi eyni fonetik tərkibdədir. Bu cür sözlər **enantiosemiyalar** adlanır.

Düşünüşmax (Ş.) “bir-birinin ziddinə getmək”; “uyğun gəlmək, yaramaq” mənalarında şivəmizdə işlənən enantiosemiyadır. – *Helə bil sənnən düşünüştüdlər, nə isti:llər bimirəm* (Ş.). – *Məsəl, diyirəm, habı haçar ho qufula düşünüşür* [10, s.149].

Üzsüzdüx' (Ş.) “utancaqlıq”. – *Çox da üzsüzdüx' yaxşı döyül* [10, s.528].
Üzsüzdüx' (Ş.) “abırsızlıq, sırtıqlıq”. – *Sa: çox eləmişux, da: u qeder üzsüzdüx' iləmə.*

Ə.Dəmirçizadəyə görə, bir sözün birdən artıq mənə ifadə etməsi ya omonimlik, ya da çoxmənalılıq hesab edilməlidir [30, s.136].

M.T.Məmmədova görə, mənanın polyarlaşması – çoxmənalılıq hesab edilməlidir, çünki həmin sözlər konkret mənasını kontekstdə tapır. Nəticə etibarilə, çoxmənalılıq və antonimlər arasındakı münasibətlər istər şivələr, istər ədəbi dil, istərsə də türk dilləri üçün səciyyəvidir [84, s.94-95]. Beləliklə, “*sözlərin əsas qismi öz ilk həqiqi mənasını saxlamaqla bərabər, yeni mənalar kəsb edir, mənə həcmi genişləndirərək çoxmənalılılaşır. Sözün ilk mənası ilə ondan törəyən sonrakı mənaları arasında iki cür münasibət yaranır: omonim və antonim. Mənaca yeniləşən sözlərin bir qisminin ilk mənası ilə o biri mənaları arasında əkslik olmur. Onlar müsbət səciyyəli müxtəlif mənalı sözlərdir (omonimlər). Bir qisminin ilk mənası ilə törəmə mənası arasında əkslik olur*” [48, s.59].

H.Həsənova görə, enantiosemiyaları omonimik hadisə kimi izah etmək daha məqsədəuyğundur [48, s.60]. Bu isə eyni cərgədəki antonimlərin müxtəlif fonetik şəkillərə malik olması şərti ilə əlaqədardır.

K.Rzayevaya görə, sözün semantik inkişafı onda iki zidd mənanın mövcudluğuna səbəb olursa və bu mənaların hər ikisi sözdə yaşayırsa, bu hadisə leksik vahidin semantik xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilməlidir [97, s.60]. Fikrimizcə, bu məsələdə K.Rzayevanın fikrini daha məqbul hesab etmək olar.

Deməli, Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərdə işlənən bu cür enantiosemiyalar ya antonimik, ya da omonimik hadisə kimi öyrənilməsindən asılı olmayaraq eyni sistem daxilində forma və məzmunca söz qruplarından olan çoxmənalı söz – omonim – antonim arasındakı münasibətlərin təzahürüdür.

NƏTİCƏ

Mövzu üzrə aparılan tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələri Şəki-Oğuz, Zaqatala-Qax və Balakən regionunun şivələrini əhatə edir. Şimal-qərb şivələrində Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər, o cümlədən, ərazi cəhətdən əlaqədə olmadığı şivələrin (cənub ləhcəsinin) təsiri, əhalinin miqrasiyası səbəbilə qərb və cənub ləhcələri, digər türk dilləri, həmçinin qohum olmayan dillər üçün spesifik olan əlamətlər qarışıqlıq faktorunu yaradır.

2. Ərazinin coğrafi tərəfdən şimal-qərbdə yerləşməsi; bu səbəbdən şimal xüsusiyyətləri ilə bərabər qərb xüsusiyyətlərinin Şəki-Zaqatala regionu şivələrində müşahidə olunması əvvəlcə şimal qrupu kimi təsnif edilən şivələr qrupunu “şimal-qərb” şivələri adlandırmağa əsas vermişdir.

3. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində arxaik türk leksik qatı üstünlük təşkil etsə də, alınma sözlərin kəmiyyət etibarilə çoxluğu diqqəti cəlb edir. Ərazinin Dağıstandilli xalqlarla qonşuluğu Qafqaz mənşəli sözlərin bölgə şivələrində daha aktiv şəkildə işləkliyinə imkan yaradır (16%). Bununla yanaşı, əsasən, bölgənin təsərrüfatı, əhalinin məşğuliyyəti və məişəti ilə bağlı olan fars (20%) və ərəb (11%) dillərindən keçmiş leksik vahidlərə də təsadüf etmək mümkündür.

4. Şimal-qərb bölgəsinin iqlim şəraiti, sahib olduğu iqtisadi, coğrafi xüsusiyyətlər bölgə şivələrinin leksik tərkibinin zənginliyinə səbəb olan amillərdəndir. Belə ki, baramaçılıq və tütünçülüklə əlaqədar terminoloji leksikanın inkişafı ilə yanaşı, əkinçilik, çəltikçilik (6,1%), heyvandarlıq (6,7%), bağçılıq (6,6%) və s. kimi tematik söz qruplarının çoxluğu Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayon şivələrinin lüğət tərkibi üçün xarakterikdir.

5. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrinin leksikası forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları ilə zəngindir. Ədəbi dildə olduğu kimi bölgə şivələrində işlək olan eyni fonetik tərkibin polisemantik, omonim, sinonim və antonim cütlüyünün üzvü olması leksik-semantik kateqoriyalar arasındakı bağlılığı əks etdirir.

6. Şimal-qərb şivələrində işlənən çoxmənalı sözlərin əksər hissəsi isimlərdən (67%) ibarətdir və bu isimləri mənə köçürmələrinin növlərinə əsasən qruplaşdırmaq mümkündür. Bölgə şivələrində işlənən çoxmənalı sifətlərin mənə çalarları ya söz birləşmələrinin daxilində (35%), ya da nitq situasiyasında (52%) reallaşır; hətta şivələrimizdə mənə əlaqələrinin arasındakı həddlərin çətin müəyyən olunduğu sifətlərə də (13%) təsadüf etmək mümkündür. Mənə köçürülməsi, əsasən, isim, sifət, feil kimi əsas nitq hissələri üçün səciyyəvi olsa da, əvəzlilik, say, zərf kimi digər nitq hissələri üçün o qədər də xarakterik deyil və bu xüsusiyyət özünü bölgə şivələrində də büruzə verir.

7. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində çoxmənalı sözlərin semantik təbəddülatı nəticəsində formalaşan eynimənşəli omonimlərdən başqa təsadüfi səs uyğunluğuna əsaslanan müxtəlif mənşəli leksik vahidlər də sayca çoxluq təşkil edir (51 faizin 49 faizə nisbətində). Omonimlər türkmənşəli və yaxud alınma sözlərdən ibarət olmasına, qrammatik mənasına görə müxtəlif qrupları təşkil edir, leksik-qrammatik (9,5%) və qarışıq omonimlər (1,4%) eyni nitq hissəsinə aid leksik omonimlərdən (15,3%) fərqlənir.

8. Şimal-qərb şivələrində işlənən və sinonimik cərgəni təşkil edən üzvlər mütləq və nisbiliyinə, cərgədəki digər üzvlərlə nisbətdə dominantlığına görə fərqlənir. Sinonimik cərgədəki sözlərin quruluş baxımından sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb olması, mənşəyi baxımından milli və ya alınma olması şivələrimizdə işlənən sinonimlərin müxtəlif yollarla meydana gəlməsinin göstəricisidir. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində isimlərin sinonimliliyinə (40%) ədəbi dildən fərqli olaraq daha çox təsadüf edilir. Şimal-qərb şivələrində mütləq və nisbi sinonimlərdən fərqli olaraq, ekvivalentlərini “tam şəkildə” əvəz edə bilən dubletlər də müşahidə edilir.

9. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, istər ədəbi dilimizdə, istərsə də şivələrimizdə bütün leksik vahidlərin antonimi yoxdur və əsasən, sifətlər, saylar, feillər antonim kimi işləyə bilər. Bölgə şivələrində əksliyi tam olaraq dolğun şəkildə ifadə edən mütləq antonimlərdən başqa, mənaca ekvivalentlərinin tam əksi olmayan leksik vahidlərə – nisbi antonimlərə təsadüf edilir. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində mənşəyinə görə fərqlənən, yəni türkmənşəli və alınma sözlərdən ibarət

olan antonimləri müşahidə etmək mümkündür. Bölgənin şivələrində də antonim qoşalılar, əsasən, sifətlərin əsasında (47%) formalaşır və isimlərin əksmənalılığı sifətlərlə müqayisədə daha məhduddur. Ədəbi dilimizdə olduğu kimi bütün şivələrdə, o cümlədən, şimal-qərb şivələrində əksmənalı frazeoloji birləşmələrə də təsadüf edilir.

10. İstər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə əks mənanaya malik elə sözlərə təsadüf edilir ki, həmin sözlər antonimlərdən fərqli olaraq, omonim və çoxmənalı sözlər kimi eyni fonetik tərkibdədir. Bu cür sözlər enantiosemiyalar adlanır. Eyni cərgədəki antonimlərin müxtəlif fonetik şəkillərə malik olması enantiosemiyaları omonimik hadisə kimi izah etməyə gətirib çıxarır, amma Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərdə işlənən bu cür enantiosemiyalar ya antonimik, ya da omonimik hadisə kimi öyrənilməsindən asılı olmayaraq eyni sistem daxilində forma və məzmunca söz qrupları arasındakı münasibətlərin təzahürüdür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov, İ. Nizami Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycan sözləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Bakı Mühəndislər Universiteti, – 05-06 may 2017, – s. 603-604.
2. Abdullayev, Ə. Azərbaycan dilində r~z münasibəti // – Bakı: Azərbaycan filologiyası məsələləri, – 1984. Elm, II buraxılış, – s. 30-38.
3. Abdullayeva, Q. Poetik dildə dialektizmlərin semantik-üslubi imkanları // – Bakı: Üslubiyyat məsələləri, Elmi əsərlərin mövzu toplusu, Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1990. – s.65-68.
4. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri (sorğu lüğəti) / Z.N.Verdiyeva, F.M. Ağayeva. – Bakı: Maarif, – 1989. – 364 s.
5. Ağayev, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən zoonimlər və heyvandarlıqla bağlı terminlər // – Bakı: Azərbaycan filologiyası məsələləri, – 1984. Elm, II buraxılış.– s. 179-184.
6. Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
7. Aslanov, V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər: [2 cildə] / V.Aslanov. –Bakı: Elm, – c.1. – 2002. – 155 s.
8. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / redaktorları: Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. – Bakı: Elm, – 2009. – 448 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. İslamov, M.İ., Ağayev, Ə.Q., Behbudov, S.M., Əhmədov, T.M., Məmmədov, N.X., Tağıyev, B.M., Xasıyev, Z.Ə. / – Bakı: Elm, – 1990. – 284 s.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / redaktor A.Axundov, tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – 744 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / redaktoru A.Axundov, tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2006. – 672 s.

13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / redaktoru A.Axundov, tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2006. – 712 s.
14. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / redaktor R.Ə.Rüstəmov, M.Ş.Şirəliyev. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1967. – 284 s.
15. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti / tərt.ed. Z.Xasıyev, K.İmamquliyeva, K.Quliyeva, M.Məmmədov, G.Binnətova, Q.Qəmbərova, S.Şərifova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 304 s.
16. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri / redaktor M.Ş.Şirəliyev – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1962. – 327 s.
17. Azərbaycan folkloru antologiyası: XVIII kitab, Şəki folkloru / redaktor H.İsmayılov. – Bakı: Nurlan, – c. 3. – 2009. – 532 s.
18. Azərbaycan türk xalk şivələri lüğəti: (rusca, almanca tərcümələri ilə) / tərt.ed. N.İ.Aşmarin, A.R.Zifeldt, V.Xulufu, B.Çobanzadə, İ.Həsənov, A.Ahverdov. – Bakı: Az.D.E.T.İ. nəşriyyatı, – c. 1. 1-ci buraxılış. “A” hərfi. – 1930. – 250 s.
19. Azərbaycan türk xalk şivələri lüğəti: (rusca və almanca tərcüməsilə) / redaktorlar H.Q.Sanlı, J.Əliyev, C.Bağırzadə, Ə.Babazadə. – Bakı: Az.D.E.T.İ. nəşriyyatı, – c. 1. 2-ci hissə. “B” hərfi. – 1931. – 260 s.
20. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (Dərs vəsaiti) / İ.M. Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 120 s.
21. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 440 s.
22. Behbudov, S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti / S.M.Behbudov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 206 s.
23. Behbudov, S. Zaqatala, Qax və Balakən şivələrinin məişət leksikası / Sefi Behbudov 75. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 168-188.
24. Bəşirov, K.K. Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlərin izahlı lüğəti / K.K.Bəşirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 180 s.
25. Bəşirov, K.K. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində arxaizmlər / K.K.Bəşirov. – Bakı: ADPU, – 2015. – 174 s.

26. Cəfərli, Ə.K. Üç arxaik söz haqqında // – Bakı: ADU, Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri, Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi, – 1986. – s. 53-56.
27. Cəfərov, Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi / Q.H.Cəfərov. – Bakı: Elm, – 1984. – 124 s.
28. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili: (II hissə. Leksika) / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
29. Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, –1988. – 285 s.
30. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 272 s.
31. Dəmirçizadə, Ə. 50 söz / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Gənclik, – 1968. – 103 s.
32. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri / T.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1973. – 76 s.
33. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı / T.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1980. – 252 s.
34. Əfəndiyeva, T. Omonimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1970. №4, – s. 11-20.
35. Əhmədov, B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti / B.A.Əhmədov. – Bakı: Mütərcim, – 1999. – 376 s.
36. Əhmədov, B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılında sadələşmə meyli (şivə materialları əsasında) / B.B.Əhmədov. – Bakı: API, – 1990. – 92 s.
37. Əhmədov, B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı / B.B.Əhmədov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 1994. – 200 s.
38. Əhmədov, T.M. Azəri dili ilə tat dilinin qarşılıqlı əlaqəsinə aid bəzi qeydlər (Tat dilinin Quba ləhcəsi üzrə) // – Bakı: S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1965. №6, – s. 81-89.
39. Ələkbərova, E. Karluq qrupu türk dillərində arxaizm və dialektizmlər // – Bakı: Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. II cild. Karluq qrupu türk dillərinin leksikası. Nurlan, – 2008. – s. 158-178.

40. Ərəb və fars sözləri lüğəti / Red. hey. B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, – 1966. – 1036 s.
41. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması (Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri // – Bakı: Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri, Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi, ADU, – 1986. – s. 29-38.
42. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1999. – 354 s.
43. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: (Dərs vəsaiti, 2-ci nəşri) / E.İ.Əzizov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 348 s.
44. Əzizov, E.İ. Dialektoloji atlas və dialektlərin qarışması problemi: (Birinci məqalə) // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., – 2000. № 1, – s. 11-19.
45. Əzizov, E.İ. Dialektoloji atlas və dialektlərin qarışması problemi: (İkinci məqalə) // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., – 2000. № 2, – s. 14-19.
46. Əzizov, E. Söz xəzinəsi (Söz haqqında araşdırmalar) / E.Əzizov. – Bakı: Maarif, 1995. – 128 s.
47. Həsənov, A. Bəzi dialektizmlərin (ayan-çayan // ayan-şayan // ayın-şayın, bayımmax // bayındırmay, nəverim, havar və hasav) etimologiyasına dair // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1965. №3, – s. 61-69.
48. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1987. – 308 s.
49. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (Çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər): (Dərs vəsaiti) / H.Həsənov. – Bakı: ADU nəşri, – 1978. – 90 s.
50. Hüseynov, A. Azərbaycan dialektologiyası / A.Hüseynov. – Bakı: API nəşriyyatı, – 1958. – 128 s.
51. Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası: (Dərs vəsaiti) / A.Ə.Hüseynov. – Bakı: API-nin nəşri, – 1979. – 90 s.

52. Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri, XI seriya, – 1965. №2, – s. 104-125.
53. Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri, XI seriya, – 1965. №3, – s. 67-86.
54. Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri, XI seriya, – 1965. №4, – s. 83-103.
55. Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri, XI seriya, – 1965. №5, – s. 99-117.
56. Hüseynova, G. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili / G.Hüseynova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 100 s.
57. Xasiyev, Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında) / Z.Xasiyev. – Bakı: Nurlan, – 2000. – 87 s.
58. Xəlilov, B. 224 qədim türk sözü / B.Xəlilov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 350 s.
59. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası: (təkrar nəşr) / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, II hissə. – 2007. – 352 s.
60. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İmadəddin Nəsimi. – Bakı: “Lider nəşriyyat”, – c. 1. – 2004. – 336 s.
61. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İmadəddin Nəsimi. – Bakı: “Lider nəşriyyat”, – c. 2. – 2004. – 376 s.
62. İmaməliyev, S. Nisbi antonimlər haqqında // – Bakı: Dil məsələlərinə dair tematik toplu, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, – 1995. №1, – s. 81-82.
63. İraq-türkman ləhcəsi / redaktor A.Axundov, Ə.Bəndəroğlu. – Bakı: Elm, – 2004. – 422 s.

64. İslamov, M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti / M.İslamov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1968. – 275 s.
65. İslamov, M. Termin yaradıcılığında dialektlər əsas mənbələrdən biri kimi // Azərbaycan terminologiyası problemləri, Elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: 25-26 noyabr 1988. – s. 18-20.
66. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 1. – 2006.– 512 s.
67. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 2. – 2006. – 400 s.
68. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 3. – 2006. – 400 s.
69. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, c. 4. – 2006. – 752 s.
70. Kitabı-Dədə Qorqud / redaktor E.Əlibəyzadə, tərt. ed. F.Zeynalov, S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 265 s.
71. “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin izahlı lüğəti / redaktor A.Axundov. – Bakı: Elm, – 1999. – 204 s.
72. Qriqoryan, A. Qədim erməni dilində (qrabar) türk mənşəli sözlər // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1977. №2, –s. 35-39.
73. Qukasyan, V. Udincə-Azərbaycanca-rusca lüğət / V.Qukasyan. – Bakı: Elm, – 1974. – 300 s.
74. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik: [3 cilddə] / A.Qurbanov. İstanbul: Imak, – c.1. – 2019. – 448 s.
75. Qurbanov, Ə. Azərbaycan və saxur dillərində yiyəlik halı // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1965. №3, – s. 87-92.
76. Qurbanova, İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili / İ.Qurbanova. – Bakı: Bilik, – 2014. – 240 s.

77. Məhərrəmli, B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf / B.Məhərrəmli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 400 s.
78. Məhərrəmov, B. Karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq: [2 cildə]: Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: – Bakı: Nurlan, – c.2. – 2008. – s. 60-115.
79. Məhərrəмова, R.C. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində canlı danışmaq dili xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1978. №3, – s. 67-74.
80. Məmmədli, M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti / M.Ə.Məmmədli. – Bakı, – 2007. – 240 s.
81. Məmmədov, İ.T. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş / İ.T.Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, – 1988. – 88 s.
82. Məmmədov, İ. Sinonimlik və çoxmənalılıq (Qrammatik kateqoriyalar əsasında) // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1970. №3, – s. 60-68.
83. Məmmədova, Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri / Q.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 156 s.
84. Məmmədov, M.T. Əks mənalı sözlər və onların üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: Üslubiyyat məsələləri, Elmi əsərlərin mövzu toplusu. Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1990. – s. 93-96.
85. Məmmədov, N. Dilçiliyə giriş / N.Məmmədov, A.Axundov. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1980. – 316 s.
86. Məmmədov, N.B. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi / N.B.Məmmədov. – Bakı: Maarif, – 1991. – 112 s.
87. Məmmədov, Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı / Y.Məmmədov. – Bakı: V.İ.Lenin adına API, – 1987. – 83 s.
88. Mənsimova Z.İ. Zaqatala folklor örnəkləri / Z.İ Mənsimova Z.İ. – Bakı: “Sabah”, – c. 1. – 2017. – 504 s.
89. Mirzəyev, E. Azərbaycan dili Lənkəran və Astara şivələrinin terminoloji leksikası / E.Mirzəyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 184 s.

90. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri / Molla Pənah Vaqif. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 s.
91. Mursaquliyev, V.R. Ədəbi dil və dialekt arxaizmlərinə dair // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, – 1975. №2, – s. 67-71.
92. Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə] / redaktor A.Q.Ələkbərov. – Bakı: Elm, – c.1. – 1978. – 324 s.
93. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (oçerklər) / redaktor Z.İ.Budaqova. – Bakı: Elm, – 1985. – 244 s.
94. Nağdalıyev, A. Sinonim feili söz birləşmələrinin bəzi üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat ser., – 1977. №2, – s. 57 - 61.
95. Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1993. – 400 s.
96. Rüstəmov, R. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel / R.Rüstəmov. – Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1965. – 320 s.
97. Rzayeva, K.H. Azərbaycan dilində sifətin semantikasısı / K.H.Rzayeva. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2015. – 64 s.
98. Rzayeva, K. Çoxmənalılıq və onun digər leksik-semantik kateqoriyalarla əlaqəsi haqqında // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, – 1977. № 5, – s. 44-48.
99. Sadıqova, K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində antonimlik // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2018. №2, – s. 193-200.
100. Sadıqova, K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində çoxmənalılıq // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. №2, – s. 96-111.
101. Sadıqova, K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində omonim sözlər // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2018. №2, – s. 102-112.
102. Sadıqova, K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində sinonimlik // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, – 2018.№2. – s. 102-104.

103. Sadıqova, K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində sinonimlərin yaranma yolları // Elm və təhsilin aktual problemləri. I beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elger, – 15 oktyabr 2019-cu il, – s. 356-362.
104. Sadıqova, K.R. Nəsiminin dili və Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri // Tanınmış türkoloq alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 28 oktyabr 2019-cu il, – s. 125-126.
105. Səmədova, K. Şimal-qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arealları / K.Səmədova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 91 s.
106. Şabanova, F.A.Oğuz-Səlcuq abidələrində qədim türk sözləri (Ş.Həmzənin “Yusif və Züleyxa” poemasının materialları əsasında) // – Bakı: Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmusu), S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, – 1984. – s. 77-81.
107. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 416 s.
108. Şirəliyev, M. Bakı dialekti / M.Şirəliyev. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1957. – 227 s.
109. Şükürlü, Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.C.Şükürlü. – Bakı: Maarif, – 1993. – 336 s.
110. Tahirov, İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər (şərqi qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə) / İ.Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 136 s.
111. Talıbov, Q.A. Semantik söz qrupları və onların üslubi cəhətdən qarşılıqlı əlaqəsinə dair // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1970. №2, – s.84-90.
112. Türkcə-azərbaycanca lüğət / redaktor H.Məmmədov, tərt.ed. Ç.Qacar, S.Kazımbəyli, N.Qaramanlı. – Bakı: “Ergün” istehsal-kommersiya firması, – 1992. – 128 s.
113. Verdiyeva, Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M Adilov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 308 s.

114. Vəlili, Məmməd həsən (Baharlı). Azərbaycan (Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat) / Məmməd həsən (Baharlı) Vəlili. – Bakı: Azər nəşr, – 1993. – 208 s.
115. Vəliyev, A.H. Azərbaycan dialektologiyası (Keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi) / A.H.Vəliyev. – Bakı: ADU, – 1975. – 118 s.
116. Vəliyeva, G.Q. Azərbaycan dili dialekt leksikasının etnik təhlilinə dair // – Bakı: Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri, Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi, ADU, 1986. s. 57-61.
117. Vəliyeva, G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası / G.Vəliyeva. – Bakı: Elm, – 2001. – 167 s.
118. Zeynalov, F.R. Türk-moңqol leksik paralelləri məsələsinə dair // – Bakı: Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu, Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, – 1981. – s. 3-15.
119. Zeynalov, M.Ə. Məişətdə işlənən bəzi sözlər haqqında // – Bakı: Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu, Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, – 1981. – s.123-126.
120. Zərinazadə, H. Fars dilində Azərbaycan sözləri / H.Zərinazadə. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1962. – 435 s.
121. Caferoğlu, A. Anadolu ağızlarından toplamalar (Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Nigde illeri ağızları) / A.Caferoğlu. – İstanbul: Burhaneddin basımevi, –1943. – 272 s.
122. Caferoğlu, A. Anadolu illeri ağızlarından derlemələr (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağızları) / A.Caferoğlu. – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1995. – 288 s.
123. Caferoğlu, A. Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü / A.Caferoğlu. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, – 1968. – 320 s.
124. Caferoğlu, A. Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri ağızları) / A.Caferoğlu. – Ankara:

Atatürk Kültür, Dil və Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu yayınları, – 1995. – 320 s.

125. Can, Belma. Gulyabani nedir? [Elektronik kaynak] / Merakname. – 20 şubat 2013. URL: <http://www.merakname.com/gulyabani-nedir/>

126. Eyuboğlu, İsmet Zeki. Türk dilinin etimoloji sözlüğü: [Elektronik kaynak] / – İstanbul, 1988. URL: <https://b-ok.cc/book/2464477/834c33> 2009.(22

127. Gülensoy, Tuncer. Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü: (tarihi – yaşayan Türk lehçeleri (şiveleri/dilleri), Anadolu ağızları ve Altay dilleri ile karşılaştırmalı): (etimolojik sözlük denemesi: [Elektronik kaynak] / – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c.1. 2007. (608 s.); – c.2. (595 s.). URL: [https://turuz.com/storage/Dictionary/2011/0275Turkceinin_koken_bilgi_\(etimolojik\)_sozluyu-_tuncer_gulensoy\(-1-2-\)\(56.668KB\).pdf](https://turuz.com/storage/Dictionary/2011/0275Turkceinin_koken_bilgi_(etimolojik)_sozluyu-_tuncer_gulensoy(-1-2-)(56.668KB).pdf). (10 Yanvar 2018-ci il: 09:10).

128. Türkçe sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2009. – 2244 s.

129. Гагаузча – русча – молдованџа лафлык / ред. проф. Н.А.Баскаков. – Москва: «Советская энциклопедия» издательствосу, – 1973. – 664 с.

130. Къарачай-малкъар-орус сѣзлюк. – Москва: Русский язык, – 1989. – 823 с.

131. Асланов, А.М. Иберийско-Кавказский субстрат в Закавказских говорах азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков, Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, – т. 4. – 1966. – с. 203-208.

132. Гасанов, К.М. Омонимы в диалектах азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков. Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, – т. 4. – 1966. – с.112-116.

133. Гукасян, Ворошил. Древние тюркизмы в удинском языке // – Баку: Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, Серия литературы, языка и искусства, – 1978. № 2, – с. 66-80.

134. Диалекты тюркских языков: очерки / Под ред. А.В.Дыбо. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, – 2010. – 533 с.

135. Древнетюркской словарь / Под ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. – Ленинград: Наука, – 1969. – с. 676.
136. Кумыкско-русский словарь / Под ред. проф. З.З.Бамматова. – М.: Сов. Энциклопедия, – 1969. – 408 с.
137. Магомедов, А.Г. Кумыкский язык / – Москва: Языки народов СССР, Тюркские языки, Наука, – 1966. – с. 202.
138. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е.Малов. –Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, – 1951. – 451 с.
139. Мемова-Сулейманова, Х. К Тюркским заимствованиям в болгарском языке / – Баку: «Ученые записки», Издания Азербайджанского государственного Университета им. С.М.Кирова, Серия языка и литературы, Министерство, высшего и среднего специального образования Азербайджанской ССР, – 1977. №1, – с. 67-71.
140. Моллазаде, С. Происхождение некоторых слов в Кахском говоре азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков. Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, – т. 4. – 1966. – с. 209-213.
141. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В.Радлов. – Санктпетербург: Тип. Имп. акад. наук, – т. 1. – 1893.
142. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В.Радлов. – Санктпетербург: – т. 2. – 1899.
143. Русско-казахский словарь / Под ред. проф. Н.Т.Сауранбаева. – Москва: Государственное Издательство иностранных и национальных словарей, – 1954, – 936 с.
144. Русско-каракалпакский словарь / Под ред. Баскаков Н.А. – Москва: Сов. Энциклопедия, – 1967. – 1124 с.
145. Русско-киргизский словарь / Под ред. проф. К.К.Юдахина. – Москва: Государственное Издательство иностранных и национальных словарей, – 1957. – 992 с.

146. Русско-кумыкский словарь / Под ред. проф. З.З.Бамматова. – Москва: Государственное Издательство иностранных и национальных словарей, – 1960. – 1152 с.
147. Садигова, К.Р. Лексика северо-западных говоров азербайджанского языка // – Киев: Язык и культура, – 2018. Выпуск 21. – с. 63-71.
148. Тенишев, Э.Р. Уйгурский диалектный словарь / Э.Р.Тенишев. – Москва: Наука, – 1990. – 200 с.
149. Хабичев, М.А. Карачаево-балкарский язык // – М.: Языки народов СССР, Тюркские языки, Наука, – т.2. – 1966. – с. 213-233.
150. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектного членения языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков. Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, – т. 2. – 1960. – с. 96-102.
151. Sadigova, K.R. Multiple words formed on basis of metaphoric al expression in the northwestern dialects of the Azerbaijani language // – Пенза: European research: – 2019. Сборник статей XXIII Международной научно-практической конференции. МЦНС «Наука и Просвещение». – р. 69-73.
152. Sadigova, K.R. About lexical-semantic word groups in north-western dialects of the Azerbaijani language // – Warszawa, Polska: Część: Colloquium-journal, – 2024. №18 (211), – р. 7-11.

ƏLAVƏLƏR

Dialektoloji material toplanmış informatorların siyahısı

1. Abdurahmanov Malik Lütvəli oğlu (1960), Şəki rayonu Orta Zəyzid kəndi
2. Dadayev Ceyhun Qurban oğlu (1980), Balakən rayonu Mahamalar kəndi
3. Əliyeva Nurlan (1953), Şəki rayonu Dodu qəsəbəsi
4. Həməzəyeva Əfruz Cəmil qızı (1954), Qax rayonu İlisu kəndi
5. Hüseynov Musa Bayram oğlu (1966), Zaqatala rayonu Muğanlı kəndi
6. Hüseynova Dilbər Muxtar qızı (1956), Zaqatala rayonu Faldarlı kəndi
7. Hüseynova Lalə Bayram qızı (1960), Zaqatala rayonu Qandax kəndi
8. Manaxova Ülvyyə Qurban qızı (1983), Balakən rayonu, Katex kəndi
9. Məmmədova Elnar Məmmədəli qızı (1965), Şəki rayonu Orta Zəyzid kəndi
10. Məmmədova Almaz Mabud qızı (1969), Şəki rayonu Aşağı Küncüt kəndi
11. Məmmədov Saleh Vəcullah oğlu (1969), Şəki rayonu Qoxmux kəndi
12. Məmmədova Asya Cəmil qızı (1956), Qax rayonu Almalı kəndi
13. Məmmədova Hürü Qurbanəli qızı (1958), Zaqatala rayonu Çobankol kəndi
14. Məmmədov Həzrətsoltan Hacı oğlu (1950), Zaqatala rayonu Çobankol kəndi
15. Məmmədov Qəhrəman Oruc oğlu (1966), Zaqatala rayonu Qımır kəndi
16. Məmmədov İslam Rövşən oğlu (2002), Balakən rayonu
17. Məmmədov Rövşən Məhamarəsul oğlu (1976), Balakən rayonu
18. Salamova Dilşad Abid qızı (1964), Şəki rayonu Orta Zəyzid kəndi
19. Səmədova Züleyxa Xəlil qızı (1953), Zaqatala rayonu Qımır kəndi
20. Yunusova Hicran Abdulla qızı (1951), Oğuz rayonu Bucaq kəndi
21. Yunusova Sima Bəraət qızı (1979), Oğuz rayonu Xaçmaz kəndi
22. Yunusova Rəna Ələkbər qızı (1952), Şəki rayonu Qışlaq qəsəbəsi

İXTİSARLAR SIYAHISI

Rayon adlarının ixtisarı

B. – Bakı	Q. – Qax
Bal. – Balakən	Qaz. – Qazax
Bey. – Beyləqan	Oğ. – Oğuz
Bor. – Borçalı	Ord. – Ordubad
Cəb. – Cəbrayıl	Ş. – Şəki
Cul. – Culfa	Şəm. – Şəmkir
Füz. – Füzuli	Şər. – Şərur
Gəd. – Gədəbəy	Şş. – Şuşa
Gən. – Gəncə	Tov. – Tovuz
Göy. – Göyçay	Zaq. – Zaqatala
Kür. – Kürdəmir	Zən. – Zəngilan

Kənd adlarının ixtisarı

Şəki rayonu

A.K. – Aşağı Küngüd
B.G. – Baş Göynük
B.G. – Baş Zəyzid
O.Z. – Orta Zəyzid
K. – Kiş
Qışl. – Qışlaq
Qox. – Qoxmuq

Zaqatala rayonu

Bəh. – Bəhmətli
Kəp. – Kəpənəkçi
Qan. – Qandax
Qım. – Qımır
Lah. – Lahıç
Muğ. – Muğanlı
Mux. – Muxax

Balakən rayonu

Qaz. – Qazma
Qul. – Qullar

Oğuz rayonu

Bay. – Bayan
B.D. – Baş Daşağıl
Buc. – Bucaq
Dd. – Dəymədərə
X. – Xaçmaz
P. – Padar

Kat. – Katex

Kt. – Kortala
Pb. – Poçtbinə
T. – Tülü

Qax rayonu

Alm. – Almalı
G. – Güllük
Qç. – Qaşqaçay
Lək. – Ləkit
Sb. – Sarıbaş
Zər. – Zərnə